ٹُرپئے نیں قافلے

اقبال زخمی

ٹرپئے نیں قافلے

میاں اقبال زخمی

ادارہ پنجابی لکھاریاں جیا موسیٰ شاہدرہ لاہور

سارے حق راکھویں

ناں ---------------------- ٹرپے نیں قافلے

لکھت ---------------------- اقبال زخمی

حکم ---------------------- پتر ارشد اقبال ارشد دا

پہلی وار ---------------------- 2004ء

کمپوزنگ ---------------------- گھرای

ٹائیٹل دی ریجھ ---------------------- پتر اسجد اقبال نے لاہی

پریس ---------------------- خادم پرنٹنگ پریس چیٹر جی روڈ لاہور

ہدیہ ---------------------- لائبریری لئی

پڑھن دے چاہیواناں لئی ---------------------- اک سو اک وار درود پاک پڑھ کے حضور ﷺ دے حضور پیش کر کے میرے لئی دعا کرو کہ حضور ﷺ بار بار حاضری دا اذن فرمان۔

---------------------- ورتاوے ----------------------

ادارہ پنجابی لکھاریاں جیا موسیٰ شاہدرہ لاہور فون 7920929

امی حضور بیگم بی بی

دے ناں

جیہدیاں مدینے جان دیاں سدھراں

دل وچ ای رہ گئیاں

ﷺ

اک پھیرا پا آیاں سرکار دے قدماں وچ
کجھ وقت لنگھا آیاں سرکار دے قدماں وچ

سیاہ کار ساں میں ڈاہڈا لنگھدی سی گناواں وچ
قسمت نوں جگا آیاں سرکار دے قدماں وچ

ہر سال بلاؤ آقا ﷺ ہرسال رہواں آوندا
ایہ کرکے دعا آیاں سرکار دے قدماں وچ

دل میرا زخمی سی بیمار سی روح میری
پی آب شفا آیاں سرکار دے قدماں وچ

اس خالی جھولی نوں بھر دیہو آقا ﷺ جی
ایہ کرکے صدا آیاں سرکار دے قدماں وچ

مینوں تے بڑا زخمی ہے ناز مقدر تے
میں نعت سنا آیاں سرکار دے قدماں وچ

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

کتھے زخمی تے کتھے سفر مدینے دا؟

تیری ذات دی قسم ایں ساڈا آونا تیرا کرم
ساڈے پلے کوئی نہ نیکی نہ وسیلہ نہ رقم
تیرا اپنا جی سی کردا گناہ گاراں نوں میں ویکھاں
اسیں اڈ کے آن پہنچے لگا زمیں تے نہ قدم

حج عمرہ دی سعادت جے پیساں نال ہوندی تے فیر ساڈے جیہے غریبڑے تاں ترس ترس کے مرجاندے پر نہیں اسیں وی عالماں چوں اک عالم وچ ذرہ ہاں تے اوس عالماں دی رحمت چوں سانوں وی حصہ ملنا سی تے ملدا اپیا اے۔ سیانے لوک تاں سر پھڑ کے سوچدے ہوون گے بھئی کتھے اقبال زخمی تے کتھے سفر مدینے دا؟۔ پر زخمی دے بیلی تاں جان دے سن بھئی زخمی دے ہر زخم چوں جیہڑی چیک نکلدی سی یا رسول اللہ ﷺ دی نکلدی سی تے ایس چیک نے پہلے ایہدے خاندان تے اثر کیتا تے فیر آہستہ آہستہ ایہ چیک جیا موسیٰ توں چل کے پورے پنجاب چ پھیل گئی۔ پر چیک وی انکھاں والی سی کسے سیانے جیہے یا ڈاہڈے سیانے دے ایہ چیک کولوں وی نہیں لنگھی سگوں ایس چیک نے سرکار دے دیوانیاں تے عاشقاں دے دلاں وچ ای گھر کیتا جیہدا ثبوت مدینہ دی

حاضری دیاں چیکاں نال پنجاب بھر گیا تے فیر یا رسول اللہ ﷺ دی فریاداں نال عرش تک چلیاں گئیاں تے عالم ملائک جن وانس سرکار تے درود پاک گھلن تے مجبور ہو گئے تے گھل دے رہن گے۔ ہجر دیاں پھٹڑاں نوں زخمی صاحب نے ''تڑپے نیں قافلے'' دی صورت وچ آس تے جدائی دے زخماں تے لون پا کے بے چین کر دتا اہے۔ اک پاسے خوش نصیب عمرہ کرن جا رہے نیں حج کرن دی تیاری چ نیں تے جا وی رہے نیں ایدھر'' تڑپے نیں قافلے'' دے پڑھن والے دو حصیاں وچ ونڈ چھڈے۔ اک اوہ جیہڑے حاضری دا شرف حاصل کر چکے نیں تے اوہ زخمی دے نال نال ای پھڑ دے رہے نیں دوجے اوہ جیہڑے اجے حاضری لئی تڑفدے نیں اوہ پڑھ پڑھ کے کیہڑی حالت چ دعاواں کردے پئے نیں ایہ اللہ تے اللہ دا رسول ﷺ ای جان دا اے۔

بندہ صوفی محمد الدین چشتی نظامی قصوری نوں حق الیقین اے کہ جو وی ایمان والا حضور ﷺ دی نعت لکھے گا پیار تے شوق نال پڑھے گا دل دیاں کناں نال سنے گا اوس نوں در حبیب ﷺ دی حاضری ضرور ہووے گی بھاویں کسے عمر وچ ہووے کیوں جے نعت رسول دی سنت رب سچے دی اے تے رب اپنے محبوب دے نال پیار کرن والے نوں اپنے تے اپنے محبوب ﷺ توں جدا نہیں رکھدا۔ اللہ پاک لکھاری دے لکھاریاں نوں تے قاریاں نوں حج عمرہ دی توفیق دیوے۔ آمین ثم آمین

صوفی محمد الدین چشتی نظامی

شہباز روڈ قصور

اڈاری سوچ دی بدلی

قلم تیرے محبت نال لکھیاں پیاریاں غزلاں
خیالاں دے سمندر وچ سی ڈب کے تاریاں غزلاں
مجازی عشق دی ووہٹی دے سرتوں واریاں غزلاں
مگر جد نعت لکھی فیر سینہ ٹھر گیا زخمی
وسیلے نعت دے یارو یقیناً تر گیا زخمی

پچھوکڑ یاد کر کر کے بگوں شرمندگی ہوئی
بے مقصد عشق تھیں برباد ساری زندگی ہوئی
محمد مصطفٰی دے عشق توں تابندگی ہوئی
ذکر سرکار دا سینے نوں روشن کر گیا زخمی
وسیلے نعت دے یارو یقیناً تر گیا زخمی

کرم ہویا نمانے تے اڈاری سوچ دی بدلی
شگوفے نعت دے مہکے کیاری سوچ دی بدلی
حجازی جام جو لبھا خماری سوچ دی بدلی
حیاتی نوں ملی معراج کاسہ بھر گیا زخمی
وسیلے نعت دے یارو یقیناً تر گیا زخمی

ض

سنائی نعت جاکے جس گھڑی سرکار دے قدمیں
نمانی اکھیاں لائی جھڑی سرکار دے قدمیں
اکٹھی کرلئی دولت بڑی سرکار دے قدمیں

اڈاری لے کے مڑیا سی بڑا بے پر گیا زخمی
وسیلے نعت دے یارو یقیناً تر گیا زخمی

پکھیرو وی اجیرا اے خیالاں دی اڈاری دا
دلاں نوں کھچدا اے روپ لفظاں دی کیاری دا
لوکائی نوں گواہی دے رہیا پرچا "لکھاری" دا

کہ ویکھو نعت نمبر نال جھولی بھر گیا زخمی
وسیلے نعت دے یارو یقیناً تر گیا زخمی

ہے کردا رشک انجم بیلیا تیرے نصیباں تے
سخی سرکارتوں صدقے میں واری جاں طبیاں دے
کہ بنھی پگ عزت دی تیرے ورگے غریباں تے

اجیرے بخت ساہویں تے زمانہ ہر گیا زخمی
وسیلے نعت دے یارو یقیناً تر گیا زخمی

............☆☆............

محمد شریف انجم ۔ قصور

سفرنامہ حج دی روایت

تے

''ٹر پئے نیں قافلے''

اک شہر۔ بلد امین۔ جتھے داخلہ امن دی ضمانت اے۔ جتھے ؛ اوہدا گھر اے' جیہدا کوئی گھر نہیں۔ جتھے ۵۳ ورہے اوس ہستی دا گھر رہیا جس دا گھر ہر مومن دے دل وچ اے۔ جتھے اک کالے کوٹھے دی نکرے اک کالا پتھر ہونٹھاں راہیں' روحاں وچ رشنائیاں کھلار دا اے۔ جتھے اک نبی دے پیراں دے ڈونگھے نشان والے پتھراں نوں نماز دی جگہ' اک ماں دی اپنے پتر دی تریہہ مکان لئی بھج دوڑ دیاں جگہاں نوں اللہ دیاں نشانیاں' اک معصوم دیاں اڈیاں دی رگڑ نال جاری ہون والے چشمے نوں آب شفا' تے محبوب نال اکلیاں اکلیاں گل بات کرن والی پہاڑی نوں ''نور دا پہاڑ'' کہیا گیا۔

دوجا شہر۔ جہدا ناں ای ''شہر'' پے گیا صرف شہر (مدینہ) کہیے تے اوسے دا نقشہ سامنے آوندا اے۔ جیہڑا انجیتاں دا امانت دار اے' عقیدتاں دا مرکز اے۔ خلوص' ایثار تے اپناپا جس شہر دے ذرے ذرے توں پھٹدا اے۔ جتھے اپڑکے انسان دالوں لوں اتھرواں راہیں اپنی عقیدت ظاہر کردا اے۔ جتھوں ونڈی جان والی خیرات نال کائناتاں پلدیاں نیں۔ اوس شہر وچ منگن والیاں دا ذوق وی ویکھن جوگ ہندا اے' تے عطا فرماون والی ہستی دے رنگ وی نرالے نظریں آوندے نیں۔

پہلا شہر سوہنے پاک پیغمبر ﷺ نوں پسند سی۔ اوتھے آپ (علیہ الصلوٰۃ والسلام) نے ظہور فرمایا تے ۵۳ سال رہے۔ دوجا شہر خالق مالک نوں چنگا لگدا سی۔ اوتھے اوہنے اپنے محبوب پاک ﷺ نوں چوداں سو تئی (۱۴۲۳) ورہیاں توں رکھیا ہویا اے۔

امن لئی تے دل دے سکون خاطر' ایہہ دوویں شہرای نیں' بس!

ایہناں تھاواں دی حاضری ہر کسے دی قسمت نہیں ہندی۔ رب دے دربار' تے سوہنے سرکار ﷺ دی کچہری وچ طلبی مقدراں نال ہندی اے۔ اوتھوں ''سمن'' کسے کسے دے ای آوندے نیں۔ ایہناں جگمگ کردیاں شہراں وچ ہنیریاں دیاں واسیاں دی لاہنگ ممکن نہیں۔ ایتھے اپڑکے' مومن اتے گناہواں دے جادو دا اثر مک جاندا اے۔ ایتھے حضوری دے گھٹ پی کے حضور

پاک ﷺ دے امتی انج گٹ ہو جاندے نیں' کہ فیر کوئی ہور بوہا او ہناں نوں وکھالی ای نہیں دیندا۔

جس ویلے کوئی دل ولا' محبت دی لے وچ امن دے شہر تے صحبت اپنائیت دی نگری وچ عقیدت دی دھن وچ مدھر آواز کڈھدا اے' اجالیاں رشنائیاں دے ایس دیس دی گل چھیڑدا اے' تے سنن پڑھن والیاں ریاں دلاں نوں کھوہ پے جاندی اے۔ پروفیسر جیلانی کامران اپنے مضمون ''حج دے سفرناموں کی روایت'' وچ لکھدے نیں کہ ایہ سفرنامے بنیادی طور تے محبت دے سفرنامے نیں (1) سچ اے کہ مکے مدینے دا سفر محبت بناں شروع ای نہیں ہندا' اتے حج عمرے دیاں گلاں باتاں عشق تے عقیدت دیاں جذبیاں نوں اکھراں دی صورت دینا اے۔

ایہ ٹھیک اے کہ بعض سفرنامیاں وچ حرمین شریفین بارے کتابی۔ گلاں جمع کردتیاں جاندیاں' سفرنامہ لکھن والے دا اندر بولدا نہیں دسدا۔ کتے' سفر وچ پیش آون والیاں مشکلاں تے رون دھون لبھدا اے۔ کئیاں سفرنامیاں وچ مکے مدینے نال پیار محبت بارے گھٹ' تے اپنیاں ''پی آر'' ملاقاتاں دا ذکر ودھیک ملدا اے۔ بعضے ادیب گل بنا سنوار کے کرن' اتے پڑھن والیاں تے اپنی لکھت تے لفاظی دا رعب پاؤن خاطر غلو تے جھوٹھ دے بندھن وچ بدھے ہوئے وکھالی دیندے نیں۔ ایہو جیہے سفرنامے قاری دے دل وچ اللہ رسول ﷺ دی وڈیائی' اوہدے نال محبت عقیدت پکی کرن دا اصل کم نہیں کردے۔ حج عمرے دا سچا سفرنامہ اوہ اے جیہڑا لکھن والے نوں لکھدیاں تے پڑھن والے نوں پڑھدیاں بھیوں دیوے۔ بھجیاں اکھاں' روحاں دی تسکین تے دلاں دے اجالے حرمین شریفین دے عقیدتی ذکر دی دین ہندے نیں۔

مسلمان شروع توں ای حج عمرے دیاں سعادتاں حاصل کردے آرہے نیں۔ زائراں حاجیاں وچوں جیہڑے لکھاری ہندے نیں تے اوہناں نوں موقع وی مل جاندا اے' اوہ قلم کاغذ راہیں اپنے جذبات تے سفر اتے زیارتاں دے حالات لوکائی تیکر اپڑاون دا پربندھ کردے رہے نیں۔

سب توں پہلاں ابوعبداللہ المقدسی دی ''احسن التقاسیم فی معرفت الاقالیم'' سامنے آئی۔ فیر ابوالقاسم محمد بن خوص بغدادی دے سفرنامے المسالک والممالک'' وچ حج دے واقعے لکھے گئے (۲) پروفیسر صوفی حافظ محمد افضل فقیر نے محمد ابن جبیر اندلسی' ابن بطوطہ تے ڈاکٹر عبدالوہاب عزام دے عربی سفرنامیاں دا ذکر خاص طور تے کیتا۔ (۳)

فارسی وچ ناصر خسرو بلخی' شاہ ولی اللہ محدث دہلوی' رفیع الدین فاروقی مرادآبادی تے نواب مصطفیٰ خاں شیفتہ دیاں کتاباں وچ مکے مدینے بارے جو معلومات دتیاں گئیاں نیں' اوہناں توں ظاہر ہندا اے کہ ایہناں لکھاریاں نے سنیاں سنائیاں نہیں کیتیاں۔ ڈاکٹر انور سدید نے شیخ عبدالحق محدث دہلوی دی کتاب ''جذب القلوب الی المحبوب'' نوں برصغیر پاک و ہند وچ فارسی زبان دا قدیم ترین سفرنامہ لکھیا اے' پر ایہ درست نہیں۔ انج کہ ایہ سفرنامہ ہے ای نہیں۔

اردو وچ حج دا پہلا سفرنامہ ''رحلۃ الصدیق الیٰ بیت العتیق'' اے جیہڑا نواب صدیق حسن

بھوپالی نے لکھیا۔ 19 ویں صدی وچ لکھے گئے اردو سفرنامیاں وچوں منصب علی خاں دا ''ماہ مغرب'' محمد عمر علی خاں دا ''زادِ غریب'' وزیر حسین بریلوی دا ''وکیل الغربا'' سید ناظم حسین شیفتہ کنتوری دا ''حرمین الشریفین'' تے مرزا عرفان علی بیت دا سفرنامہ حجاز'' خاص نیں۔

پاکستان بنن توں پہلاں اردو زبان دے جیہڑے سفرنامے چھاپے چڑھے اوہناں دے ناں ایہ نیں: (ظاہر ہے کہ ایہ فہرست کسے طرح مکمل نہیں' پر ایس موضوع تے بہت ساریاں معلومات اکٹھیاں ضرور ہو گئیاں نیں):

۱۸۵۲۔ صدیق حسن بھوپالی۔ رحلۃ الصدیق الیٰ بیت العتیق۔ لکھنو

۱۸۷۱۔ منصب علی خاں' حاجی۔ ماہ مغرب المعروف حج نما۔ میرٹھ

۱۸۸۰۔ محمد عمر علی خاں۔ زادِ غریب۔ میرٹھ

۱۸۸۴۔ وزیر حسین بریلوی۔ وکیل الغربا۔ میرٹھ

۱۸۹۵۔ عرفان علی بیگ' مرزا۔ سفرنامہ حجاز۔ لکھنو

۱۹۰۱۔ قاسم بیگ' مرزا۔ زاد الزائرین۔ دہلی

۱۹۰۳۔ سبحان اللہ گورکھپوری۔ میرا سفر حج

۱۹۰۳۔ احمد حسین خاں' حاجی۔ سفرنامہ حجاز و مصر۔ دہلی (۰۴۔۱۹۰۳ وچ حج کیتا)

۱۹۰۴۔ لطیف مچھلی شہری۔ السفر اللطیف الیٰ بیت اللہ الشریف۔ لکھنو

۱۹۰۶۔ محمد حسین الہ آبادی۔ رحلۃ المسکین الیٰ البلد الامین۔ مطبع انور صابری

۱۹۰۶۔ خطیب قادر بادشاہ۔ سفرنامہ حجاز (منظوم و منثور) س ن۔ حج ۱۹۰۶ وچ کیتا

۱۹۰۹۔ مصباح الدین احمد' محمد۔ غنچۂ حج۔ لدھیانہ

عبدالرحیم نقشبندی۔ سفر حرمین الشریفین (ڈاکٹر انور سدید نے لکھیا اے کہ ایہناں حج ۱۹۱۱ وچ کیتا)

۱۹۱۲۔ محی الدین حسین' حکیم محمد' سفرنامہ حرمین شریفین۔ حصہ اول (حصہ اول دے شروع وچ ''ذکر مدینہ منورہ'' درج اے جیہدے عدد ۱۳۳۰ بن دے نیں۔ پتا نہیں ایہ لکھن دا سن اے کہ چھپن دا اے)

۱۹۱۴۔ حمید اللہ' نواب سربلند جنگ بہادر محمد۔ سفرنامہ مدینہ منورہ۔ حیدر آباد دکن

۱۹۲۷۔ شریف امرتسری' محمد۔ سفرنامۂ حج۔ امرتسر

۱۹۲۷۔ امجد حیدر آبادی' سید احمد حسین۔ حج امجد (پی ایس او دے خصوصی نمبر ۱۴۰۸ھ وچ چھاپیا گیا)

۱۹۲۸۔ چراغ الدین پسروری' حج کا ساتھی۔ دہلی (حج ۱۹۲۶ وچ کیتا)

۱۹۲۸۔ شبیر حسین کربلائی۔ سفرنامہ' عراق' عرب و عجم' ملتان (ڈاکٹر انور سدید نے ایہدا ذکر کیتا اے۔ پر ایہ نہیں لکھیا کہ ایہدے وچ حرمین شریفین دا ذکر کناں کو ہے۔ ہے وی یا نہیں)

۱۹۲۸۔ الیاس برنی' پروفیسر محمد سلاح الدین۔ صراط الحمید حیدر آباد دکن (ایہ اوہ شخصیت اے جیہنے ''قادیانی مذہب دا علمی محاسبہ'' ناں دی معرکۃ الآرا کتاب لکھی)

۱۹۳۱۔ عبدالماجد دریابادی۔ سفرنامہ حجاز۔ اعظم گڑھ

۱۹۳۳۔ حفیظ الرحمان حفیظ، محمد۔ سفرنامۂ حجاز۔ دہلی (حج ۱۹۳۲ وچ کیتا اے)

۱۹۳۵۔ وفاڈبائیوی، محمد حفظ الرحمان۔ راہ وفا (منظوم "تاثر نامہ" وی ہے)

۱۹۳۵۔ حسن الدین خاموش۔ مرقع حجاز۔ آگرہ (حج ۱۹۳۴ وچ کیتا)

۱۹۳۶۔ عبدالمجید صدیقی، ڈاکٹر۔ سبیل الرشاد۔ کراچی

۱۹۳۷۔ عزیز الرحمان عزیز، محمد۔ حج صادق۔ بہاولپور (حج ۱۹۳۵ وچ کیتا)

شیخ ابوعبداللہ شرف الدین محمد ابن بطوطہ دے "سفرنامہ ارض مقدس" دا اردو ترجمہ رئیس احمد جعفری نے کیتا۔ محمد ابن جبیر اندلسی دے "سفرنامہ بلاد" "سفرنامہ حجاز" دا اردو ترجمہ طالب ہاشمی نے کیتا۔ ایہناں ترجمیاں دا خلاصہ پی ایس او دے خصوصی حج نمبر ۲۰۰۸ وچ چھپیا۔

پاکستان بنن توں پہلاں پنجابی وچ حجاز/حرمین دے جیہڑے منظوم سفرنامے لکھے گئے، اوہناں دا تذکرہ پروفیسر ارشد اقبال ارشد نے کیتا اے (۴) اوہ ایہ نیں:

۱۸۸۱۔ فقیر محمد عارف۔ کوہ غم (پروفیسر سجاد حیدر پرویز موجب، پنجابی زبان دا ڈھلا سفرنامہ)

۱۹۲۲۔ دلپذیر بھیروی، مولوی۔ گلزار مکہ۔ جہلم

۱۹۲۴۔ غلام نبی، مولوی۔ سفرنامہ حرمین شریف۔ امرتسر

۱۹۲۸۔ لطیف فقیر شمشیر علی ذاکر۔ سفرنامہ۔ گوجرانوالہ

۱۹۲۹۔ فضل الدین، حافظ۔ سفرنامہ جدید۔ منڈی بہاءالدین

۱۹۳۵۔ دلپذیر بھیری، گلزار مدینہ، سن ن (دوجا حج ۱۹۳۵ وچ کیتا)

پاکستان بنن توں مگروں، ارشد اقبال ارشد (میاں اقبال زخمی دے پتر) موجب، سب توں پہلاں مولوی نور حسین گرجاکھی نے پنجابی زبان وچ سفرنامہ نظم کیتا "اللہ سوہنے کرم کمایا" ایہ سفرنامہ ۲۰۰۱ وچ چھاپے چڑھیا۔ ایہدے توں اڈ ۱۹۴۷ توں اج تیکر اردو تے پنجابی وچ جیہڑے سفرنامہ ہائے حجاز چھپے، سن وار اوہناں دا ذکر کیتا جاندا اے (بے شک اکا دکا سفرنامے ایس تذکرے وچوں رہ وی گئے ہون گے، پر زیادہ تر دا ذکر آ گیا اے):

۱۹۴۹۔ خسرو شاہ نظامی، حکیم عبدالغنی انصاری۔ مکے مدینے کا سفرنامہ۔ دہلی (زیارت ۱۹۴۵ میں کی)

۱۹۵۲۔ چراغ الدین جونیکے والا حاجی۔ مدینے دے موتی (پنجابی)۔ پنج جلداں (۵)

۱۹۵۵۔ مسعود عالم ندوی۔ دیار عرب میں چند ماہ۔ کراچی

۱۹۵۶۔ فضل الدین۔ دیار حبیب کی باتیں۔ جہلم

۱۹۵۸۔ عبدالکریم ثمر۔ سفر حجاز۔ لاہور

۱۹۵۹۔ عبدالصمد صارم الازہری۔ سفرنامۂ حج وزیارت۔ لاہور

۱۹۶۰۔ نسیم حجازی۔ پاکستان سے دیار حرم تک۔ لاہور (ایران، ترکی اور حجاز دا سفرنامہ)

۱۹۶۳۔ سلطان داؤد۔ سفر نامہ حجاز۔ لاہور

۱۹۶۴۔ نواز فاروقی، ڈاکٹر محمد۔ رہنمائے سفر۔ حافظ آباد

۱۹۶۶۔ کنیز محمد بیگم۔ ارض مقدس۔ سیالکوٹ (حج ۱۹۶۴ وچ کیتا)

۱۹۶۶۔ مفتاح الدین ظفر۔ سفر مقدس۔ لاہور

۱۹۶۷۔ الطاف حسین قریشی۔ قافلے دل کے چلے (اردو ڈائجسٹ لاہور۔ جون ۱۹۶۷)

۱۹۶۸۔ ابو حمید انور۔ نہ آئیں جا کے وہاں سے۔ لائل پور (اب فیصل آباد)

۱۹۷۰۔ ذاکر علی خاں۔ میاں کی اٹریا (پی ایس او نے اپنے خصوصی حج نمبر ۱۴۰۸ھ وچ چھاپیا)

۱۹۷۱۔ شورش کاشمیری۔ شب جائیکہ من بودم (زیارت ۱۹۶۹ وچ کیتی)

۱۹۷۲۔ محمد شفیع صابر۔ سفر نامہ حج و زیارت۔ پشاور

۱۹۷۳۔ محمد شجاع ناموس (ڈاکٹر)۔ سفر نامہ حج و حرمین

۱۹۷۳۔ محمد عارف۔ حریم دیدہ و دل (صفحہ ۸۱ توں ۱۱۳ تیکر حجاز داذکرا اے)

۱۹۷۴۔ محمود حسن دیوبندی۔ سفر نامہ شیخ الہند۔ لاہور

۱۹۷۵۔ محمد شریف راجا۔ آئینہ حجاز۔ جوہر آباد (حج ۱۹۶۹ وچ کیتا)

۱۹۷۵۔ محسن احمد حسن ٹونکی، محمد۔ سفر حج کے تاثرات۔ کراچی

۱۹۷۵۔ ممتاز مفتی۔ لبیک۔ لاہور

۱۹۷۶۔ ذاکر علی خاں۔ مرحبا الحاج۔ کراچی

۱۹۷۷۔ محمد اکرم ملک۔ دیار حبیب میں چند روز۔ چکوال

۱۹۷۸۔ عبداللہ ملک۔ حدیث دل لاہور

۱۹۷۸۔ ماہر القادری۔ کاروان حجاز۔ کراچی

۱۹۷۹۔ شمش کاشمیری۔ جہلم سے عرفات تک۔ گجرات

۱۹۸۰۔ وحیدہ نسیم۔ حدیث دل۔ کراچی

۱۹۸۱۔ افضل کیانی۔ بلاوا۔ جہلم

۱۹۸۱۔ صادق قریشی۔ پھر سوئے حرم۔ لاہور

۱۹۸۱۔ مناظر احسن گیلانی۔ دربار نبوت کی حاضری۔ کراچی

۱۹۸۱۔ فرید احمد پراچہ۔ سفر شوق۔ لاہور

۱۹۸۱۔ اشرف علی قریشی۔ سفر نامہ حجاز۔ پشاور (کتاب تے چھپن دا سال ۱۴۰۱ھ لکھیا اے) (۶)

۱۹۸۲۔ بشریٰ رحمان۔ باؤلی بھکارن۔ لاہور

۱۹۸۳۔ گلزار احمد، بریگیڈئیر۔ تذکرہ حجاز۔ راولپنڈی۔ (۱۴۰۶ھ)

۱۹۸۳۔ حافظ لدھیانوی۔ جمال حرمین۔ کراچی (میرے کول جیہڑی کتاب اے اوہ دوجی واری

۱۹۸۳ وچ چھپی سی۔ حج ۱۹۷۴ وچ کیتا گیا سی)

۱۹۸۳۔ زبیدہ حی۔ زہے نصیب۔ فیصل آباد (عمرہ ۱۹۸۱ وچ کیتا)

۱۸۹۳۔ منیر علی جعفری، سید۔ شہر خدا سے دیار نبی۔ کراچی

۱۹۸۳۔ حمیدہ فاطمہ، سیدہ۔ لاہور سے دیار حبیب۔ لاہور

۱۹۸۳۔ غلام سرور، کرنل۔ مسافر حرم۔ راولپنڈی

۱۹۸۴۔ صلاح الدین محمود۔ خاک حجاز کے نگہبان۔ لاہور

۱۹۸۴۔ غلام رسول مہر۔ سفرنامہ حجاز۔ کراچی۔ مرتبہ ڈاکٹر ابوسلمان شاہجہانپوری (حج ۱۹۳۰ وچ کیتا)

۱۹۸۴۔ اسعد گیلانی۔ مشاہدات حرمین۔ لاہور

۱۹۸۴۔ حافظ لدھیانوی۔ منزل سعادت کراچی (۱۹۸۱ وچ زیارت کیتی)

۱۹۸۵۔ یوسف قریشی، محمد۔ طرابلس سے حجاز تک۔ پشاور

۱۹۸۵۔ محمد اسلم، چودھری۔ حرم میں دو سو روز۔ لاہور

۱۹۸۶۔ غلام الثقلین نقوی، پروفیسر۔ ارض تمنا۔ لاہور

۱۹۸۶۔ محمد زبیر، الحاج۔ چند روز حجاز میں۔ کراچی

۱۹۸۶۔ ثمین خان بیرسٹر حجاز کا سفرنامہ۔ ۱۴۰۶ھ (پی ایس او دا خصوصی نمبر ۱۴۰۸ھ)

۱۹۸۶۔ ایچ بی خان ڈاکٹر۔ کراچی سے گنبد خضرا تک۔ کراچی

۱۹۸۶۔ سلمان منصور پوری قاضی محمد سلمان۔ سفرنامہ حجاز: تاریخ الحرمین۔ لاہور

(میرے کول ایہ ایڈیشن دوجی واری چھپیا ہویا اے)

۱۹۸۶۔ رفیع الدین فاروقی مراد آبادی۔ مشاہدات حرمین شریفین (اردو ترجمہ نسیم احمد فریدی امروہوی نے کیتا جو پی ایس او دے خصوصی حج نمبر وچ چھپیا)

۱۹۸۶۔ ممتاز اختر ظافر۔ منزل۔ گوجرانوالہ

۱۹۸۶۔ ابوالخیر کشفی، سید۔ وطن سے وطن تک۔ کراچی

۱۹۸۷۔ عبادت بریلوی، ڈاکٹر۔ دیار حبیب میں چند روز۔ لاہور

۱۹۸۷۔ سعید اختر، محمد سوئے حرمین۔ مرید کے ضلع شیخوپورہ

۱۹۸۸۔ افروغ حسن، حافظ۔ بلاوا آ ہی گیا۔ لاہور (۱۴۰۸ھ)

۱۹۸۸۔ فضل حق۔ دیار حبیب میں (پی ایس او دے خصوصی حج نمبر وچ چھپیا)

۱۹۸۸ سلطان رفیع۔ سفر شوق (پی ایس او دا خصوصی حج نمبر)

۱۹۹۰۔ صفیہ صابری۔ سفر لبیک۔ فیصل آباد

۱۹۹۰۔ عاصی کرنالی۔ اپنی منزل کی طرف۔ ملتان

۱۹۹۰۔ جاوید جمال ڈسکوی۔ میرے حضور کی طرف۔ ملتان

۱۹۹۱عبدالرحمان عبد' پروفیسر۔آنحضور کے نقش قدم پر۔لاہور
(چار جلداں وچ۔حرم نبوی' حرم مدینہ' حرم مکہ' حرم عرفات)
۱۹۹۲۔راجا رشید محمود۔سفر سعادت منزل محبت۔لاہور
۱۹۹۳۔راجا رشید محمود۔دیار نور۔لاہور
۱۹۹۳۔محمد صدیق تنہا بن حکیم حافظ میاں غلام رسول۔زیارات مقامات مقدسی۔پنڈ دادن خاں
۱۹۹۸۔افسر جنجوعہ داہیا' حاجی محمد۔احرمین شریفین المعروف سفرنامہ حج (پنجابی منظوم سفرنامہ) راولپنڈی
(۱۱۲ صفحیاں دے ایس منظوم سفرنامے دا ذکر ارشد اقبال ارشد دے مضمون وچ نہیں) (۷)
۱۹۹۹۔شاکر کنڈان۔جادۂ شوق ومحبت۔کنڈان ضلع سرگودھا
۲۰۰۰۔راجا رشید محمود۔سرزمین محبت۔لاہور
۲۰۰۱۔نور حسین گرجاکھی' مولوی۔اللہ سوہنے کرم کمایا (پنجابی)۔لاہور

اردو پنجابی دے جیہڑے سفرنامیاں اتے چھپن دا سال درج نہیں' اوہ ایہ نیں

۱۔اللہ بخش کلیار۔حاضری۔لاہور (شاید ۱۹۹۴)
۲۔کاظم حسین شیفتہ کنسوری سید۔حرمین الشریفین (۸)
۴۔منظور احمد' ابوالنصر۔حضور الحرمین۔ساہیوال
۵۔عبدالرزاق' حافظ۔خدایا ایں کرم بار دگر کن۔چکوال
۶۔محمد شفیع اوکاڑوی۔راہ عقیدت۔کراچی (۱۹۶۲ دی حاضری)
۷۔نصیر احمد ناصر' ڈاکٹر۔روداد سفر حجاز۔لاہور
۸۔عبدالحلیم بیگ' سرگزشت حجاز (ڈاکٹر انور سدید نے اینا ای لکھیا اے)
۹۔امیر احمد علوی۔سفر سعادت (عبدالماجد دریابادی نے ایس کتاب دا ذکر کیتا اے)
۱۰۔انور...... (حیدرآباد دکن دا چھپیا ہویا ایہ پاٹا پرانا سفرنامہ میرے کول ہے۔صفحہ اتوں ۶۱' تے
۷۷ توں بعد دے صفحے غائب نیں۔سفرنامے وچ جیہڑیاں اردو تے فارسی نظماں نیں'
اوہناں وچ تخلص انور ورتیا گیا اے)
۱۱۔محمد غوث قریشی' پیر۔سفرنامہ غوثیہ۔ملتان
۱۲۔محمود جواد' سید۔سفرنامہ مقامات مقدسہ۔حیدرآباد
۱۳۔محمد اکرم اعوان۔غبار راہ۔راولپنڈی
۱۴۔خدا بخش اظہر شجاع آبادی۔گلدستہ نور۔ملتان
۱۵۔عبداللہ ولد خیر اللہ' مولوی سفرنامہ عرب شریف (پنجابی) اٹھ صفحے
۱۶۔محمد حسین شاہ پوری۔سفرنامہ حجاز (پنجابی)۔ڈاکٹر شہباز ملک نے ''پنجابی کتابیات'' وچ ایہدا

ذکر کیتا اے

۱۷۔نور بیگم۔مظاہر نور (پنجابی) لاہور۔۱۰۶ صفحے

۱۸۔تائب نوشاہی' سید غلام رسول تحفۃ الفقرا مع سفرنامہ حج (پنجابی) نظم نثر دووِیں (۹)

میاں ظفر مقبول نے "پنجاہ سالہ پاکستانی پنجابی ادب" وچ سفرنامیاں داجتھے ذکر کیتا اے' اوتھے ایہ ویروا نہیں کیتا کہ کیہڑا سفرنامہ حرمین شریفین دا اے۔ہاں' نثری سفرنامے لکھن والیاں وچ حفیظ تائب' ذوالفقار تابش' تنویر ظہور' ارشد میر تے امجد بھٹی دے ناں دتے نیں (10) ارشد اقبال ارشد نے لکھیا اے "رسالیاں وچ چھپے سفرنامیاں وچوں حفیظ تائب دا سفرنامہ حج" حاضری" تے ارشد میر دا سفرنامہ لندن خاص طور تے ذکر دے قابل نیں"

معلوم ہویا کہ حفیظ تائب دا "حاضری" کسے رسالے وچ چھپ چکیا اے' جیہڑا میری نظرے نہیں چڑھیا۔

ہوسکدا اے کوئی ہور پنجابی نثری سفرنامہ وی کسے جگہ چھپیا ہووے' پر ہن تیکر جو معلومات ملیاں نیں' اوہناں توں لگدا اے کہ کتابی صورت وچ پہلا سفرنامہ میاں اقبال زخمی دا "ترپئے نیں قافلے" ای اے۔ بھاویں ایہ وی پہلے زخمی دے اپنے رسالے "لکھاری" (مہینا وار) وچ قسط وار چھپ چکیا اے۔

مینوں اللہ پاک دے گھر تے سوہنے پاک نبی ﷺ دے دربار وچ حاضری دی لگن اے۔ ہن تیکر پندراں وار مینوں ایہ سعادت مل چکی اے۔اردو وچ تن سفرنامے وی لکھ چکیا آں۔ سفرنامے پڑھن تے پڑھ کے سواد لین دا وی شوق ہے۔۲۰۰۳ء وچ میریاں اقبال زخمی نال دو ترے ملاقاتاں اپنے آقا حضور ﷺ دے حرم پاک کول ہوئیاں "ترپئے نیں قافلے" وچ مینوں اوہو اقبال زخمی نظر آیا جیہڑا مدینے پاک ویکھیا سی۔ اج تے لاہور وچ وی ایس پیارے لکھاری نال میری جو وی ملاقات ہوئی' حضور پاک ﷺ دی محبت دے حوالے نال ای ہوئی۔ پر اقبال زخمی جسراں سوہنے سرکار ﷺ دے شہر وچ تے حرم نبوی کول بجھیا ہو یا دسیا' اوہنے میرا دل ہور اپنے کھچ لیا۔ مینوں ایس سفرنامے وچ وی اوہو محبت بھریا اقبال زخمی نظر آوندا اے۔ میں سوچداساں' چنگا بھلا بندہ جیہڑا کسے پاسیوں پھٹڑ نہیں لگدا' زخمی کیوں اکھواندا اے پر مدینے پاک اوہنوں جس کیفیت وچ ویکھیا سی تے سفرنامے وچ اوہ جیکن وکھالی دیندا اے' اوہدے توں کھلیا کہ اوہ تے میرے آقا مولا ﷺ دے عشق دا پھٹ کھا بیٹھا اے۔

"ترپئے نیں قافلے" وچ میاں اقبال زخمی دے اکھر نہیں' اوہدے جذبے بولدے گلاں کردے نظر آوندے نیں۔ لگدا اے' اوہدیاں چاہتاں نے لفظاں دیاں لوئیاں ولھیٹ لیاں نیں۔ اوہدے فقریاں وچ اوہدے محبت بھرے اتھرو ڈھلکدے دسدے نیں۔ عقیدہ اوہدا پکا اے' عقیدت اوہدی بھرویں اے' جذبے اوہدے سچے نیں۔ ایسے لئی پڑھن والا اپنے آپ نوں اوہدے نال ٹردا

پھر دا تے زیارتاں کر دا محسوس کر دا اے۔

رب کریم میاں اقبال زخمی دی مکے مدینے نال لگن نوں عام کر دے تے اوہنوں ہمیشہ حج عمرے دیاں سعادتاں بخشدا تے جذبیاں نوں لفظاں دا روپ دین دی توفیق عطا کر دا رہوے۔ آمین!

حوالے

(۱) ماہ نو۔ نومبر ۱۹۷۸۔ مضمون ''حج کے سفر ناموں کی روایت'' از پروفیسر جیلانی کامران

(۲) نقوش لاہور۔ شمارہ ۱۳۷۔ دسمبر ۱۹۸۸۔ مضمون ''حج ناموں کی روایت اور اردو حج نامہ'' از ڈاکٹر انور سدید

(۳) حافظ لدھیانوی۔ جمال حرمین (مقدمہ از حافظ محمد افضل فقیر)

(۴) نور حسین گرجاکھی، مولوی۔ اللہ سوہنے کرم کمایا۔ ادارہ پنجابی لکھاریاں، جیا موسیٰ شاہدرہ لاہور (سودھن ہار ارشد اقبال ارشد دا مقدمہ ''پنجابی ادب وچ منظوم سفر نامیاں دی روایت تے ''اللہ سوہنے کرم کمایا''')

(۵)۔ ایضاً۔ ص ۴۲

(۶)۔ ضیاء الدین لاہوری۔ جوہر تقویم۔ ادارہ ثقافت اسلامیہ لاہور۔ ۱۹۹۴۔ ص ۲۲۳، ۲۲۴ (۱۴۰۱ھ) نومبر ۱۹۸۰ توں اکتوبر ۱۹۸۱ تک رہیا)

(۷) طارق سلطانپوری۔ تجلیات حرمین۔ راولپنڈی (پروفیسر محمد سرور شفقت دا دیباچہ ''ارض تمنا'' ص ۳۳

(۸) نقوش۔ شمارہ ۱۳۷ وچ ایہہ اذکر اے۔ حج ۱۸۹۱ اوچ کیتا گیا

(۹) اللہ سوہنے کرم کمایا۔ ص ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۶

(۱۰) لب جو۔ مجلہ گورنمنٹ اسلامیہ کالج سانگلہ ہل۔ اگست ۱۹۹۷۔ (میاں ظفر مقبول دا مضمون ''پچاس سالہ پاکستانی پنجابی ادب'') ص ۲۰۴، ۲۰۵

(۱۱) اللہ سوہنے کرم کمایا۔ ص ۵۱

راجا رشید محمود

ایڈیٹر ماہنامہ ''نعت'' لاہور

یکم جنوری ۲۰۰۴ء

لبیک

لبیک اللھم لبیک۔ لبیک لا شریک لک لبیک'
ان الحمد والنعمۃ لک والملک لا شریک لک

(میں حاضر آں یا اللہ میں حاضر آں' مین حاضر آں تیرا کوئی شریک نہیں' میں حاضر آں بلاشبہ ساریاں تعریفاں تیرے لئی نیں تے ساریاں نعمتاں اتے بادشاہی تیری ای اے۔ تیرا کوئی شریک نہیں۔

(ایس نوں تلبیہ آکھدے نیں تے ایہ اوہ خاص ترانا اے جیہڑا حاجیاں دے ایمان نوں تازگی بخشدا اے۔ حاجی تے جان والے ایس نوں پڑھدے جاندے نیں تے جدوں اوہناں دیاں روحاں دے ناں پکارے گئے سن اوس دی حاضری لواندے نیں۔ ایس قول تے ایمان نال جے اللہ تعالیٰ دی ذات وچ ہور کوئی شامل نہیں اے۔ ایہ ترانا حج یاں عمرے تے جان لگیاں نیت کرن دے ویلے شروع کیتا جاندا اے تے فیر اودوں تیکر پڑھدے رہندے نیں جدوں تیکر اللہ تعالیٰ دے اوس پرانے گھر وچ اپڑ نہیں جاندے جس دے ویکھن دی تمنا ہر مسلمان دے دل وچ ہوندی اے۔ اوہ کیہڑا مسلمان ہووے گا جیہدے دل وچ اللہ تعالیٰ دے اوس گھر وچ حاضری دین دی تڑپ نہیں ہوندی...... پر گل تاں بلاوے دی اے تے اوس عہد دی اے جیہڑا تخلیق ارواح دے موقعے تے کیتا گیا سی۔ فیر جنہاں نوں بلاوا آ جاندا اے اوہ بہوں خوش نصیب ہوندے نیں۔ ایہناں وچ کجھ ایہو جیہے لوک وی ہوندے نیں جیہڑے اپنے آقا ﷺ دے روضے دی حاضری دی تڑپ ہور وی ودھ رکھدے نیں۔ ساوے گنبد دے پرچھاویں تھلے بہہ کے اوہنوں تکن' جنت دے ٹکڑے وچ نماز پڑھن' سنہری جالی نوں چمن' محراب' منبر تے ستوناں نال لگ کے رون تے مقام صفہ تے نموجھون بہن لئی اوہ ہر ویلے اللہ تعالیٰ دی بارگاہ وچ دعاواں منگدے رہندے نیں۔ اوہناں خوش نصیباں وچ ہک شخصیت اقبال زخمی ہوراں دی وی اے۔

اقبال زخمی ہوراں نے ساری زندگی ملازمت کیتی پر دل وچ آقا ﷺ دے روضے تے اللہ تعالیٰ دے گھر دی حاضری دا سوہنا روگ پالی رکھیا۔ ریٹائرمنٹ لے کے جیہڑی ای جمع پونجی ہے سی خرچ کر کے عشق دی اگ بجھاون ٹرپئے تے نال ای لمحے لمحے دی روداد پچھے رہن والیاں نوں دسن لئی "ٹرپئے نیں قافلے" دے ناں نال صفحیاں تے لیکر دتی۔

اقبال زخمی ساری زندگی لاہور وچ گزاری اے۔ پر اوہ اج تک لاہوریئے نہیں بن سکے۔ اوہناں دی عادت' خصلت' پیار کرن والی فطرت' خلوص ورتاون والی طبیعت' رکھ رکھاؤ سارا ای تے پینڈو واں ورگا محبت تے خلق نال گدھیا ہویا اے۔ اوہناں دل دے وچ ساری زندگی کوئی ہوس تے لالچ نہیں آ سکیا۔ ایس توں اڈ اوہ ہک پکے پنجابی نیں جنہاں نوں اپنی روایات تے رہتل

نال دلی پیار اے تے سگوں اپنی زبان نال وی حدوں ودھ محبت اے۔

پنجابی زبان نال محبت۔ اوہناں دی مہینہ وار پنجابی پرچے ''لکھاری'' وچوں صاف نظر آوندی اے۔ ''لکھاری'' کڈھدیاں اوہناں دی عمر لنگھ گئی اے تے پنجابی پڑھن تے لکھن والا ہر آدمی اوہناں دے ناں تے کم نوں جان دا اے۔ اوہ ہک خوبصورت لہجے دے شاعر تے منجھے ہوئے ادیب نیں تے سبھ توں ودھ اوہناں وچ جیہڑا اگن اے اوہ ہے حضور نبی کریم ﷺ دی ذات اقدس نال انت دی محبت تے عقیدت۔ جیہدا اظہار اوہ ''لکھاری'' نعت نمبراں دے حوالے نال اکثر کردے رہندے نیں۔ ایہناں نمبراں وچ اوہناں دی چاہت، لگن تے بھرویں عقیدت وارادت ہوندی اے۔ تے ہک غلام ولوں گوڑھی غلامی تے ہک امتی ولوں اپنے بھرپور خلوص دا اظہار ہوندا اے تے شاید بقول شخصے ان کے طفیل حج بھی خدا نے کرا دیئے

اللہ تعالیٰ نے اوہناں تے اپنا فضل وکرم کیتا تے حج دی سعادت توں نوازیا۔ فیر اوہناں جی بھر کے روضہ رسول تے حاضری دتی، اپنے دل دیاں حسرتاں پوریاں کیتیاں تے گزارشات پیش کیتیاں۔

''تڑپدے نیں قافلے'' اوہناں دے اوسے سفر دی روداد حج دی رپورتاژ تے قلب وروح دی وارادات اے۔ جس وچ اوہ مینوں ریحان اظہر دے ایس شعر دی تفسیر دکھائی دیندے نیں

Am I happy? May be not

But I Should not forget I have got.

کیونکہ اوتھے گزارے ہوئے زندگی دے دیہاڑے ہک ایہو جیہا تجربہ ہوندا اے جنہوں بھلایا نہیں جاسکدا۔ تدوں دل دی ہک بڑی عجیب جیہی کیفیت ہوندی اے۔ اوتھوں ہلن تے واپس پرتن نوں جی ای نہیں کردا تے اقبال زخمی جیہا عشق رسول وچ ڈبیا ہویا شخص جد اوتھے اپڑ جائے تے فیر اوہ واپسی تے رنجیدہ رنجیدہ ہوندا اے۔

ایہ حقیقت اے جے اللہ تعالیٰ دی محبت اوہدے آخری پیغمبر حضرت محمد ﷺ دی مکمل اطاعت، اتباع تے اوہناں دی محبت وچ مضمر اے۔ اوہناں دے درتوں ای اکھاں نوں بینائی تے دل نوں سکون ملدا اے۔

حضور دا رشاد گرامی اے۔ ''اودوں تائیں ایمان پورا نہیں ہوسکدا جدوں تیکر ہر شے توں یعنی مال، اولاد، ماں پیو بلکہ اپنی جان توں ودھ حضور ﷺ پیارے تے محبوب نہ ہو جاون''

اے بقربانت ہزاراں جانہا

اقبال زخمی ہوراں نے ورقیاں تے جیہڑے اپنے تاثرات الیکے نیں۔ ایہ اوہناں دے دل دی کیفیات نیں۔ اللہ رب العزت نے اپنے نظام وچ کسے نوں مخل نہیں کیتا۔ ایس نوں چلان دا سارا سلسلہ اوس اپنے ہتھ وچ رکھیا اے۔ شیطان نوں وی جیکر اجازت دتی اے تاں ایس نظام دے چلاون لئی، ورنہ خورے کیہ ہوندا۔ شاید ایہو وجہ اے جے جدوں دی سچیاں عرضاں تے دعاواں

اوس دے حضور خلوص نال کیتیاں جان تاں اوہ منّ لیندا اے۔ نالے میں اکثر حاجیاں کولوں سنیا اے جے حج تے جان توں پہلاں کوئی نہ کوئی ایہو جہیا نظارا اوہناں نوں ضروری نظر آوندا اے جیہدے وچ حاضری دا اشارا ہوندا اے تے ایہو جہیا ای ہک اشارا اقبال زخمی ہوراں نوں وی ایس توں پہلاں ہو چکیا سی۔ اوہ لکھدے نیں۔

''۱۹۸۳ یا ۱۹۸۴ء دی گل اے میری بیگم دے ماما جی حاجی محمد اسماعیل ہوریں حج کرن چلے۔ ....جس دن اوہناں جانا سی' میں اپنی بیگم نال لاہور ٹیشن تے اوہناں نوں ملن گیا۔ میں اوہناں نوں دس روپے روضہ اقدس دے کبوتراں دی چوگ واسطے دتے تے عرض کیتی کہ ایہناں دی مدینے دے کبوتراں نوں چوگ پا دینا تے ہک عرضی میری حضور علیہ السلام دے پیش کر دینا۔ اوہ عرضی میں اک کاغذ دے پرزے تے لکھ کے اوہناں نوں دے دتی۔ عرضی کجھ انج سی:

ٹرپئے نیں قافلے سرکار تیرے شہر نوں
کاش میں وی ویکھ لاں اک وار تیرے شہر نوں
اک اکلی میں نمانی کونج وچھڑی رہ گئی
اڈ گئی اے ہور ساری، ڈار تیرے شہر نوں

اقبال زخمی ہوریں حاجی محمد اسماعیل ہوراں دے ادتھے اپڑ کے چوگ تے عرضی پیش کرن دا واقعا حاجی صاحب دی زبان اچ ای اگے لکھدے نیں:

''تساں مینوں چوگ لئی جیہڑے پیسے دتے سی۔ میں اوہناں وچوں پنج روپے دی چوگ مکہ شریف پا دتی سی تے پنج روپے دی چوگ مدینہ شریف پہنچ کے تہاڈے ناں دی خریدی۔ میں اوہ دانے بک وچ رکھ کے اوہناں دے اتے اوہ تہاڈا شعراں والا کاغذ رکھیا تے کہیا:

''آقا علیہ السلام ایہ اقبال ہوراں ولوں قبول فرماؤ۔''

ایہ کہندیاں ہویاں اوہ دانے کبوتراں ول اچھال دتے۔ دانے ڈگن دی دیری سی جے میں ویکھنا ہک کبوتر روضہ اقدس دے گنبد ولوں اڈدا آیا اے تے اوہنے فوراً آکے اوہ کاغذ چک لیا۔ اوہنے چوگ نہیں چگی۔ بس کاغذ چک کے تے پتا نہیں کیہڑے پاسے لے گیا''

بہر حال ایہ ہک ایہو جہیا اشارا سی جے آقا علیہ السلام ولوں منظور آ گئی اے تے جدوں آقا دی منظوری ہو جاوے تاں فیر مولا دا حکم وی آ جاندا اے۔

''ٹرپئے نیں قافلے' وچ جتھے اپنے سفر تے حج دی روداد اقبال زخمی ہوراں نے دسی اے اوہدے نال نال ای قاری نوں اپنے ماضی وچ جھات مارن دا موقعا وی دتا اے۔ انج قاری اوہناں دی زندگی بارے کجھ کجھ جانن لگ پیندا اے تے نال ای اوہناں دے اندر دے اوس انسان نوں وی ویکھدا اے جیہڑا خدائے ذوالجلال دی ذات تے اوس دے کرم تے' اوس دے خود مختار تے مختار کل ہون تے پکا ایمان رکھدا اے۔ اوہ ایس حقیقت دے وی قائل نیں جے انسان دے دل وچ

خورے کیہ خیال ہوندے نیں تے اسمان تے پتا نہیں کیہڑے فیصلے لکھے جارہے ہوندے نیں۔ واقعی ساری پلاننگ تے تدبیر اوتھے ای ہورہی ہوندی اے۔ تے آخر ایہ ای کہیا جاسکدا اے بلکہ ایہو ای مدعا ہونا چاہیدا اے کہ

منزلِ ما جز تو کس نیست ۔ انت مقصودنا' ورضاک مطلوبنا

میں ایس سفرنامے وچ ویکھیا اے جے اقبال زخمی ہوراں دوہرا سفر کیتا اے۔ ہک ظاہر تے جسمانی' جنہوں لوکاں نے ویکھیا تے جیہڑا کھل کے ساڈے سامنے وے۔ دوجا سفر سی اوہناں دے جذبات' احساسات' محبت تے عقیدت دا۔ جیہدا تعلق اوہناں دے دل تے روح نال اے۔ جنہوں اوہناں آپ محسوس کیتا' ویکھیا' ورتیا تے...... کیتا اے۔ باہر والے لوک اوس سفرنوں ویکھن تے سمجھن توں عاجز نیں۔ بس ایس کتاب نوں پڑھ کے محسوس کرسکدے نیں تے اوہ وی کسے حدتائیں۔ تے نالے جدوں اندر نور آوندے تاں انھیرے نس جاندے نیں۔ اوہناں دے اندر نور وڑیا تاں انھیرے دور ہوگئے تے ایہ وی ہک ایہو جہیا احساس اے جیہڑا محسوسات تائیں ہوندا اے۔ اوہ نور بہوں گھٹ بندیاں نوں نظریں آوندا اے پر شاعر آکھدا اے جے اوس نوں وی پڑھایا جانا چاہی دا اے۔ خورے ایہ کتھوں تائیں ٹھیک اے۔ آیا پڑھایا جاسکدا اے یاں نہیں:

When the light enters darkness is gone
This is a lesson which has to be taught.

ایہ سفرنامہ اگرچہ مختصر تے To the point لکھیا گیا اے۔ پر فیروی میں سمجھناں جے حج تے ونجن والیاں مسافراں لئی ایہ ہک گائیڈ بک اے جیہدے وچ لمحے لمحے دی وا پر' پل پل دے واقعات تے پہلے دیہنوں توں لے کے آخری دیہنوں تائیں دی مکمل تیاری تے ورتارے بارے بڑی احتیاط نال ہرکم تے کاروائی نوں سمویا گیا اے تے مزے دی گل ایہ وے جے ۱۵ مارچ ۱۹۹۸ء توں لے کے یکم مئی ۱۹۹۸ء تائیں اوہناں دی پوری ڈائری اے۔ یعنی حاجی کیمپ وچ جان توں ہک دیہاڑ پہلے توں لے کے حج توں پرت کے لاہور اپڑن تک' ایس ڈیڑھ مہینے وچ اپنی ہر روز دی مصروفیات تے کارگزاریاں بڑے خوبصورت انداز تے دلکش اسلوب وچ اوہناں نے تریخ وائز لکھیاں نیں جنہوں پڑھن لگیاں قاری نوں سمجھن لئی کسے الجھن دا شکار نہیں ہونا پئے گا۔ چونکہ حج دے دیہاڑے وی محدود نیں تے ایہناں دیہاڑیاں وچ جو کجھ ہونا ہوندا اے اوہ وی مخصوص اے۔ ایس کرکے لکھاری نوں اپنیاں یاداں لکھن وچ سہولت تے سوکھ ہوندا اے۔

اقبال زخمی ہوراں نے ایس تحریر نوں اگرچہ ۱۹۹۸ء وچ کیتے گئے اپنے حج بارے لکھیا اے پر ۱۹۹۹ء تے ۲۰۰۰ء وچ جدوں اللہ تعالیٰ نے اوہناں نوں عمریاں دی سعادت توں وی نوازیا اوس ویلے دے کجھ تجربے وی اوہناندے معاون ثابت ہوئے۔ انج کرکے جیہڑیاں کوئی تبدیلیاں

ہک دوسالاں وچ ہویاں اوہ نویں تجربے دے تحت ای آئیاں ہون گیاں۔

اقبال زخمی ہوراں نے قلبی واردات توں ہٹ کے اپنی ایس لکھت وچ کجھ مشورے حکومت نوں وی دتے نیں تے انتظامیہ نوں وی کجھ دسن دی کوشش کیتی اے۔ مثال دے طور تے ہک پتے دی گل ایہ وے جے پاکستانی حاجیاں نوں اوہناں دے پاکستانی ہون دی پچھان لئی کوئی نشان الاٹ کرنا چاہی دااے۔ اوہناں نے خود تے ایس لئی پاکستان جھنڈے دا بیج اپنی قمیض تے لائی رکھیا جیہڑی بہوں چنگی گل اے۔ تے حکومت بھاویں ایہو بیج ای حاجیاں نوں لاون دی اجازت دے دیوے بلکہ اوہناں نوں جان لگیاں الاٹ کرے۔

ایس کتاب وچ کجھ معلومات وی دتیاں نیں جیہڑیاں حج توں ہٹ کے دوجے ملکاں دے لوکاں بارے نیں۔ ایہدے نال ای جتھے بے قاعدگیاں ویکھیاں...... اپنیاں لوکاں یعنی پاکستانیاں وچ جیہڑیاں غلطیاں پائیاں' اوہناں دی نشاندہی وی کیتی گئی اے۔ نال ای سعودی عرب دے لوکاں دا رویہ تے اسلامی یادگاراں دی تلاش وچ آون والیاں اوکڑاں بارے وی واضح اشارے کیتے گئے نیں۔

ایہ سبھ کجھ تاں ''ٹر پئے نیں قافلے'' پڑھ کے اندازا لگایا جاسکدا اے کہ ایس کتاب وچ کیڈیاں بھرپور تے مکمل معلومات فراہم کیتیاں گئیاں نیں۔

مہینہ وار ''لکھاری'' وچ چھپیاں ''ٹر پئے نیں قافلے'' دیاں پوریاں قسطاں جدوں میں پڑھیاں تے اوہناں پچھے اقبال زخمی ہوراں دا ''کجھ لکھن'' دا حکم وی سی تاں میں اپنے آپ نوں کمرہ امتحان وچ پایا تے ایہ امتحانی پرچا میرے لئی بڑا عجیب سی۔ پہلاں میرے ہونٹاں تے ایہ شعر مچلیا

جزاک اللہ کہ چشمم باز کردی　　　مرا با جانِ جاں ہمراز کردی

تے فیر میں اپنا آپ کھو بیٹھا۔ شاید ایس قافلے دی دھوڑ نے مینوں اپنے لندر چھپا دتا۔ میں ایس دھوڑ وچ ای گم پچھے پچھے ٹردا رہیا پر میری حالت ایہ ہوندی سی جے میں ایس قافلے توں بہوں پہلاں اگلی منزل تے اپڑیا ہویا ہوندا سی۔ ہک منزل تے جدوں میں اپڑیا تاں ایہ آواز آئی جے

توبرون در چہ کردی کہ درون خانہ آئی

تے شاید ایہ آواز قافلے وچ شامل اقبال زخمی نے وی سن لئی۔ تدوں تاں اوس دی زبان وی گنگ ہوگئی تے اوہ اوتھے بہوں کجھ منگن تے بولن دے باوجود نہ کجھ منگ سکیا تے نہ بول سکیا۔ پر میں اوتھے فیر پچھے ہوگیا۔ کیوں جے ایہوی میری مجبوری سی۔ میرے خیالاں دی اڈاری ایڈی تیز سی جے میں پچھے نہیں ساں رہ سکدا تے فیر...... ایس فقرے نے مینوں گواچیا ہویا میرا اپنا آپ لبھوا دتا۔

''عید سرکار دے قدماں وچ ای کیتی' ایہ سرکار دا خاص کرم سی''

شاکر کنڈان (سرگودھا)

۸ جنوری ۲۰۰۴ء

تقریظ از کرنل محمد انور مدنی (بندہ رسول کریم ﷺ)

ٹرپئے نیں قافلے

بندہ نے میاں اقبال زخمی صاحب ادارہ پنجابی لکھاریاں جیا موسیٰ شاہدرہ لاہور دی کتاب ''ٹرپئے نیں قافلے'' دا مطالعہ کیتا اے۔ ایہ کتاب اوہناں نے اپنی امی حضور بیگم بی بی دے ناں کیتی اے جیہد یاں مدینے جان دیاں سدھراں دل وچ ای رہ گئیاں سن۔ جیہڑا کہ بندے (محمد انور مدنی) دے خیال وچ بڑی وڈی خوش قسمتی اے کہ چلو جے مدینے جا نہیں سکے پر دل وچ تے مدینے دی تاہنگ ہے سی۔

زخمی نے مدینے جان والی گل وی لکھی اے کہ اوہناں دی بیگم دے ماما جی جدوں ۱۹۸۳ء وچ حج واسطے گئے تے ایہناں اک عرضی لکھ کے دتی کہ آقا رحمتہ العالمین ﷺ دی بارگاہ وچ جان لئی عرض پیش ہو جائے۔ جیہڑی فیر قبول ہوئی تے زخمی صاحب اپنی بیگم دے نال ۱۹۹۸ء وچ حاضری دے واسطے گئے۔ واقعی ایہ بڑی خوش قسمتی سی۔

زخمی ہوریں اک وکھری ٹائپ دے ای عاشق نیں۔ ایہناں دیاں گلاں وچ عشق دی جھلک تے ایہناں دیاں تحریریاں وچوں عشق پھٹدا اے۔ ایہناں دے اپنے ایس زیارت دے سفر دی داستان وچ رسول کریم ﷺ دے نال عشق :

دی اک جھلک نظر آ وندی اے۔ مکہ وچ داخلہ' زیارت کعبہ' جنت المعلیٰ فیر مدینے شہر وچ داخلہ' پیارے محبوب ﷺ دی بارگاہ وچ آنسوآں دی جھڑی دا تحفہ۔ پڑھ کے بندہ خود محسوس کردا اے جیویں آپ وی زخمی دے نال نال پھر رہیا اے۔

اپنے سفر دے اخیر وچ زخمی نے بڑی وڈی گل کیتی اے اوہ ایہ اے کہ اوہ پاکستان تے آ گئے نیں پر انج لگدا اے جیویں اپنی کوئی چیز اوتھے بھل آئے نیں۔ بس اپنا آپ اوتھے چھڈ آئے نیں۔ خالی جسم دا پنجرہ لے کے آ گئے نیں۔

زخمی دی ایس گل دی میں وی تائید کرناواں۔ اوہ انج کہ میں وی کئی وار اپنے محبوب ﷺ دی بارگاہ وچ حاضری دتی اے۔ بلکہ آپ ﷺ دی اجازت نال دو سال مدینے پاک وچ ٹکیا رہیاں۔ ہر وار جدوں پاکستان آندا ساں تے انج لگدا سی کہ میری روح مدینے وچ ای رہ گئی اے۔

واہ زخمی صاحب ایہ عشق رسول دی داستان جیہڑی تسیں پیش کیتی اے ایہ تساں نے دوسرے لوکاں لئی اک مثال پیش کیتی اے کہ محبوب ﷺ نال عشق انج کری دا اے۔

میری دعا اے کہ اللہ تعالیٰ تہاڈا ایہ عشق سلامت رکھے آمین

فقط مخلص

کرنل (ر) محمد انور مدنی

ادھوریاں سدھراں

مدینے جان دی سدھر تے ہر مسلمان دے دل وچ ہلکورے لیندی رہندی اے۔ کدے تھوڑی ہندی اے تے کدے ایہ سدھر ات چک لیندی اے۔ میرے دل وچ وی ایہ سدھر تے ضرور ہے سی پر اینی شدت نال نہیں سی۔ خورے ایہدی وجہ میری کم مائیگی سی۔ میں ہوش سنبھالی تے گھر وچ غربت دا راج ویکھیا۔ بڈھے ماپے اپنی حیاتی دی جمع پونجی لٹا کے تے صرف جاناں بچا کے پاکستان آ وسے سن۔ ابا جی نوں بڑھاپے وچ میں بڑی محنت کردیاں ویکھیا اے۔ امی جی نے اوہناں دا پورا پورا ساتھ نبھایا تے جیون گڈی ریڑھن واسطے اوہناں دے موڈھے نال موڈھا جوڑ کے محنت کیتی۔ کنکاں وڈھیاں، بیلے چنے فیر کتے جا کے اسیں پروان چڑھے۔ اسیں وی کیہ کرن جوگے ہوئے، میں میٹرک کر کے بے وی کیتی تے پرائمری سکول ماسٹر بنیا۔ چھوٹا بھرا مڈل وی نہ کر سکیا تے اک فیکٹری وچ ملازم ہو گیا۔ میری ماں دی بڑی خواہش سی کہ اوہ آقا ﷺ دے در تے حاضری دیوے پر اسیں ای خورے نالائق ساں کجھ نہ کر سکے۔ یا خورے بلاوا ای نہیں سی۔ جے بلاوا ہندا تے خورے کوئی سبب لگ جاندا۔

خورے ایہ حالات سن جیہدی وجہ توں میرے دل وچ مدینے جان دی سدھر کدے وی شدت اختیار نہ کر سکی۔ بس جدوں کدے کسے حاجی نوں جاندیاں ویکھدا تے دل مچل جاندا یا جدوں کسے آون والے حاجی نوں مل دا تے اک ہوک اٹھدی تے بے اختیار زبان چوں نکل جاندا ''یا اللہ کدے مینوں وی بلا لے'' بس ایس توں اگوں کدے نہیں سی سوچیا۔

۱۹۸۲ء یا ۱۹۸۴ء دی گل اے میری بیگم دے ماما جی حاجی محمد اسماعیل تے اوہدی گھر والی حج کرن چلے۔ اوس ویلے ساریاں پروازاں کراچی توں جاندیاں سن۔ کراچی تک حاجی اپنے طور تے پہنچ دے سن۔ جس دن اوہناں

جانا سی میں اپنی بیگم نال لاہور سٹیشن تے اوہناں نوں ملن گیا۔ میں اوہناں نوں دس روپئے روضۂ اقدس دے کبوتراں دی چوگ واسطے دتے تے عرض کیتی کہ ایہناں دی مدینے دے کبوتراں نوں چوگ پا دینا تے اک عرضی میری حضور ﷺ دے حضور پیش کر دینا۔ اوہ عرضی میں اک کاغذ دے پرزے تے لکھ کے اوہناں نوں دے دتی۔ عرضی کجھ انج سی۔

ٹر پئے نیں قافلے سرکار تیرے شہر نوں
کاش میں وی ویکھ لاں اک وار تیرے شہر نوں
اک اکلی میں نمانی کونج وچھڑی رہ گئی
اڈ گئی اے ہور ساری ڈار تیرے شہر نوں

اوہناں وقتاں وچ روضہ مبارک دے سامنے کبوتراں نوں چوگ پاون لئی جگہ ہندی سی۔ ہن تے اوہ ساری جگہ صحن وچ آ چکی اے۔ جدوں اسیں (میں تے میری بیگم) ۱۹۹۸ء وچ حاضری دین واسطے گئے تے میں اوہ تھاں لبھدا ای رہیا جتھے چوگا پیندا سی۔ مینوں اوہ تھاں کتے نہ لبھی۔ ہن تے لوک جنت البقیع وچ چوگ پاندے نیں یا جنت البقیع دیاں کندھاں نال آٹے دوالے روڑہ چھڈ دے نیں جتھوں کارپوریشن دا عملہ چک کے لے جاندا اے تے ضائع کر چھڈدا اے۔ پرانیاں یادگاراں سب ختم ہو چکیاں نیں۔ میرا اک دوست تے محلے دا الحاج محمد صدیق اے اوہدا کہنا اے کہ ایتاں دانہ ہندا سی کہ پیر کھب جاندے سن۔ میں اک حاجی محمد صدیق (جیہڑا کہ اک مدت توں مدینہ پاک وچ رہ رہیا اے) نوں پچھیا کہ ''حضرت ایوب انصاریؓ ہوراں دا مکان کتھے کر کے سی'' تے اوہ کہن لگے ''کسے ہور توں پچھو کسے قسم نوں آکھو دس پا دے۔ حاجی صاحب اوہ تھاواں کتھے لبھدے او؟ اوہ تے سب کجھ توسیع دی نذر ہو گیا اے''۔ میں شاکر کنڈان ہوراں دی کتاب ''جادۂ شوق و محبت'' وچ حضرت عبداللہ دی قبر مبارک بارے پڑھیا کہ اوہ قبر اوس تھاں تے سی جتھے اجکل غسل خانہ اے میں اوہ تھاں لبھدا رہیا پر نہ لبھی میں واپس آ کے شاکر کنڈان ہوراں کولوں اوس تھاں بارے پچھیا تے کہیا تسیں کیہڑے غسل خانے دی گل کردے او؟ ہن تے حرم پاک دے

چار چفیرے غسل خانے ای غسل خانے نیں۔ تسیں کیہڑے غسل خانے دی نشان دہی کیتی اے تے اوہ کہن لگے جدوں میں گیا ساں اوددوں تے اکو ای سی تے میں اوسے دی گل کیتی اے۔

گل ہو رہی سی حاجی محمد اسماعیل ہوراں دے ہتھ عرضی گھلن دی۔ میں عرضی گھل دتی۔ حاجی صاحب واپس پرتے تے میری اگے نالوں ودھ عزت کرو۔ میرے بزرگ ہون دے باوجود مینوں سرہانے والے پاسے اصرار کر کے بٹھاندے۔ میں سمجھدا رہیا کہ جوائی ہون دے ناطے میری آؤ بھگت کر دے نیں (رشتے وچ اوہ میرے ماما سوہرا لگدے سن) آخر اک دن بیٹھیاں اوہناں گل کھول دتی تے کہن لگے۔ ''تساں مینوں چوگ لئی جیہڑے پیسے دتے سی میں اوہناں وچوں پنج روپے دی چوگ مکہ شریف پا دتی سی تے پنج روپے دی چوگ مدینہ شریف پہنچ کے تہاڈے ناں دی خریدی۔ میں اوہ دانے بک وچ رکھ کے اوہناں دے اتے اوہ تہاڈا شعراں والا کاغذ رکھیا تے کہیا آقا ﷺ ایہہ اقبال ہوراں ولوں قبول فرماؤ۔ ایہہ کہندیاں ہویاں اوہ دانے کبوتراں ول اچھال دتے اوہ دانے ڈگن دی دیر سی جے میں ویکھناں کہ اک کبوتر روضہ اقدس دے گنبد ولوں اڈدا آیا اے تے اوہنے فوراً آ کے اوہ کاغذ چک لیا اے اوہنے چوگ نہیں چگی بس کاغذ چک کے تے پتا نہیں کیہڑے پاسے لے گیا''

اوہناں دی ایہہ گل سن کے میریاں اکھاں وچ آنسو آ گئے تے میں کہیا ایہدا مطلب اے میرے آقا ﷺ نے میری عرضی منظور کر لئی اے۔ ایس توں بعد میں اکثر نعتیہ مشاعریاں وچ ایہو ای نعت سناندا۔ اک دن عرفان نقوی مینوں کہن لگا ''زخمی صاحب تہاڈے کول ہور کوئی نعت نہیں ہیگی۔ تسیں ہر وار ایہو نعت سناندے او'' میں کہیا ضرور ہیگیاں نیں۔ بعض دفعہ خیال وی ہندا اے کہ کوئی ہور نعت سناواں پر جدوں سٹیج تے جاناں تے بے اختیار ایہو نعت میرے مونہوں نکلدی اے۔ شاید میرے ذہن دے کسے گوشے وچ ایہہ گل نقش ہو گئی اے کہ آقا ﷺ نے میرے ایہہ شعر قبول فرما لئے نیں۔ ایس لئی جدوں سٹیج تے جاناں تے بعض دفعہ ہور نعت پڑھن لئی لے کے وی جاناں پر سٹیج تے پہنچ کے بے ساختہ ایہو نعت شروع کر دیناں۔

بلاوا

انسانی حیاتی وچ کئی وار انج وی ہندا اے کہ کوئی کم آپے ای ہو جاندا اے تے اسیں آکھنے ایہہ کم اتفاق نال ہو گیا اے یا ایہہ گل اتفاقاً ہوگئی اے۔ ہاں ہو جاندا اے۔ بعض دفعہ ایسا ہندا اے۔ کیوں ہندا اے تے کیویں ہندا اے۔ بس ہو جاندا اے۔

پر اک گل ضرور اے کہ کوئی وی کم اتفاق نال نہیں ہندا۔ ہر کم پلاننگ نال ہندا اے۔ کجھ کماں دی پلاننگ اسیں آپے کرنے آں یا سجھ لوو ساڈے ذہن وچ آوندا اے کہ پلاننگ کریئے تے اسیں آکھدے آں اساں فلاں کم دی پلاننگ کتی تے اوہ کم ساڈی پلاننگ مطابق ٹھیک ہو گیا کجھ کم ایسے نیں جنہاں دی پلاننگ اسیں نہیں کردے پر اوہ ہو جاندے نیں۔ اصل وچ اوہناں دی پلاننگ اسیں نہیں کردے۔ اوہ پلاننگ کسے ہور تھاں ہو رہی ہندی اے۔ اوس کم دی پلاننگ اتھے وچ ہندی اے تے اسیں اوہنوں اتفاق دا ناں دے دیندے آں۔

ایس لحاظ نال ویکھیے تے میری تے پوری زندگی ایہناں اتفاقاں نال بھری پئی اے۔ میں تے کوئی کم وی اپنی پلاننگ نال نہیں کیتا بس بیٹھے بٹھائے کوئی خیال ذہن وچ آیا تے میں اٹھ کے بغیر سوچے سمجھے اوہ کم کر لیا۔ بس اتفاق نال اکثر اوہدا رزلٹ چنگا ای نکل دا رہیا اے۔ مارچ ۱۹۹۶ء عدالت دا فیصلا ہویا تے بی ایڈ لگے ہوئے کیس کلیر ہوئے تے انج میں نوں وی مارچ ۱۹۹۶ء وچ بی ایڈ دا گریڈ مل گیا تے میں باداسی باغ نوں چھڈ کے جناح ماڈل ہائی سکول۔ سلطان پورہ چلا گیا تے مئی ۱۹۹۶ء نوں مسلم ماڈل ہائی سکول اردو بازار وچ آ گیا۔ مسلم ماڈل ورگے وڈے سکول وچ جتھے لوک بڑی کوشش نال تے سفارش نال آوندے نیں میں اتفاق نال آ گیا۔ میتوں کئی دوستاں نے کہیا کہ "کسطرح تبادلہ کروایا ہے" تے میں کہندا "میتوں تے

دھکے نال گھلیا گیا اے میں تے ایڈے وڈے سکول پھسنا ای نہیں چاہندا سان" تے کوئی وی میری گل دا اعتبار نہ کروا۔ حالانکہ ایہہ گل سچ اے کہ میں نہ چاہن دے باوجود اتفاق نال اوتھے پہنچ گیا ساں۔

ایتھے آ کے میں ویکھیا کہ کوئی کسے دا دوست نہیں کوئی کسے دا ہمدرد نہیں۔ ہر بندہ اپنے آپ وچ مست اے۔ پہلے تک اک دوڑ لگی ہوئی اے۔ ہر بندہ اپنے آپ وچ اے۔ میں تے عمر اوہناں سکولاں وچ گزاری سی جتھے اسیں سارے اک دوجے دے ہمدرد ساں اک دوجے دے دکھ سکھ دے ساجھی ساں۔ اک دوجے دیاں خوشیاں وچ شامل ہندے ساں۔ اک دوجے دا درد ونڈاندے ساں۔ اک دوجے دے کم آوندے ساں ایس لئی ایس آپا دھاپی آلے ماحول وچ میرا دل ای نہ لگا۔ میں اچانک تبادلہ کران دی بجائے ریٹائرمنٹ لین دا فیصلہ کر لیا تے بغیر سوچے سمجھے ریٹائرمنٹ لین لئی درخواست دے دتی جدوں کہ اجے میری ریٹائرمنٹ وچ پنج سال باقی سن۔ میرے دوست میری ایس حرکت تے بڑے حیران ہوئے۔ کسے نے کہیا "یار نوکری دا مزا تے گزٹڈ پوسٹ تے آ کے آوندا اے تے توں ایتھے آوندیاں ای ریٹائرمنٹ لے رہیا ایں" کسے آکھیا " تیرے تے سارے بال پڑھدے نیں۔ صرف اک پتر اپنے پیراں تے کھڑا اے تے اوہ وی وکھرے گھر والا اے۔ ایہناں ذمہ واریاں دے ہندیاں کیوں ریٹائرمنٹ لے رہے او" کسے کجھ آکھیا کسے کجھ۔ پر میں اپنی گل تے اڑیا رہیا تے

31 دسمبر 1996ء سکول وچ میرا آخری دن سی۔

واقعی پلاننگ کتے ہو رہی ہندی اے۔ میرا پتر امجد اقبال امجد پی ٹی سی کر کے ویہلا پھرن ڈہیا سی۔ حکومت ولوں نوکریاں تے بین سی۔ جدوں کدے امجد نے کہنا "ابا جی ساڈا کیہ بنے گا" تے میں آکھنا "دعا کرو اسمبلی ٹٹ جائے نگران حکومت آئی تے بین کھل جائے گا تے فیر انشاء اللہ تہانوں نوکری مل جاوے گی۔ سچ مچ انج ای ہویا ۹۶ء دے آخر وچ اسمبلی ٹٹی تے نگران حکومت نے بین کھول دتا۔ میں ریٹائرمنٹ لے لئی سی تے نال ای امجد نوں نوکری مل گئی تے فروری وچ اوہدی اپائنٹمنٹ ہو گئی۔

میں واجبات واسطے بھج دوڑ شروع کر دتی تے انت ایہہ بھج دوڑ جون ۱۹۹۷ء وچ مکی۔ واجبات کلیر ہندے گئے تے دلدے کسے کونے وچوں آواز

آئی ''یار زخمی ایہہ پیسے تے مک ای جانے نیں۔ تیرے ہتھ وچ تے انج وی موری اے، جناں چر آون والے پیسے نوں خرچ نہ کر لویں تینوں چین نہیں آوندا، کیوں نہ آقا ﷺ دے در تے حاضری دتی جاوے،، ایہہ خیال آوندیاں ای میں اپنی بیگم نوں کہیا میں حج کرن جا رہیا واں، توں دس میرے نال چلنا ای کہ نہیں! اوہ فوراً ای کہن لگی کیوں نہیں جانا۔ میں موقع کیوں ضائع کراں۔ خورے فیر ایہہ وقت آوناں اے کہ نہیں۔ تے انج اسیں دوویں میاں بیوی تیار ہو گئے۔

جدوں میں ریٹائرمنٹ دی درخواست دتی تے مینوں میرے پتر ارشد اقبال ارشد ہوریں کہن لگے ''اباجی تسیں آکھدے ہوندے ساؤ کہ نوکری کرن دا سواد تے ایس ایس ٹی بن کے آوندا اے تے تسیں آپ ایس ایس ٹی بن دے ای گئے او تے ریٹائرمنٹ لے لئی جے کیوں،،۔ میں کہیا ''ایس گل دا تے مینوں وی پتا نہیں میں ویلے توں پہلاں کیوں ریٹائرمنٹ لے رہیا واں۔ بس لے رہیاں واں،،۔ جدوں اسیں حج واسطے جان دا فیصلہ کیتا تے فیر خیال آیا کہ ایہہ تے میری پلاننگ نہیں سی۔ ایہہ پلاننگ تے کسے ہور تھاں ہو رہی اے۔ ایہہ تے اثیر وچ پلاننگ ہوئی اے۔ ایہہ تے آقا ﷺ دا بلاوا آ چکا سی، ایسے لئی ایہہ سارا کجھ ہویا اے۔ ایس لئی میرے اندروں ریٹائرمنٹ لین دی واج آئی اے۔

لبیک اللھم لبیک

☆☆

محفلِ سماع دا اک منظر (گدی مبارک تے پیر محمد اسحٰق تے صوفی محمد الدین چشتی بیٹھے نیں)

تیاری

حج تے جان دا ذہن بن دیاں ای اڈیکاں لگ گیاں۔ اکو ای سوچ ہر ویلے ذہن وچ گھمدی رہندی، کیہڑے ویلے حکومت حج پالیسی دا اعلان کرے تے پیسے جمع کروائے جان۔ اگست ۱۹۹۷ء وچ حکومت ولوں پالیسی دا اعلان ہو گیا تے پیسے جمع کروان دی تاریخ دا اعلان وی ہو گیا۔ میں سب توں پہلاں نیشنل بینک شاہدرہ دے منیجر کول گیا تے اوہنوں کہیا کہ اسیں حج تے جانا چاہنے آں۔ دسو کیہ طریقہ کار اے۔ خیال ایہ سی کہ چونکہ پیسے دی ایسے ای بینک وچ پئے ہوئے نیں تے ایتھے ای سارا مسئلہ حل ہو جاوے گا۔ منیجر اللہ دا بندہ تے سچ مچ سرکاری ملازم نکلیا آکھن لگا اجے تے اسیں کم وی شروع نہیں کیتا۔ تسیں بندے لبھو تے کم ازکم ویہہ پنجی بندیاں دا گروپ بنا کے لے آؤ۔ فیر اسیں تہانوں فارم دے دیاں گے انج فارم آ گئے نیں میرے کول۔ میں اک دوست نال گل کیتی اوس کہیا کہ ایہ سرکاری ملازمین کم توں اپنی جان چھڈاندے نیں۔ حالانکہ گروپ بنانا ایہناں دا اپنا کم اے۔

اگلے دن میں اک اشتہار ڈاک خانے دے کول لگا ویکھیا۔ پڑھیا ''حج لئی فری مشورہ لوو۔ گروپ وی بنائے جاندے نیں''۔ میں ٹیلی فون نوٹ کیتا تے گھر آ گیا۔ گھر آ کے اک نمبر ڈائل کیتا تے اوہناں دسیا کہ شام نوں رابطہ کرو۔ میں شام نوں رابطہ کیتا تے قاری کرمداد ہوراں نال گل بات ہوئی۔ اوہناں کہیا ''پندراں پندراں تصویراں لے کے کل شام نوں میرے کول آ جاؤ، فارم میرے کول ہیگے نیں میں پر کر دیاں گا۔'' اگلے دن تصویراں بنوائیاں تے شام نوں اسیں دوویں جی قاری کرم داد صاحب کول چلے گئے۔ قاری صاحب بڑے حلیم الطبع تے ملنسار انسان نیں۔ اوہناں نہ صرف فارم پر کیتے سگوں ہر گل بڑی چاہت نال سمجھائی تے کہیا ''صبح جا کے فروٹ منڈی مسلم کمرشل بینک وچ پیسے جمع کروا آؤ۔ بینک چیک لے کے چلے جاؤ۔ اوتھے دے منیجر حاجی منیر احمد صاحب بہت اچھے بندے نیں تے رات دن حاجیاں دی خدمت وچ لگے رہندے نیں۔ اتوار نوں وی چھٹی نہیں کردے۔ اوہنوں کوئی فون کر کے کہوے کہ آ کے پیسے لے جاؤ تے نالے حج دا فارم پر کر دیہو تاں اوہ اوہدے گھر جا کے وی فارم پر کر دیندے نیں تے پیسے

لے آؤندے نیں۔ تسیں بے شک اوہناں نوں چیک دے آویا جے اوہ اپنے خرچ تے پیسے منگوا لین گے"۔ میں اگلے دن فارم تے چیک لے کے مسلم کمرشل بینک فروٹ منڈی چلا گیا۔ اوتھے ہور لوک وی آئے ہوئے سن۔ حاجی منیر احمد صاحب منیجر بینک ہر کسے نال بڑی محبت نال پیش آ رہے سن۔ اک بندے دی ڈیوٹی سی کہ اوہ مہماناں وی چاء نال خدمت کرے۔ اوہ آکھدے سن ایہہ حاجی لوک تے اللہ دے مہمان نیں۔ میں تے اللہ دی خوشنودی حاصل کرن لئی اللہ دے مہماناں دی خدمت کرناواں۔

مینوں پُچھن لگے "پیسے نقد دیہوگے کہ چیک دی صورت وچ"

میں کہیا "چیک دی صورت وچ" اوہناں اوسے ویلے مینوں وصولی دی رسید بنا دتی تے اپنے اک کلرک نوں بلا کے کہن لگے "ملک صاحب ایہہ چیک لے لوو تے صبح نیشنل بینک شاہدرہ توں پیسے لے کے آویا جے"۔ قاری کرم داد ہوراں دے کہن تے فارم تے لکھ دتا گیا سی کہ میں سرکاری رہائش نہیں لینی۔ بینک والیاں ای ساڈے گروپ بنائے حاجی محمد صدیق ٹرالیاں والے نوں ساڈا گروپ لیڈر بنا دتا جیہدی رہائش ساڈے لاگے ای اوتھے جیاموسیٰ وچ اے۔

فارم جمع کروان توں بعد اندر دی تڑپ بچ بچ کجھ ہور ودھ گئی تے روز ای انتظار رہندا کہ کوئی اطلاع آ جاوے۔ اللہ کرے قرعہ اندازی وچ ناں نکل آوے۔ صوفی محمد الدین چشتی نظامی (قصور) ہوراں نال ذکر ہویا تے میں کہیا "صوفی صاحب دعا کرو فارم جمع کروائے نیں اللہ کرے ناں نکل آون"۔ اوہ بڑے اعتماد نال فرمان لگے "فارم ایویں جمع ہو جاندے نیں؟ تہانوں بلاوا آ چکیا اے۔ تسیں تیاری کرو" ایسے ای گو مگو دی حالت وچ دن لنگھ رہے سن جے اک دن اخبار وچ آیا کہ ساریاں حج درخواستاں بغیر قرعہ اندازی توں منظور کر لئیاں گئیاں نیں۔ کسے بندے نوں وی ایس سعادت توں نہیں روکیا جا رہیا۔ ایہہ خبر پڑھ کے تے ڈاڈھی خوشی ہوئی۔

عیدالفطر توں کجھ دن ای بعد قاری کرم داد ہوراں اپنے مدرسے وچ ٹریننگ دا اہتمام کیتا۔ قاری کرم داد صاحب وی ہر ویلے مصروف رہن والے بندے نیں۔ محکمہ اوقاف وچ ملازمت کردے نیں۔ دارالفلاح ٹرسٹ چلا رہے نیں جیہدے تحت فری ڈسپنسری، فری سلائی سکول تے اک دینی مدرسہ چل رہیا اے۔ مدرسہ حالے زیر تعمیر اے۔ ہر سال گروپ لے کے عمرہ کرن واسطے

جاندے نیں۔ حاجیاں دی خدمت بڑے خلوص نال کردے نیں' فارم پر کر کے ویندے نیں' گروپ بناندے نیں تے فیر جان توں پہلے سارے لاہور دے حاجیاں نوں اکٹھا کرکے چار دن ٹریننگ کیمپ لاندے نیں۔ ٹریننگ وی ویندے نیں تے حاجیاں دی چاہ رس تے بسکٹاں نال خدمت وی کر دے نیں۔ میں ویکھیا اے کہ اوہناں کولوں ٹریننگ لے کے جان والیاں نوں اوتھے گائیڈنس دی بہت گھٹ لوڑ ہندی اے۔ قاری صاحب اک اک گل سمجھاندے نیں۔ ٹریننگ ختم ہون توں چند دن بعد روانگی دا خط وی مل گیا جیہدے مطابق ۱۸مارچ۱۹۹۸ء نوں روانگی سی۔ اوس توں پہلاں گردن توڑ بخار دا ٹیکہ لگوایا تے زرد کارڈ حاصل کیتا۔ ڈاکٹر صاحب کولوں کتاب صحت تے نال لے جان والیاں دوائیاں درج کروائیاں تے فیر سیل بند دوائیاں خریدیاں۔

۱۵ مارچ۱۹۹۸ء نوں ایس خوشی وچ میرے پتراں ارشداقبال ارشد تے امجداقبال امجد نے مختلف تقریباں دا آہر کیتا۔ پہلی تقریب صبح دی نماز توں بعد محفلِ میلاد سی جیہدی صدارت جناب محمدعثمان سالک مہروی ہوراں کیتی۔ ایس محفل وچ بہت سارے نعت خواناں نے حصہ لیا جنھاں وچ قاری فیاض احمد قادری' حافظ محمد صدیق' محمدخلیل' محمدجمیل' رانا محمداشرف' عرفان نقوی' تے ہوربہت سارے نعت خوان شامل سن۔ قاری کرم داد' میاں غلام رسول نقشبندی تے قاری فیاض احمد قادری ہوراں تقریراں کیتیاں تے آقا ﷺ دے حضور سلام پیش کر کے ایس محفل دا اختتام ہویا۔4 وجے نعتیہ محفل مشاعرہ سی۔جیہدی صدارت ملک دے مشہور نعت گو شاعرپروفیسر حفیظ تائب ہوراں کیتی تے راجا رشید محمود ہوریں مہمان خصوصی سن۔ ایس محفل میہ ہتی شاعراں نے آقا ﷺ دے حضور نعت نذرانہ پیش کیتا۔

عشاء دی نماز توں بعد محفل سماع سی۔ جیہدی صدارت پیر طریقت حضرت محمداسحاق شاہ مہروی شکوری ہوریں کر رہے سن تے اچیچے پروہنیاں وچ صوفی محمدالدین چشتی نظامی' ڈاکٹرعصمت اللہ زاہد نوشاہی' حکیم نذیر احمد نذیرنقشبندی شامل سن۔ طالب چشتی قوال تے اوہناں دے ساتھیاں محفل سماع نوں خوب گرمائی رکھیا۔

۱۶مارچ۱۹۹۸ء نوں حاجی کیمپ حاضری سی۔ کیمپ وچ دو دن پہلے حاضرہونا پیندا اے۔ مقامی حجاج حاضری دے کے واپس اپنے اپنے گھر پرت آوندے

نیں۔ باہروں آون والیاں لئی کیمپ وچ رہائش دا انتظام ہونداا ے۔ باہروں آون والے وی جے اپنی مرضی نال کیمپ وچ نہ ٹھہرنا چاہون تے اوہناں تے پابندی کوئی نہیں ہوندی۔ حاجی کیمپ بادشاہی مسجد دے سامنے حضوری باغ وچ بنایا گیا سی۔

اسیں وی کیمپ وچ حاضری دتی۔ ٹکٹ تے کرنسی حاصل کیتی۔ ایہ کرنسی ڈالراں دی شکل وچ ٹریولر چیک سن۔ کجھ سعودی ریال وی سن۔ تاں جو اوتھے پہنچ کے ابتدائی خرچے پورے کیتے جاسکن۔ ایتھوں فارغ ہو کے گھر واپس پرت آئے۔ پر ہن سچ مچ تڑپ وچ شدت آ گئی سی تے ایہ دو دن وی گزارنے اوکھے ہو گئے سی۔ دل چاہندا سی کہ وقت پر لا کے اڈ جاوے تے اسیں چھیتی توں چھیتی دیارِ حبیب ﷺ وچ پہنچ جائیے۔

لبیک الھم لبیک

☆☆

محفل سماع دا اک منظر (اقبال زخمی، امجد اقبال امجد)

روانگی

ڈبیا پیا ساں وچ گناہواں
بُرے بُرے وجھا نال خطاواں
کیتیاں آقا ڈھیر عطاواں
رحمت والیاں کر کے چھاواں
سد لیا سو اپنے ولے
اوہدی رحمت بلے بلے
اوہدی رحمت بلے بلے

دے کے خوشیاں وافر ٹر پئے
نکے وڈے آخر ٹر پئے
بنھ کے بھار مسافر ٹر پئے
میں وی ٹریا نال انہاندے
جد مکے نوں حاجی چلے

اوہدی رحمت بلے بلے
اوہدی رحمت بلے بلے

یاد کراں جد بیتیاں گھڑیاں
چیتے آون گلاں بڑیاں
اکھیاں ساون لائیاں جھڑیاں
شرم دا مارا ٹر نہ سکاں

نہ جاندے نیں ہنجو ٹھلے
اوہدی رحمت بلے بلے
اوہدی رحمت بلے بلے

اوتھوں جنہوں سدا آوے
جنہوں آقا ﷺ آپ بلاوے
اوہو شہر مدینے جاوے
اوہدے کرم دے باجھوں کوئی

جا نہیں سکدا اوہدے ولے
اوہدی رحمت بلے بلے
اوہدی رحمت بلے بلے

☆☆

اج ۱۸ مارچ ۱۹۹۸ء دا کرماں والا دن چڑھ آیا اے۔ میں سمجھناں کہ میری حیاتی وچ ایہو جیہا بھاگیں بھریا دیہاڑا اگے کدے نہیں آیا۔ اج دا سورج میرے لئی انوکھیاں خوشیاں لے کے آیا اے۔ اج تے میں پیا دے دیس جانا اے۔ میں آکھدا ساں میں دیار حبیب ﷺ وچ کوئی وی پرانی شے لے کے نہیں جانا۔ ایسے شوق وچ سارے کپڑے نویں سوائے۔ ہر ہنر کوشش کر کے نویں خریدی تے فیروی کجھ چیزاں رہ گئیاں۔ اج سویرے ای میری گھڑی چلدی چلدی رک گئی۔ میں ارشد نوں کہیا پتر ایہ ویکھ میں گھڑی پرانی لے کے چلیا ساں ایہ وی رک گئی اے۔ انج کر دوڑ کے میری عینک وی نویں بنوالیا۔ تے نال اک جوڑا بوٹاں دا وی لے آ۔ ایہ دوویں چیزاں وی پرانیاں نیں۔ حالانکہ بوٹ دو تن واری ای استعمال کیتے سن۔ ارشد اوسے ویلے شہر چلا گیا۔

بیگم صاحبہ نے عورتاں نوں بلا کے عورتاں دی محفل میلاد شروع کروا دتی۔ اوہ آکھدی سی جس دن روانگی ہوئی میں تے اوس دن محفل کروا کے ٹراں گی محفل ختم کرویاں ای گھروں نکل ٹرے۔

عجیب پرسوز منظر اے۔ امنگاں' ریجھاں' آساں تے سدھراں بھرے جذبات لے کے ٹر پئے آں۔ چاواں نال زمین تے پیر نہیں لگدے پئے۔ گھر دا ہر جی ای ودعیا کرن واسطے حاجی کیمپ تک جان لئی تیار ہو گیا۔ میرے بھرا دلدار احمد تے محمد شفیع۔ بھرجائیاں پروین تے رقیہ' بھتیجیاں نسرین' شاہین' کوثر' یاسمین۔ بھتیجا ساجد دلدار۔ بیٹے ارشد اقبال' امجد اقبال' اسجد اقبال' تنویر اقبال' فاروق اقبال۔ ثوبیہ ثریا۔ پوترے عقیل ارشد' عدیل ارشد' نبیل ارشد۔ پوتری عروج ارشد۔ سارے ای نال ٹر پئے۔ حاجی کیمپ پہنچ کے ودعیا کرن والیاں پیاریاں نوں فارغ کیتا۔ ایہ جدائی دا منظر وی عجیب سی ساڈے دلاں تے خوشی نچ رہی سی پر بچیاں نوں خوشی دے نال نال جدائی دا غم کھا رہیا سی۔ خاص کر اسجد اقبال دیاں ڈھائیں نکل گئیاں۔ اوہنے دوجیاں نوں وی غمگین کر چھڈیا۔

حاجی کیمپ دے اندر پہنچ کے اک نواں تجربہ سی' زندگی وچ پہلی وار ہوائی سفر کر رہیا ساں۔ اوہدے تقاضیاں توں بالکل ای کورا۔ بس ایہ ای حال جیویں کوئی پینڈو پہلی وار کسے شہر آ وڑیا ہووے تے ہر شے نوں حیرانگی نال ویکھ رہیا ہووے۔ ایہو حال میرا سی تے میری بیگم؟ اوہ تے پہلے ای کدے گھروں باہر نہیں نکلی۔ اوہ وڈالہ روڈ تے وی شاہدرہ موڑ ولوں چکر کڈھ کے جاندی اے۔ آکھدی اے کہ گلیاں وچ بھل جانی آں۔ اوہ تے بس میرے پچھے پچھے ٹری آوے۔ بس پچھ دس کے سارے مرحلے طے کیتے سامان کسٹم والیاں کولوں چیک کروا کے بک کروا دتا۔ صرف احرام اک شاپر وچ پا کے کول رکھ لئے۔ بورڈنگ کارڈ حاصل کیتے۔ ایتھوں فارغ ہوئے تے حکم ہویا اوہ سامنے جتھے دو بندے میز کرسی لا کے بیٹھے نیں اوتھے حاضری دیہو۔ اوتھے گئے تے ویکھیا اوہ کنیاں ساریاں زنجیراں میزاں تے کھلار کے بیٹھے نیں۔ اسیں اوہناں کول حاضری دتی تے اوہناں ساڈے ہتھ وچ وی اک اک زنجیر پا دتی گئی جیہدے تے ناں' پاسپورٹ نمبر تے پاکستان لکھیا ہویا سی۔ ایہ اہتمام تھوڑے ایس لئی کیتا گیا سی کہ پچھلے سال منیٰ وچ خیمیاں نوں اگ لگن نال کئی حاجی مر گئے سن تے اوہناں دی پچھان وی مشکل ہو گئی سی۔ شاید

ایس لئی ایہ اہتمام کیتا گیا سی کہ حادثے دی شکل وچ لوہے دی زنجیر تے
مل ای جائے گی جیہدے توں مرن والے دی شناخت ہو سکے گی۔

تھوڑی دیر بعد بساں آ گئیاں جنہاں تے سوار ہو کے تے ائیر پورٹ
اپڑ گئے۔ حاجی کیمپ توں بساں وچ بیٹھن ویلے وی قطار بنا کے سوار ہوئے
تے ائیر پورٹ اپڑ کے وی لائن بنا کے اپنے دستی بیگ چیک کروا کے حاجی
لاؤنج وچ داخل ہو گئے۔ ایہ نظم و ضبط بہت اچھا لگیا۔ کاش ایہ نظم و ضبط
زندگی سارے شعبیاں وچ پیدا ہو جاوے۔

ائیر پورٹ تے پی آئی اے دی انتظامیہ نے حجاج دی تواضع چاء تے
بسکٹاں نال کیتی۔ فیر اعلان کیتا گیا کہ احرام بنھ لئے جان تے نفل ادا
کرن توں بعد عصر دی نماز ادا کیتی جاوے۔ نال ای مسجد اے۔ جتھے جا کے
وضو کیتا۔ احرام بنھیا۔ نفل ادا کیتے تے بعد وچ نماز عصر پڑھی۔ عورتاں
واسطے علیحدہ انتظام اے۔ عورتاں نے وی احرام بنھ کے تے نماز پڑھ لئی۔
جہاز اجے تک نہیں سی آیا۔ آخر اٹھ وجے وجے جہاز آیا تے پتا چلیا کہ
ایہدے وچ کوئی خرابی پیدا ہوگئی اے، جنہوں دور کیتا جا رہیا اے۔ شام دی
نماز وی ائیر پورٹ تے پڑھی تے عشاء وی۔ عشاء دی نماز توں بعد تقریباً ۹
وجے جہاز وچ سوار ہون لئی آکھیا گیا۔ پی آئی اے ولوں حجاج کرام نوں
چھتریاں تحفے دے طور تے دتیاں گئیاں۔ جہاز نوں سیڑھی لگ چکی سی۔ اتھے
وی لائن بنا کے جہاز وچ سوار ہو رہے ساں۔ ایہ جمبو جیٹ طیارہ سی جیہدے
وچ چارسو ستر حاجی سفر کر رہے سن۔ جہاز وچ بیٹھن دا ایہ میرا پہلا موقع
سی جیہدی وجہ توں اک عجیب جہی حالت سی۔ جیویں کوئی بچہ پہلی دفعہ کسے
کھڈونے نوں ویکھدا اے۔ سیڑھیاں چڑھدیاں ای گیٹ وچ ائیر ہوسٹس نے
السلام علیکم کہہ کے مسکراندیاں ہوئیاں استقبال کیتا تے ٹکٹ ویکھ کے سیٹ
ول اشارہ کر دتا۔ میری بیگم دی سیٹ دا نمبر 46F سی تے ایہ کھڑکی دے
نال سی۔ میری سیٹ دا نمبر 46H سی تے ایہ دوسری رو وچ آ رہی سی پر میں
بیگم دے نالدی سیٹ تے بیٹھ گیا تے میری سیٹ تے دوسرے بندے نوں بٹھا
دتا گیا۔ میرے نال دی سیٹ تے محمد سلیم بیٹھا ہویا سی تے اوہدی بیگم حاجراں
بی بی دی سیٹ دوسری رو وچ سی۔ حاجیاں دے کہن تے عملے نے بہت
ساریاں سیٹاں وچ رد و بدل وی کیتا کیوں جے حاجی کیمپ وچ بورڈنگ کارڈ

وین والیاں نے ایس گل دا خیال نہیں سی کیتا تے اکثر میاں بیوی دی سیٹ علیحدہ علیحدہ لائناں وچ آ رہی سی پر عملے نے پورا پورا تعاون کیتا تے سیٹاں درست کر کے بٹھا دتا۔

فیر اعلان ہویا کہ جہاز مزید لیٹ اے۔ اسیں سوا دس وجے فلائی کر سکاں گے۔ دس وجے دوبارہ اعلان ہویا کہ جدہ ایئر پورٹ توں اوتھے اترن دا جیہڑا ٹائم ملیا اے اوہدے مطابق اسیں ہور لیٹ روانہ ہوواں گے۔ ایس لئی پہلے کھانا کھا لوو۔ ایہدے نال ای عملے نے فٹا فٹ کھانے دی تیاری شروع کر دتی۔ اگلی سیٹ دے پچھلے پاسے اک تختی جیہی فولڈ ہوئی سی اوہنوں کھولن تے اک چھوٹی جیہی میز تیار ہوگئی۔ ایس طرحاں ہر بندے دے سامنے اک نکی جیہی ٹیبل تیار سی تے عملے نے اوہدے تے لیا کے کھانا لگا دتا۔ کھانے توں بعد چاء دا دور چلیا تے فیر سامنے اک وڈی ساری سکرین روشن ہو گئی تے اک الھڑ مٹیار ظاہر ہوئی۔ جیہدے ہتھ وچ اک بیلٹ سی تے مسکرا مسکرا کے اوس بیلٹ نال کھیڈنا شروع کردتا میں سمجھیا خورے کوئی کرتب دکھا رہی اے۔ پر جدوں غور کیتا تے پتا چلیا کہ اوہ سیفٹی بیلٹ بنھن دا طریقہ دس رہی اے۔ فیر اوس مٹیار نے ماسک نال کھیڈنا شروع کردتا یعنی ماسک پہنن دا طریقہ دسیا کہ جے ہوا دی کمی ہو جاوے تے کنج بٹن دبا کے ماسک کڈھنا اے تے کیویں نک تے چڑھا لینا اے تاں جو ساہ ٹھیک طریقے نال آوندا رہوے۔ اوہ الھڑ مٹیار سکرین توں غائب ہوئی تے میں آپ بیلٹ نال کھیڈن لگ پیا۔ تن چار واری بیلٹ بنھ کے تے کھولی۔ اپنی بیگم نوں بیلٹ بنھن دا طریقہ سمجھان دی کوشش کیتی پر اوہ آکھن لگی میتھوں، نہیں بجھدی آپے ای بنھ دیا جے۔

سوا باراں وجے جہاز نے فلائی کیتا۔ پہلا تجربہ ہون کرکے ہر گل میرے واسطے نویں سی۔ بہت ساریاں گلاں دا پتا چلیا۔ میرا خیال سی سیفٹی بیلٹ ایس لئی بنھی دا اے کہ شاید جہاز اڈن لگیاں جھٹکے ماردا اے تے بندہ سیٹ توں ڈگ پیندا اے۔ ایس لئی سیفٹی بیلٹ نال اوہنوں سیٹ نال جکڑ دتا جاندا اے۔ میں جھٹکیاں دا انتظار کردا رہیا پر ایسی کوئی گل نہ ہوئی۔ جہاز نے آہستہ آہستہ چلنا شروع کیتا تے فیر یکدم دوڑدا ہویا بلند ہو گیا۔ ایس دوڑ وچ اک واری اک گڑگڑاہٹ ضرور شامل ہوئی سی تے فیر انج سی جیویں

جہاز ہوا وچ معلق کھڑا ہووے۔سکرین فیر روشن ہوگئی تے اعلان ہویا کہ اسیں ۳۵۰۰۰ فٹ دی بلندی تے پرواز کر رہے آں۔ فیر سکرین تے حج دی فلم چلنا شروع ہوگئی تے ایہدے نال ای جہاز وچ لبیک اللھم لبیک دیاں آوازاں بلند ہوئیاں۔

اک دفعہ جہاز نے بہت زیادہ ڈولے کھانے شروع کر دتے۔ جیویں بس دے سفر وچ خراب سڑک تے لاری وچ جھٹکے لگدے نیں تے سواری اکدوجے تے ڈگ ڈگ پیندیاں نیں۔ اج ای حال سی۔ سکرین تے فیر اوہ ای مٹیار ظاہر ہوئی تے اعلان ہویا کہ سیفٹی بیلٹ بنھ لوو۔ موسم خراب اے۔ گھبرانا نہیں۔ اسیں تھوڑی دیر تک ایس علاقے چوں گزر جاواں گے۔ تھوڑی دیر بعد ای جہاز فیر پرسکون ہو گیا۔ ایئر ہوسٹساں نے مشروب تقسیم کرنے شروع کردتے۔

میرا سفر تے تجسس نال گزر رہیا سی۔ میں تے سیٹ تے کولمبس بن کے بیٹھا نویں نویں دریافت وچ لگا ہویا ساں۔ ہاں میرے لئی ایہ دریافتاں نویاں ای سن۔ میں سیٹ دے نال لگے بٹناں نوں دبا دبا کے ویکھ رہیا ساں ایہ کاہدے لئی نیں۔سیٹ پچھے گئی۔ اگے آئی۔ ہیڈ فون لا کے ویکھیا۔ بار بار کھڑکی چوں باہر وی ویکھدا پر نھیرے دے سوا کجھ نظر نہ آوندا۔البتہ جدوں اسیں لاہور ایئر پورٹ توں فلائی کیتا سی تے منظر بڑا خوبصورت سی۔ شہر دیاں روشنیاں نظر آ رہیاں سن تے فیر جیویں جیویں جہاز بلند ہوندا گیا تے ایہ روشنیاں نظر آوندیاں بند ہو گئیاں۔ فیر جدہ ایئر پورٹ دے لاگے جا کے جہاز نے نیویں پرواز شروع کیتی تے فیر ایہ منظر بڑے خوبصورت لگے۔ ہر پاسے روشنی دیاں قطاراں سن۔ اودھر اعلان ہو رہیا سی کہ اسیں 30 منٹ بعد لینڈ کراں گے۔ سیفٹی بیلٹ بنھ لئے جان۔ عملے نے پیک ناشتہ تقسیم کرنا شروع کر دتا تے کہیا ایہ ڈبہ رکھ لوو ایہ تہاڈے ایئرپورٹ تے کم آوے گا تے ساڈی یاد دلائے گا۔ اوتھے تہانوں واواہ وقت لگنا اے۔

لبیک اللھم لبیک

............☆☆............

حجاز دی زمین تے

۱۹ مارچ ۱۹۹۸ء ' چار گھنٹے تے ویہہ منٹ دی پرواز توں بعد' سعودی ٹائم مطابق ۲ وج کے پینتی منٹ تے اسیں جدہ ائیر پورٹ تے لینڈ کیتا۔ ایہ دنیا دا بہت وڈا ائیرپورٹ اے۔ شاید سب توں وڈا ۔ سب توں زیادہ پروازاں وی ایتھے آوندیاں ہون گیاں کیوں جے پوری دنیا توں حجاج کرام آوندے نیں۔ دنیا دا سب توں وڈا اجتماع ایس دھرتی تے ہوندا اے۔ سب توں وڈے نبی حضرت محمد ﷺ ایس دھرتی تے تشریف لیائے سن۔ حج دے دن نہ ہوون تے پوری دنیا توں مسلمان عمرا ادا کرن واسطے سارا سال آوندے رہندے نیں۔ ایہ دنیا دا جدید ترین ائیر پورٹ اے جنہوں ملک عبدالعزیز بین الاقوامی ہوائی اڈا King Abdul Aziz International Airport آکھدے نیں۔ ایہ مدینہ روڈ تے تقریبا اک سو بیج مربع کلو میٹر وچ پھیلیا ہویا اے ۱۹۷۴ء نوں ایہدی ایہدی تعمیر شروع ہوئی تے ۱۸ رجب ۱۴۰۱ھ نوں شاہ خالد بن عبدالعزیز نے ایہدا افتتاح کیتا۔ ایہدی تعمیر وچ ۳۵ مختلف ملکاں دے یاراں ہزار بندیاں نے حصہ لیا۔ (جادۂ شوق و محبت۔ ازشاکرکنڈان)

ایہ ائیر پورٹ پنجاں حصیاں وچ ونڈیا ہویا اے۔ اسیں جس حصے وچ اترے ساں ایس حصے نوں حج ٹرمینل آکھدے نیں۔ ایتھے صرف حج پروازاں اتردیاں نیں۔ ایہ بہت وڈا تے جدید ترین ائیرپورٹ اے۔ سگوں پوری دنیا وچ تعمیر دے فن دا ایہو جیہا شاہکار ہور کتے نہیں۔ جہاز نوں اترن چڑھن لئی پوڑی نہیں لائی جاندی۔ جہاز لینڈ کردا اے تے اک گیلری قسم کے دروازے نال آ لگدی اے۔ دوروں ویکھیے تے انج لگدا اے جیویں وڈے وڈے صحرائی خیمے لا دتے گئے ہون۔ میں جاندیاں تے ایہنوں پھر کے نہیں ویکھ سکیا پر واپسی تے وقت مل گیا تے ایس ٹرمینل نوں پھر کے چنگی طرحاں

ویکھیا۔ ایس حصے وچ اک بڑی سوہنی میست اے۔ بیشمار آرام گاہواں' لیبارٹری' ڈسپنسری' مارکیٹ' ان گنت حمام' ٹھنڈے پانی دے کولر' ہوٹل' ٹیلی فون بوتھ (سکے تے کارڈ نال استعمال ہون والے) پوسٹ آفس' بینک صراف' ہوائی کمپنیاں دے دفتر تے ٹیکسی سٹینڈ' بس سٹینڈ' سب کجھ موجود اے۔ شاکر کنڈان ایس حصے دی بناوٹ بارے اپنی کتاب وچ لکھدا اے۔ "خیمیاں دی تعداد تن سو دس اے۔ ہر خیمہ 45x45 میٹر سائز دا اے جیہڑا تقریباً چھ منزلا عمارت توں وی اچا اے۔ ایہ دنیا دی سب توں وڈی چھت اے۔ ایہ چھت گرمی نوں جذب کرن والے مادے Teflon coated Glass Fiber نال بنائی گئی اے۔ ایہدی تیاری وچ پنج لکھ دس ہزار مربع میٹر کپڑا' اک لکھ اسی ہزار ٹن بجری پتھر تے تئی میل لما لوہے دا سریا استعمال ہویا اے۔

(جادۂ شوق و محبت صفحہ ۵۵)

دوسرا حصہ سعودی ایئر لائنز (مطار داخلی) اے۔ جتھے صرف سعودی ایئر لائنز دے طیارے آؤندے جاندے نیں۔ اتھے مسافراں لئی سٹھ کمریاں دا ہوٹل اے تے ہر قسم دیاں سہولتاں موجود نیں جیہدے وچ بینک' پانی' میست تے پارک وغیرہ شامل اے۔ (ایسی حصے نوں جدوں میں تے جمیل صاحب ۲۰۰۰ء وچ عمرا کرن گئے ساں تے پھر ٹر کے ویکھدے رہے)۔

تیسرا حصہ انٹرنیشنل ایئرلائنز ٹرمینل (مطار خارجی) اے۔ ایہ سعودی ایئرلائنز توں دس کلومیٹر شمال ول اے۔ ایس لئی ایہنوں شمالی ٹرمینل وی آکھدے نیں۔ ایس ٹرمینل تے پوری دنیا توں پروازاں آؤندیاں نیں۔ میں جدوں ۱۹۹۹ء وچ عمرہ کرن گیاساں تاں مینوں ایہ ٹرمینل پھر ٹر کے چنگی طرحاں ویکھن دا موقع ملیا۔ ایس ٹرمینل تے وی مسافراں لئی ساریاں سہولتاں موجود نیں۔ ایس ٹرمینل توں بساں دے ذریعے مسافراں نوں جہاز تک پہنچایا جاندا اے۔

چوتھا حصہ صالۃ الملکی (رائل فیملی ٹرمینل) اکھواندا اے۔ ایہ V.I.P اے۔ ایتھوں سعودی خاندان دے خصوصی طیارے پرواز کر دے نیں۔ ایہ گنبد نما عمارت وانگوں بنایا گیا اے۔ دوجے ملکاں دے بادشاہ' صدر تے وزیر وغیرہ وی ایسے ٹرمینل تے آؤندے جاندے نیں۔ اتھے دس ہزار مربع میٹر دا اک سلامی دا چبوترا تے پریڈگراؤنڈ وی اے (جادۂ شوق و محبت

پنجواں حصہ ائیر فورس ٹرمینل اے جیہڑا صرف ائرفورس دے استعمال واسطے اے۔

ایتھے اتردیاں ای عورتاں تے مرداں نوں وکھرا وکھرا کر دتا گیا۔ ایتھے پہنچدیاں ای محسوس ہویا کہ اسیں سچ مچ کسے غیر ملک وچ آ گئے آں جتھے کوئی ساڈی زبان نہیں سمجھدا۔ ویسے سعودی عملے دا رویہ ہمدردانہ تے مہربانہ سی۔ اوہناں دی گفتگو وچ تلخی وی سی تے ہمدری وی۔ سمجھ نہیں سی آوندی کہ اوہناں دے ایس رویئے نوں کیہ ناں دتا جاوے۔ قاری کرم داد دی ہدایت مطابق اسیں زرد کارڈ پہلوں ای ہتھاں وچ پھڑ لئے سن۔ جنہاں دے ہتھاں وچ زردکارڈ نہیں سن اوہناں نوں عملے دے بندے آکے کارڈ پچھدے تے چیک کردے تے جیہدے ہتھ وچ کارڈ سی اوہدا کارڈ چیک کرن دی تکلیف اوہناں گوارا نہ کیتی۔ ایہ زرد کارڈ اصل وچ گردن توڑ بخار دا ٹیکہ لگ جان دا تصدیق نامہ اے۔ جے کسے کول ایہ کارڈ نہ ہووے یا ٹیکہ نہ لگا ہووے تے پہلے اوتھے اوہنوں ٹیکہ لایا جاندا اے۔ خدا خدا کر کے ایہ پہلا مرحلہ مکا تے دوجا مرحلہ سامان تلاش کرن دا سی۔ حاجی اپنے اپنے بیگ لبھن لئی ایدھر اودھر نس بھج رہے سن۔ میں وی اپنا سامان لبھن لگ پیا جے اینے چر وچ میری بیگم دویں بیگ چک کے لے آئی تے آکھن لگی میں پہلے ای تلاش کر لئے نیں۔ ایتھے فیر دو لائناں لگ گئیاں اک عورتاں دی تے دوجی مرداں دی۔ واری واری سامان چیک کروانا شروع کیتا۔ اک بیگ میرے کول سی تے اک میری بیگم کول اوہ چھیتی ای چیک کرواکے ہال توں باہر چلی گئی۔ میں لائن وچ کھلوتا سوچ رہیاساں ایہ چھوٹا جیہا جنگلا بھلا پاکستانیاں نوں کیہ آکھدا اے؟۔ جے پرایا دیس نہ ہوندا تے ہن تک ایہ لوک چھالاں مار کے جنگلا کراس کرچکے ہندے۔ حالے میں ایہ سوچ ای رہیاساں جے پاکستانی بھراواں نے جنگلا کراس کرن دی سکیم کڈھ لئی۔ میں اک نوجوان نوں ویکھیا جیہڑا اپنا اٹیچی اگے اگے کر رہیا سی تے اپنی واری ناکوں پہلے نکلن دی کوشش وچ سی۔ میں اوہنوں کہیا "بیٹا لائن وچ لگ جا" اوہ ہس کے کہن لگا فکر نہ کرو میں اگے جاکے نہیں لگدا تے جاواں گا تہاتھوں پہلے۔ اینے چر وچ اوہدی بیگم نے جنگلے دے دوجے پاسے آکے تے جنگلے دے اتوں دی اٹیچی پھڑ لیا تے اوہ بغیر لائن توں پار چلا گیا۔ بس فیر کیہ سی؟۔ بغیر لائن توں اگے

جان ترکیب بچ گئی۔ جنہاں نال عورتاں سن اوہ لائن وچ لگ کے باہر جاندیاں تے جنگلے دے اتوں دی اپنے ساتھیاں کولوں سامان پھڑلیندیاں (عورتاں دی واری چھیتی آرہی سی) تے ساتھی بغیر لائن توں ای اندر چلے جاندے۔ میرے ورگے جیہڑے لائن وچ لگے ہوئے سن جنہاں نال عورتاں نہیں سن یاں عورتاں پہلے باہر جاچکیاں سن) گھنٹیاں انتظار کردے رہے۔ خدا خدا کرکے ایہ مرحلہ طے ہویا۔ انج سعودی نرے بادشاہ ہندے نیں۔ طبیعت دے بادشاہ۔ دل چاہندا تے بیگ دی زپ کھول کے جھاتی مار دے تے آکھدے ٹھیک اے جاؤ۔ دل کردا تے ہر شے ادھیڑ کے رکھ دیندے۔

سامان چیک کروا کے ہال چوں نکلیا بیگ ٹرالی تے رکھیا تے پاکستانی لاؤنج وچ پہنچ گیا۔ میری بیگم اوتھے میرا انتظار کررہی سی۔ اپنے وچ دن چڑھ ہوگیا سی۔ نماز دا ویلا تنگ ہورہیا سی۔ پاکستانی لاؤنج وچ نماز فجر ادا کیتی۔ اوتھے ای جہازوں ملیا ہویا ناشتا کیتا تے معلم دا انتظار شروع ہوگیا۔ ایہ خوشیاں تے چاواں بھریا سفر اڈیکاں بھریا سفر وی سی۔ تھوڑی تھوڑی دیر وی اک لمی اڈیک محسوس ہندی سی۔ پل پل گزارنا اوکھا ہویا سی لحہ لحہ دی رکاوٹ صدیاں تے کھلری لگدی سی۔ اینے وچ معلم دے کارندے آگئے تے حکم ہویا "لائن بناؤ" ایہ کارندے پاکستانی سن۔ حاجی اپنا اپنا سامان لیکے لائن وچ کھڑے ہون لگ پئے۔

ساڈا گروپ لیڈر حاجی محمد صدیق (ٹرالی میکر جیا موہنی) سی۔ ایہ بندہ لاہور ایئرپورٹ توں بعد سانوں کتے نظر نہیں آیا حالاں گروپ لیڈر دی حیثیت نال لہوں چاہیدا سی کہ حاجی لاؤنج وچ پہنچ کے اپنے ساتھیاں نوں اکٹھا کرے پر ایہ تاں غائب سی۔ لگدا سی ہر مرحلے وچ سب توں پہلے اگے نکل گیا اے۔ جدوں اسیں گروپ لیڈر نوں غائب پایا تے اساں تیراں بندیاں نے فوراً اپنا گروپ ترتیب دے لیا تے عہد کیتا کہ اسیں اکٹھے رہواں گے۔ ایہ تیراں بندے ایہ سن۔ راقم (اقبال زخمی) اقبال بیگم (میری جیون گڈی دا دوجا پہیہ) محمد طاہر، منزہ (مسز طاہر) نسرین (طاہر دی بھین) محمد سلیم، حاجراں بی بی (سلیم دی گھروالی) ذوالفقار، تسلیم بی بی (ذوالفقار دی بیگم) مائی بشیراں (بیوہ عورت) خورشید احمد، والدہ خورشید، رشیداں بی بی (بیوہ عورت) لہذا اسیں اکٹھے ای اکو بس وچ سوار ہوئے۔

..........☆☆..........

حدودِ مکہ وچ پہلا سجدہ

بس جدہ ایئرپورٹ توں چلی تے پہلا سٹاپ اوہنے چیک پوسٹ تے کیتا۔ بس رکدیاں ای دو لڑکے بس وچ داخل ہوئے تے اوہناں حاجیاں نوں آب زم زم پلایا۔ ڈرائیور پاسپورٹ چیک کران چلا گیا تے اسیں اتر کے اوتھے بنی ہوئی مسجد وچ چلے گئے۔ وضو کیتا تے ایس سرزمین تے داخلے دے شکرانے وجھوں دو نفل ادا کیتے۔ جدوں پہلی وار ایس سرزمین تے سجدے وچ سر رکھیا تے سرور ای آ گیا۔ دل مچل گیا تے اکھاں وچوں ہنجو جاری ہو گئے۔ عورتاں نے وی عورتاں والے حصے وچ جا کے نوافل ادا کیتے تے اللہ دا شکر ادا کیتا۔ سعودیہ وچ ہر مسجد وچ عورتاں واسطے علیحدہ حصہ مخصوص اے جتھے عورتاں نماز ادا کر دیاں نیں۔ اسیں نفل ادا کر کے تے واپس بس وچ آ گئے۔ ڈرائیور کاغذ چیک کروا کے آ چکا سی۔ بس روانہ ہو گئی۔ ایس مقام توں اگے غیر مسلم دا داخلہ ممنوع اے۔

اوہ بس معلم دے ڈیرے تے جان دی تھاں اوہدے اک دوست دے مکان تے رکی جیہڑا مکان کرائے تے دیندا سی۔ اوس سانوں رہائش دی آفر کیتی پر اساں مل کے مشورہ کیتا کہ پہلوں اسیں ویکھ لئے کہ ایتھوں حرم پاک کنی دور اے تے جے ایس دوران کوئی معقول رہائش مل جاوے تے اوتھے ٹر چلئے۔ اسیں عورتاں نوں اوتھے ای بٹھا کے تے آپ حرم پاک ول چلے گئے۔ کئی مکان وی ویکھے پر کوئی معقول رہائش نہ ملی۔ کسے دا کرایہ زیادہ سی تے کوئی تیسری منزل تے سی۔ کوئی پہاڑی تے سی تے کوئی انج چھوٹا سی تے اکو کمرا سی۔ ساڈے نال ضعیف عورتاں سن۔ اک عورت معذور وی سی۔ اسیں چاہندے ساں کہ اک تے مکان گلیاں وچ نہ ہووے رستا سدھا ہووے جتھے عورتاں کلیاں وی پہنچ سکن۔ دوجا فلور تے ہووے یا پہلی منزل تے۔ کمرا

وڈا سارا ہووے یا دو کمرے ہوون۔ کجھ سستے مکان ملے پر اوہ گلیاں وچ سن جتھے کلی عورت دے رستا بھل جان دا مسئلہ ہو سکدا اسی۔ ایس لئی اوسے مکان نوں ترجیح دتی تے نو ہزار پنج سو وچ دو کمرے کرائے تے لے لئے۔ سامان کمریاں وچ رکھیا۔ اک کمرے وچ میں تے میری بیوی اقبال بیگم، محمد طاہر، اوہدی بیوی منزہ، اوہدی بھین نسرین بی بی، محمد خورشید، اوہدی والدہ ٹھہرے ساں جدوں کہ دوجے کمرے وچ ذوالفقار تے اوہدی بیوی تسلیم اختر، محمد سلیم تے اوہدی بیوی حاجراں بی بی، مائی رشیداں بی بی تے مائی بشیراں بی بی سن۔ ایتھے ای اسیں معلم ولوں آیا کھانا کھادا تے حرم پاک ول لبیک الھم لبیک دے نعرے ماردے ٹر پئے۔ عصر دی نماز حرم پاک دے باہر ای ادا کیتی کیوں جو جماعت ہو رہی سی تے جتھے وی تھاں ملی اوتھے ای جا نماز بچھا کے چھیتی نال جماعت نال شامل ہو گئے۔ نماز ادا کر کے تے فیر حرم پاک ول ٹر پئے۔

لبیک الھم لبیک
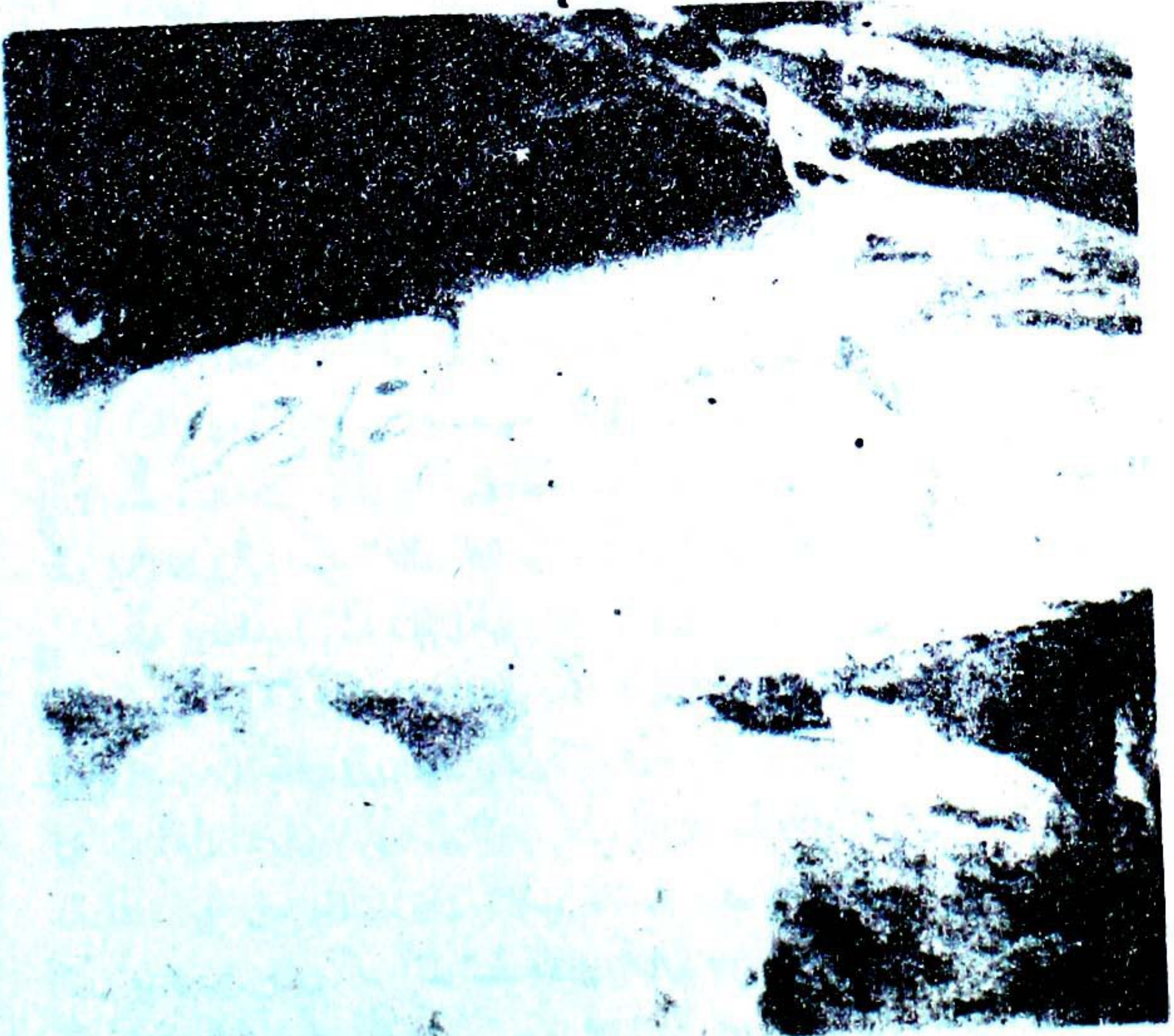
حرم پاک وچ داخلہ

عصر دی نماز پڑھ کے "باب السلام" دے رستے حرم پاک وچ داخل ہوئے۔ میری عجیب حالت سی۔ جذبات نوں لفظاں دا روپ نہیں دتا جا سکدا ایس لئی میں اپنی حالت بارے کیہ دساں۔ آکھدے نیں حرم پاک تے پہلی نظر پوے تے جو وی دعا منگیے منظور ہو جاندی اے۔ میں پورا مہینہ سوچدا رہیا ساں کہ ایہ منگاں گا اوہ منگاں گا پر اوتھے پہنچ کے کجھ یاد ای نہیں سی "باب السلام" تک تے کیفیت ہورسی۔ طبیعت وچ جوش، خوشیاں، سدھراں تے چاواں دا ہنگامہ جیہا سی ایسے ہنگامے وچ کجھ منگن دیاں سوچاں سن۔ پر دروازے توں اندر داخل ہندیاں ای کیفیت ای بدل گئی۔ نظراں نیویاں سن۔ پیر سو سو من بھارے ہو گئے سن۔ قدم ڈول رہے سن انج سی جیویں کوئی مجرم شرمندہ کٹہرے ول جا رہیا ہووے۔ پیر پٹے نہیں سن جا رہے تے آہستہ آہستہ چل رہے ساں۔ کجھ ایہو جہی کیفیت ای میری بیگم دی سی تے اوہ میرے نال نال انج چل رہی سی جیویں کوئی مجرم کنبدا کنبدا پیشی بھگتن جا رہیا ہووے۔ جدوں صحن وچ پہنچ کے نظراں اتانہہ چکیاں تے سامنے اوہ کالا کوٹھا نظر آیا۔ اودھے ول نظر پیندیاں ای اک بجلی جیہی لہرا گئی۔ ایہی جلالت محسوس ہوئی کہ کجھ ہوش ای نہ رہی تے زبان وچوں اچانک نکلیا "یا

اللہ تیرا پاپی مجرم حاضر اے، ایہنوں بخش دے" تے ایہدے نال ای ڈھائیں نکل گئیاں تے بے اختیار سر سجدے وچ سٹ دتا۔ کافی دیر سجدے وچ پیا روندا رہیا جدوں دل کجھ ہلکا ہویا تے اٹھیا۔ ویکھیا تے نال ای سجدے وچ ڈگی میری بیگم بلک رہی سی۔ میں محسوس کیتا اوہدی حالت میرے نالوں وی غیر ہو رہی سی۔ صحن وچ آب زم زم دے کولر رکھے ہندے نیں۔ اوتھوں آب زم زم پیتا تے کجھ سکون ہویا۔ فیر اللہ دے گھر ول قدم ودھائے۔ طواف کرن والیاں دے وچوں دی لنگھدے ہوئے کعبے دے کول پہنچے۔ غلاف نوں بوسہ دتا۔ تے فیر ہنجو جاری ہوگئیاں۔ دل نال کیتے ہوئے وعدے یاد آئے کہ میں کیہ کیہ منگاں گا فیر پتا نہیں میں اوہ چیزاں منگ سکیاں کہ نہیں' کجھ یاد نہیں۔ پر نہیں' دل نے آکھیا سی "منگ ارے نادان منگ' اج منگن دا ویلا اے تے توں اوس گھر دے سامنے کھڑا ایں جیہدے ول سدا موجہہ کر کے منگدا رہیا ایں۔ اج تے ویلا بنیا اے۔ اج تے موقع لگا اے۔ اج ای تے واری آئی اے۔ اج ای تے ویلا اے۔ فیر خورے ایہو جیہا ویلا لبھے کہ نہ" تے نال ای میں منگنا شروع کیتا۔ منگن لگ پیا' پر کیہ؟۔ فیر بھل گیا' کیہ منگاں؟۔ بار بار اوہو ای لفظ زبان تے آجاندے "یا اللہ تیرا مجرم حاضر اے۔ ایہنوں بخش دے" میں فیر کجھ ہور منگن لگدا تے فیر موہنوں ایہو ای لفظ نکل دے" کجھ سکون ہویا تے پچھے ہٹ کے کعبے ول موہنہ کر کے بہہ گئے۔ نہ اکھاں ویکھوں رجدیاں سن تے نہ دل بھردا سی۔ ایسے ای شغل وچ شام ہو گئی۔ مغرب دی نماز توں بعد طواف کیتا مقام ابراہیم دے سامنے نفل ادا کیتے آب زم زم پیتا' تے عشاء دا ٹائم ہوگیا۔ عشاء دی نماز پڑھ کے سعی (صفا مروا دے درمیان دوڑنا) کیتی۔ شکرانے دے نفل ادا کیتے تے ٹنڈ کروان چلا گیا۔ ٹنڈاں کرن والے نائی ساڈے پاکستانی نیں تے اوہناں دا اوہ ای انداز اے کہ جو کھوہ سکدے او' کھوہ لوو۔ میں اک نائی توں ریٹ پچھیا تے اوس پنج ریال دسے۔(پاکستانی باٹھ روپے پنجاہ پیسے) میں ٹنڈ کروانی شروع کیتی جے اک ہور بندہ آ گیا۔ اوہنے ریٹ پچھیا تے سودا کرن لگ پیا آخر تن ریال وچ سودا ہوگیا۔ مینوں پتا لگا کہ ایتھے تے ایس نکے جیہے کم لئی وی سودا کرنا پیندا اے۔ میں نائی نوں کہیا توں پاکستانی ایں میں وی پاکستانی آں۔ مینوں نہیں سی پتا کہ ایس کم لئی وی سودا کرنا پیندا اے۔ میرا خیال سی ریٹ مقرر

ہون گے۔ ہن دس کنے پیسے دیاں تے اوہنے تن ریال ای لئے۔

ایتھوں فارغ ہو کے گھر ول پرتے۔ راہ چوں مدینہ ہوٹل توں کھانا لیا۔ حج دے دناں وچ مدینہ ہوٹل دے کھانے دا مل چھ ریال ہندا اے۔ سبزی، گوشت، قیمہ، پاوے مرغی جو مرضی لے لوو۔ ریٹ چھ ریال ای اے۔ دال پنج ریال دی اے۔ نال تن روٹیاں بندیاں نیں۔ اک کھانے وچ دو بندے رج لیندے نیں۔ اسیں کھانا لے کے سدھے گھر آ گئے۔ ساڈے ساتھی پہلے ای پہنچ چکے سن۔ گھر آ کے احرام کھولیا۔ نہا کے تے عام کپڑے پہن لئے۔

مسجد جعرانہ

بیت رسول ﷺ تے حاضری

۲۰ مارچ ۱۹۹۸ء رات پروگرام بنیا سی کہ صبح سویرے سویرے جا کے طواف کرنا ایں۔ ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ پچھلی رات جہاز وچ جاگ کے گزاری سی۔ فیر سارا دن مختلف مراحل طے کیتے۔ عمرہ کیتا۔ رات ستیاں ہوش ای نہ رہی کہ کتھے پئے آں پر بیگم صاحبہ نے اپنی عادت مطابق ساڈھے تن وجے رولا پانا شروع کر دتا "اٹھو اٹھو چار وج گئے نیں" تے انج چار وجے تک اسیں اٹھ کے وضو کر کے تیار ہو گئے (میری بیگم دی عادت اے کہ جے رات اوہنوں کہہ دیئے کہ فلاں وقت جانا اے تے اوہ ساری رات سوں نہیں سکدی تے ہمیشہ وقت توں ادھا گھنٹا پہلے اٹھا کے تیار کرا دیندی اے) ایتھے وی اوہنے ایہو کجھ کیتا۔ اسیں وضو کر کے تیار ہو کے باہر نکل آئے۔ جدوں سڑک تے آئے تے ان گنت لوک حرم پاک ول جا رہے سن۔ رستے وچ ای اذان ہوگئی۔ اسیں طواف شروع کر دتا۔ بیگم کہن لگی طواف پورا ہو جائے گا؟۔ ایتھے تے اذان توں تھوڑی دیر بعد ای جماعت کھڑی ہو جاندی اے۔(اوتھے حج دے دناں وچ اذان تے جماعت وچ صرف پنج منٹ دا وقفہ ہوندا اے۔ سنتاں مشکل نال ادا کری دیاں نیں) میں کہیا اوہ اذان فجر دی نہیں سی تہجد دی سی۔ بے فکر ہو کے طواف پورا کرو۔ اسیں طواف مکمل کر کے اجے نفل ادا کیتے ای سن جے صبح دی اذان ہوگئی۔ نماز فجر توں فارغ ہو کے میں بیگم نوں نال لیا تے حضور ﷺ دے پیدائشی گھر دے بوہے اگے جا کھلوتے۔ ایتھے ہن اک لائبریری قائم اے۔ عرب دی حکومت نے پرانے سب نشان مٹا دتے نیں۔ نہیں مٹا سکے تے کعبۃ اللہ تے روضۂ رسول ﷺ نوں۔ دروازہ بند سی۔ ایتھے لائبریری دے بوہے اگے اک بندہ ڈیوٹی ادا کر رہیا

سی۔ خورے کوئی شرط سی بغیر وردی توں۔ پر شرط کیویں ہو سکدا سی اوہ تے اردو بڑی روانی نال بولدا سی۔ بہرحال اوہ ڈیوٹی دے رہیا سی تے جیہڑے وی لوک بیت رسول ﷺ دی زیارت کرن آوندے حکم دیندا کہ پرے کھلو کے کعبے ول موہنہ کر کے دعا کرو تے چلدے بنو۔ حکم مطابق لوک انج ای کرر ہے سن پر میرا دل مچل گیا میں اگے ودھ کے مکان دیاں دیواراں نوں ہتھ لایا۔ دیوار نوں چمیا تے اوہ کہن لگا شرک شرک پرے ہٹو۔ میں پرانہہ ہوگیا پر دروازے دے قریب ای کھلوتا رہیا تے چشم تصور وچ اوس ویلے نوں واچ ماری جدوں حضور ﷺ گھر چوں نکل کے کعبہ شریف ول تشریف لے جاندے سن۔ میں کنی دیر ای اوس بیتے سمے نوں واجاں دیندا رہیا تے اوس ویلے نوں بلاندیاں بلاندیاں میریاں اکھیاں چوں آنسو جاری ہوگئے۔ اوہ رکھوالا چپ کر کے میری حالت ویکھدا رہیا پر اوہنے مینوں مڑ کجھ نہیں کہیا۔ ہور آون والیاں نوں اوہ دور ای ڈک دیندا رہیا۔

میری چشم تصور وچ اوہ مکان وی آیا جیہدے وچوں ابولہب دی بیوی دیوار دے اتوں دی حضور ﷺ دے گھر گندگی سٹ دیندی سی تے آپؐ فرماندے "چاچی ایہہ کیہو جہی ہمسائیگی اے" کدے میں سوچدا ایتھے ای اوہ راہواں ہون گیاں جیہناں وچ کفار کنڈے وچھا دیندے سن۔ میں کنی دیر ہنجو وگاندا رہیا۔ کافی دیر بعد میں ایس استغراق چوں باہر آیا۔ اوس راکھے نال سلام دعا لئی تے اوہدے کولوں پچھیا حضور ﷺ دے زمانے دے کجھ ہور نشانات دس۔ حضرت خدیجہؓ دا مکان کتھے سی اوس تھاں دی نشان دہی کر۔ حضور ﷺ دے خاندان دے ہور مکان کتھے کتھے سن۔ ذرا کجھ دس۔ اوہ کہن لگا " میرے علم وچ کجھ نہیں تے ایہہ لوک کجھ دسن نوں تیار نہیں ایس لئی تہانوں پتا نہیں لگ سکدا۔ تسیں ایس سڑک تے ٹرے جاؤ تے اگے قبرستان اے جیہنوں جنت المعلیٰ آکھدے نیں اوتھے حضرت خدیجہؓ دا مزار مبارک اے۔ اوہدی زیارت کر لوو۔ اوس بندے نوں کیہ پتا سی کہ اسیں اک اک نشان ویکھن دے بھکھے آں۔ ساڈیاں اکھاں تے زیارتاں کرن لئی ترس رہیاں نیں پر اوتھے تے جیہنوں وی کجھ پچھو کوئی راہنمائی نہیں کردا۔ ہر گل دا اک ای جواب اے "واللہ اعلم" ساڈے گروپ چوں میں کلا ساں جیہڑا ہر چیز دی کھوج کرنا چاہندا ساں۔ باقی بندے تے "جو پتا چلے ویکھ لوو تے کعبے دی زیارت کرو" دے قائل سن۔

جنت المعلیٰ دی زیارت

اسیں (میں تے میری بیگم) پیدل ای قبرستان ول ٹرپئے۔ قبرستان توں پہلے دو یادگار مسیتاں آوندیاں نیں۔ اک مسیت دے کول گئے۔ مسیت نوں تالہ لگا سی۔ ایس مسیت دا ناں سی۔ اوتھے اک انڈونیشا دا قافلہ دروازے اگے کھڑا دعا منگ رہیا سی۔ مسجد دا دروازہ بند سی۔ اسیں وی دروازے اگے کھلو کے دعا منگی تے اگے ٹر پئے۔ اسیں جنت المعلیٰ جان دی بجائے پہلوں اگے نکل گئے تے "مسجد جن" پہنچ گئے۔ اتفاق نال دروازہ کھلا مل گیا۔ اسیں مسجد دے اندر داخل ہو گئے تے نفل ادا کیتے۔ دعا منگی تے باہر نکل آئے۔ ایہ مسجد اوس تھاں تے بنائی گئی اے جتھے جناں نے حضور ﷺ نال ملاقات کیتی تے اسلام قبول کیتا سی۔

واپس آ کے جنت المعلیٰ وچ داخل ہوئے۔ ایتھے عورتاں دا داخلہ ممنوع اے۔ (عرب وچ عورتاں نوں قبرستان جان دی اجازت نہیں) دروازے چوں داخل ہندیاں ای اک شیڈ بنایا گیا اے۔ عورتاں نوں اوتھے ای روک لیا جاندا اے۔ پہلے وی کئی عورتاں اوتھے بیٹھیاں سن جنہاں دے ساتھی اندر چلے گئے سن۔ میں وی بیگم نوں اوتھے چھڈیا تے آپ اندر چلا گیا۔ پہلے میں نواں قبرستان ویکھدا رہیا۔ اک بندہ کنیاں ساریاں قبراں کھول کے بیٹھا سی۔ ایہ قبراں پکیاں نیں۔ جنہاں دے اتے سمنٹ دیاں سلاں رکھ کے بند کر دتا جاندا اے۔ فیر دوبارہ کھول کے تے اوتھے ہور مردے دفن کردے تے جاندے نیں۔ میں اندر جھاتی مار کے ویکھیا تے اوس بندے نوں پچھیا پہلے مردیاں دیاں ہڈیاں وغیرہ کتھے نیں۔ اوہ کہن لگا سب ختم ہو جاندیاں نیں۔ ایہ اوہناں دا اپنا اک انتظام اے۔ آخر ہر نماز نال چار چار پنج پنج جنازے ہندے نیں تے اوہناں نوں سنبھالن دا انتظام انج دا ای ہو سکدا سی تے ایس توں بہتر ہور نہیں ہو سکدا۔

حالے میں ایس پہلے حصے وچ ای پھر رہیاں ساں جے اک قافلہ قبراں دی

زیارت واسطے آگیا۔ اک معلم اوہناں دی راہنمائی لئی نال سی۔ پہلے حصے دے آخر تے جاکے پل کول معلم کھلوگیا تے سلام پڑھن لگ پیا۔ پہلا حصہ پل دے نال ختم ہندا اے۔ فیر پل دے تھلیوں لنگھ کے دوجے حصے وچ جائی دا اے جتھے حضرت خدیجہؓ دا مزار مبارک اے تے آپ دے خاندان دیاں ہور قبراں وی نیں۔ میں ویکھیا اوس قافلے دے بندے اتوں دی چھالاں مار مار کے معلم دے قریب ہون دی کوشش کر رہے نیں۔ کجھ دوجیاں نوں پچھے ہٹا کے اگے ودھن دا چارہ کر رہے نیں۔ ساریاں نے دھوتیاں بنھیاں ہوئیاں سن تے گل وچ شرٹ پائی ہوئی سی۔ میں سوچیا ایہناں دیاں حرکتاں پاکستانیاں والیاں نیں پر زبان سمجھ وچ نہیں آرہی تے نہ ای لباس پاکستانیاں والا اے۔ کوئی پاکستانی کدے وی دھوتی اتے شرٹ نہیں پاؤندا۔ ایس قافلے وچ کم و بیش سو ڈیڑھ سو آدمی سن۔

ایتھے تے پروانہ وار ہر ملک چوں لوک آؤندے نیں اک دوجے دی زبان توں ناواقف پر اک سانجھ تے ہے وے۔ اوہ مذہب دی سانجھ اے جیہدے ناطے اسیں ایتھے اکٹھے ہونے آں۔ ایہ لاالہ دی سانجھ بہت وڈی سانجھ اے۔ مسلمان دنیا دے کسے خطے وچ وی ہون ایس سانجھ دے ناطے بھائی بھائی ہندے نیں۔ ایہ مذہبی رشتہ بڑا پکا ہندا اے۔ ایس رشتے دے ناطے ''السلام علیکم'' تے ''وعلیکم السلام'' دے لفظ سانجھے نیں تے ایہ ایسے ای زبان وچ ادا کیتے جاندے نیں۔ ایسے ای سانجھ نال اسیں اک دوجے نوں پچھ لیندے ساں، کیہڑے ملک چوں آئے او۔ تسیں کسے نوں پچھنا ہووے کہ اوہ کتھوں آیا اے تے اوہنوں کہوو ''السلام علیکم'' تے اپنے ول اشارہ کر کے کہوو ''پاکستان'' اوہ فوراً اگوں آکھے گا ''وعلیکم السلام ترکی، ایران وغیرہ''۔

میں اک بندے نوں کہیا ''السلام علیکم، پاکستان'' اوہ فوراً بولیا ''وعلیکم السلام انڈیا'' ایہ قافلہ انڈیا دے کسے دور دے علاقے دا سی تے اپنی مقامی بولی وچ گفتگو کردے سن۔ اردو یا ہندی کسے نوں نہیں آؤندی سی۔ میں سوچیا میری گل دی تصدیق ہوگئی اے کہ ایہ حرکتاں پاکستانیاں والیاں کر رہے نیں۔ کیوں نہ کردے خطہ تے اکو ای اے ناں۔ آخر برصغیر دے لوک سن تے اوہناں وچوں خطے دی خوشبو کیوں نہ آؤندی۔ میں وی اوس قافلے دے نال ای قبرستان دے دوجے حصے ول ٹر پیا۔ حضرت خدیجہؓ دی قبر مبارک تے آپ

دے خاندان دے دوجے لوکاں دیاں قبراں اک احاطے وچ نیں۔ بوہے نوں تالا لگا ہویا سی تے بوہے اگے دو شرطے کھڑے سن۔ سارے قافلے والیاں کھڑکیاں وچوں اندر ویکھیا تے کھڑکیاں نوں بوسہ دے لیا۔ میں حضرت خدیجہؓ دے مزار مبارک دیاں کھڑکیاں نوں رج بوسے دتے تے عقیدت دے ہنجو نچھاور کیتے۔ دعا منگی تے قافلے دے نال ای باہر آ گیا۔ باہر بیگم صاحبہ میری اڈیک وچ سک رہیاں سن۔ ظہر دی نماز حرم پاک وچ آ کے پڑھی تے فیر طواف کیتا۔ شام دی نماز تے عشاء دی نماز توں بعد وی طواف کیتا۔ اج میں اپنی ماں جی دے ناں داوی طواف کیتا سی۔ اوہناں دی بڑی خواہش سی حج کرن دی پر حالات نے اجازت ای نہیں سی دتی یا اسیں ای نکمے ساں اوہناں لئی کجھ نہ کر سکے۔ اصل وچ ایدھروں بلاوا نہیں سی پہنچیا تے بلاوے توں بغیر بندہ آ نہیں سکدا۔ ایدھر دے بلاوے دی حسرت اجے اوہناں دے دل وچ سی جے اتوں بلاوا آ گیا۔

عشاء توں بعد معلم دے دفتر رابطہ کیتا کہ سانوں مدینہ پاک بھیج۔ مدینے والے دی سک سینہ ساڑ رہی اے۔ اوس کہیا پرسوں گلاں گا۔

اسیں بھالدے بھالدے مر لتھے
کھرا پنل دی ڈاچی دا نہ لبھا

۲۱ مارچ ۱۹۹۸ء اج حسب معمول ۴ وجے اٹھ کے حرم پاک پہنچے طواف تے نماز توں فارغ ہو کے میں بیگم صاحبہ نوں کہیا چل اج حضرت خدیجہؓ دا مکان لبھیئے تے نالے ام ہانیؓ دے مکان دے نشان تلاش کریئے۔ بڑی کوشش کیتی۔ کدے چھتا بازار جائیے تے کدے محلہ شامیاں ول۔ بڑے لوکاں نوں پچھیا کسے نے دس نہ پائی۔ اک بندے نے ایناں کو دسیا کہ مکان ڈھا دتا گیا اے۔ ہن اوہ تہانوں کتھوں لبھنا اے۔ ام ہانیؓ دا مکان حرم وچ آ گیا سی۔ ترکاں اوتھے نشان وی کیتی سی پر سعودی حکومت نے اوہ نشان وی مٹا دتے نیں۔ تسیں کوشش کرو شاید حرم پاک وچ اوہ نشان لبھ جان۔ میں اک نشانی دس دیناں اوس جگہ تے قرآن پاک رکھن والیاں ریہلاں دی ترتیب انج اے۔

پورے حرم وچ ہور کتے ایہ ترتیب نہیں۔ اسیں واپس آ کے حرم پاک وچ کافی چر پھردے رہے پر ام ہانیؓ دے مکان دی نشان دہی نہ ہو سکی۔ ایہ دن وی انج ای گزر گیا۔ اج میں اپنے ابا جی دے ناں دا طواف کیتا سی۔ عشاء توں بعد گھر آ گئے۔ کھانا ہمیشہ آؤندے ہوئے اسیں لے کے آؤندے ساں تے گھر آ کے کھائی دا سی۔

سک مدینے دی

رات ای پروگرام بننا شروع ہو گیے کہ سویرے تیاری کیتی جاوے کسے پاسے نہ نکلیا جاوے۔ ہر بندہ پرجوش سی تے مدینہ پاک اپڑن لئی بے قرار سی۔ جیویں جیویں دیر ہو رہی سی بے قراری ودھ رہی سی۔ عجیب گل اے کہ اج کسے نوں وی جاگ نہ آئی جدوں اکھ کھلی تے وقت تھوڑا ای رہ گیا سی۔ جھٹی جھٹی تیار ہو کے باہر نکلے تاں فجر دی اذان ہوگئی حرم پاک دے باہر ای تھاں ملی تے جماعت نال نماز پڑھی۔ اج مدینہ پاک جان دی بے قراری سی۔ گھر آئے تے کئے ای ساتھی آ چکے سن تے مدینہ منورہ جان دیاں تیاریاں کر رہے سن۔ طاہر نوں معلم ول گھلیا کہ اوہ جا کے جان دا پروگرام لے آوے۔ اسیں ضرورت دے کپڑے۔ احرام چپلاں تے جتیاں وغیرہ اک بیگ چ رکھیاں۔ دوجا بیگ اوتھے ای چھڈیا تے جان لئی تیار ساں۔ پر کتھے؟ شوق دیدار مدینہ ہووے تے تیاری ایہی جھٹی مکمل ہو جائے ایہہ کیویں ہو سکدا اے۔ میں بیگم نوں کہیا کہ میں مدینہ پاک دے کجھ مناظر فلم بند کر کے لیاونے نیں۔ ایس لئی اج اک کیمرہ ضرور خریدنا اے۔

اینے چر نوں طاہر پروگرام لے کے آ گیا سی۔ عشاء توں بعد روانگی سی۔ پروگرام بنیا کہ عشاء دی نماز پڑھدیاں ای سارے ساتھی آ جان۔ اسیں کھانا کھا کے واپس حرم پاک وچ آ گئے۔ عصر دی نماز توں بعد حرم چوں نکلے تے اک کیمرہ خریدیا تے واپس حرم پاک وچ آ گئے۔

بیگم کہن لگی اک طواف کر لئیے۔ پر میری ہمت نہ پئی میں بہت تھکاوٹ محسوس کر رہیا ساں۔ میں اکثر تھک چکا ہندا ساں پر بیگم دی طواف کرن دی بھکھ نہیں لتھدی سی اوہ مینوں کھچ کے لے جاندی تے انج میرا وی کم بن جاندا۔ میں اکثر آکھدا "بیگم صاحبہ میں بڑا پاپی آں۔ بڑا وڈا گنہگار

آں۔ میں تے ایس قابل وی نہیں کہ معافی ای منگ سکاں، پر اوہدا دروازہ بہت وڈا اے۔ اوہدی رحمت بے انت وحساب اے۔ اوہ بخشن ہارا ے۔ اوہدی رحمت تے بخشش دے بہانے لبھدی رہندی اے تے ایہوای اک آس اے۔ نہیں تے گناہواں دا پچھتاوا ہر ویلے ذہن تے سوار رہندا اے۔ میرے ورگے پاپی نوں خورے اوہنے تیرے طفیل ای سدلیا اے۔ تینوں واج پئی اے تے تیرے نال کوئی محرم وی چاہیدا سی تے بس میرا کم بن گیا ورنہ کتھے میں پاپی تے کتھے آقا ﷺ دا در۔

قصہ مختصر عشاء دی نماز پڑھ کے فارغ ہندیاں ای رہائش گاہ ول دوڑ لادتی۔ میری بیگم مینوں بانہوں پھڑ کے بجی جاوے (میری جدوں دی لت ویلڈ نگ ہوئی اے میں ہولی ہولی ٹرناواں) تے آکھے چھیتی چلو۔ چھیتی در حضور ﷺ تے حاضری دیویئے۔ میں اوہنوں بہتیرا سمجھاواں کہ ہر کم دا اک وقت مقرر اے۔ توں گھبرا نہ، بس تینوں چھڈ کے نہیں جاسکدی پر اوہدے شوق نوں کیہ آکھاں۔ اوہنوں تے اک اک پل بھاری لگن ڈہیا سی۔ راہ وچوں ہوٹل توں کھانا لیا تے رہائش گاہ تے آ گئے۔ تھوڑی دیر وچ سارے ساتھی کٹھے ہو گئے اک بندے نوں معلم دے دفتر گھلیا۔ دفتر ساڈے لاگے ای سی تے پتا چلیا کہ اجے تک بساں نہیں آئیاں۔

☆☆

حرم پاک دا اک منظر

اڈیکاں لمیاں ہندیاں گھیاں تے بساں لیٹ۔ ایہ انتظار دیاں گھڑیاں وی کیہ نیں۔ پوری حیاتی بندے دا پچھا نہیں چھڈ دیاں۔ کدے بندہ چنگے ویلے دی اڈیک وچ گھڑیاں تتا چھڈ داا ے تے کدے بساں دی اڈیک وچ۔ چاہت دا ایہ عالم سی کہ اک ساتھی معلم دے دفتر چوں چکر لا کے واپس پہنچدا تے دوجا معلم دے دفتر ول ٹر پیندا سی۔ عورتاں ہر آون والے نوں چاہت نال پچھدیاں سن کہ "کیہ بساں آ گئیاں نیں"؟۔ جواب وچ "نہ" دا لفظ سن کے اوہناں دے چہرے تے اک مایوسی دی لہر آ کے گزر جاندی۔ میری مشاہدہ کرن والی عادت اوہناں دے چہرے دے تاثرات پڑھ رہی سی۔ خدا کر کے رات دس وجے بساں آئیاں تے ٹردیاں ٹراندیاں ایہ قافلہ رات یاراں وجے مدینہ شریف ول روانہ ہویا۔ رات دا وقت سی ایس لئی باہر دے مناظر تے نظر نہیں آ رہے سن بس لباں تے

بلغ العلیٰ بکمالہ کشف الدجیٰ بجمالہ
حسنت جمیع خصالہ صلو علیہ وآلہ

جسے چاہا در پہ بلا لیا جسے چاہا اپنا بنا لیا
یہ تیرے کرم کے ہیں فیصلے یہ بڑے نصیب کی بات ہے

بلغ العلیٰ بکمالہ کشف الدجیٰ بجمالہ
حسنت جمیع خصالہ صلو علیہ وآلہ

جاری ہو گیا۔ میں ایہو ای بار بار گنگنا رہیا ساں۔ اکھاں وچ شرمندگی دے ہنجو سن۔ جیہڑے رکن دا ناں ای نہیں لے رہے سن۔ میری بیگم میری ایس کیفیت نوں ویکھ رہی سی تے خورے محسوس وی کر رہی سی۔ اوہ اک ٹک میتوں ویکھ رہی سی۔ پتا نہیں میں کنی دیر ایس کیفیت وچ رہیا تے کیہڑے ویلے سرکار نے سر تے دست شفقت پھیریا تے میری اکھ لگ گئی۔

اکھ کھلی تے بس اک ہوٹل تے رک چکی سی۔ بیگم مینوں کہن لگی ویکھیں تے روندے روندے انج سوں گئے سا ہو جیویں کوئی بال روندا روندا ماں دی گود وچ سر رکھ کے سوں جاندا اے۔ میں تے رستے دے مناظر نوں اپنیاں اکھیاں وچ سیٹنا چاہندی ساں پر رات دی کالی چادر نے پردہ پائی رکھیا اے۔ بیگم دی طبیعت خراب ہو چکی سی۔ اسیں اتر کے ہوٹل دے اندر جا بیٹھے اوہنے سیون اپ منگوا کے پیتی تے میں حسب معمول چاہ پیتی۔

تھوڑی دیر بعد قافلہ فیر روانہ ہو گیا۔ ہن فیر اوہو شوق سفر سی۔ ڈرائیور بس بہت تیز چلا رہیا سی۔ خیال سی کہ فجر دی نماز مدینہ پاک وچ ادا کراں گے پر کتھے؟۔ ڈرائیور اونگھن لگ پیا تے اوہنے بس فیر اک ہوٹل تے کھڑی کر دتی۔ ایہ رستے وچ ساڈا دوجا پڑاؤ سی۔ ڈرائیور ہوٹل دے اک کمرے وچ جا کے آرام نال سوں گیا۔ اسیں چاہ وغیرہ پی کے اوتھے ٹہلدے رہے کجھ دیر بعد اذان دا وقت ہو گیا۔ اوتھے ای فجر دی نماز ادا کیتی۔ ایہ ہوٹل انج ای نیں جیویں ساڈے ایتھے پاکستان وچ سڑکاں دے نال نال ہوٹل نیں۔ ایہناں ہوٹلاں وچ اک چیز دا وادھا نظر آیا اک تے ایہ بڑے کھلے کھلے نیں۔ ضرورت دی ہر شے مل جاندی اے بھاویں معمول توں ریٹ زیادہ ہندے نیں۔ جیویں ایتھے ساڈے رستے دے ہوٹلاں دے ریٹ ودھ ہندے نیں۔ ودجاہر ہوٹل دے نال مسجد، وضو خانے، غسل خانے تے بیت الخلا بنے ہوئے نیں۔ ساڈے وانگوں ایہناں دے ریٹ وی معمول توں زیادہ نیں۔ ساڈے ایس قافلے وچ اتفاق نال سنی العقیدہ لوگ زیادہ سن۔ اوتھے میں ویکھیا اے کہ ان داڑھیے وی جماعت کرا رہے نیں۔ ننگے سر جماعت کرا رہے نیں۔ ایس قافلے وچ اک بندے نے آواز دے کے پچھیا "کوئی حافظ صاحب ہین اوہ آ کے جماعت کران" اک بندے نے اپنے ساتھی ول اشارہ کر کے کہیا "ایہ صاحب حافظ نیں" اوہناں نوں نماز پڑھان لئی کہیا گیا۔ اوہناں سر تے ٹوپی پائی سی اوہنے پہلے اک ساتھی کولوں رومال لے کے ٹوپی دے اتے بنھیا فیر جماعت کروائی۔ دو ڈھائی گھنٹے دی نیندر توں بعد ڈرائیور اٹھ کے آ گیا۔ اوہنے چاہ پیتی تے تازہ دم

ہو کے سٹیرنگ سنبھال لیا۔ اوتھے سڑکاں بڑیاں کھلیاں تے ہموار نیں۔ ساڈیاں پاکستانی سڑکاں وانگوں تھاں تھاں سپیڈ بریکر نہیں بنے ہوئے۔ سڑک اینی صاف تے پدھرین اے کہ ڈرائیور سٹرنگ تے بیٹھیاں بیٹھیاں چاء پی لیندے نیں۔ ہن رفتار پہلے نالوں وی تیز سی۔ بس ہوا نال گلاں کر رہی سی۔ ہنیرے دی چادر آہستہ آہستہ سرک رہی سی۔ صبح دی سفیدی نمودار ہوئی باہر بالکل صاف نظر آون لگ پیا۔ ہولی ہولی سورج نے اکھ کھولی تے آل دوالا منور ہو گیا۔

۲۳ مارچ دا سورج سانوں مدینے دے راہ وچ نکلیا۔ ہن باہر دے مناظر وی نظر آ رہے سن۔ پہاڑی سلسلہ نال نال چل رہیا سی۔ کتے کتے پہاڑی دامن وچ آبادی وی آجاندی سی۔ مدینہ پاک نیڑے آیا تے کھجوراں دے درخت وی نظر آ گئے۔ پر ایس ویلے باہر دے مناظر ویکھن نوں دل نہیں سی چاہ رہیا۔ ساڈی سیٹ اگے ای سی تے اسیں ایدھر اودھر ویکھن دی تھاں بالکل سامنے ویکھ رہے ساں۔ دل وچ اکو ای تاہنگ سی کہ دربار حبیبؐ دی جھلک نظر آ جاوے۔ بس چیک پوسٹ تے آ کے رک گئی۔ سچی گل تے ایہ دے ہن ایہ رسمی کاروائی وی بوجھ محسوس ہو رہی سی۔ چھیتی توں چھیتی گنبد خضرا ویکھن دی حسرت دل وچ سمائی ہوئی سی۔ چیک پوسٹ توں فارغ ہو کے ٹرے تے مسجد نبوی دے مینار نظر آ گئے۔ گنبد خضریٰ دی جھلک اکھاں نوں ٹھار گئی۔

مدینے وچ داخلہ

بس مختلف سڑکاں تے چکر کٹ دی ہوئی مکتب نمبر۳ دے دفتر اگے جا رکی۔ "نان گروپ" وچ ایہ اک مسئلہ ہندا اے۔ گروپ وچ بس سدھی رہائش گاہ تے پہنچ کے رکدی اے تے اوتھوں ای روانگی ہندی اے پر نان گروپ وچ بس معلم دے دفتر آ کے رکدی اے تے روانگی وی دفتر توں ای ہندی اے۔ ایس لئی اسیں مکتب نمبر 3 دے دفتر اگے آ کے بس توں اترے۔ ہن فیر اکواری مکان دی تلاش دا مسئلہ سی۔ اسیں عورتاں نوں اوتھے اک برآمدے وچ بٹھا کے آپ مکان دی تلاش وچ نکل گئے۔ ایہ مدینہ پاک وچ ٹھہرن دا آخری ہفتہ سی۔ کہندے نیں حج توں اک ہفتہ پہلے تے اک ہفتہ بعد مدینہ پاک وچ بہت رش ہندا اے۔ ایس لئی ایتھے بہت رش پے چکا سی اک تے معلماں دے حاجی دھڑا دھڑ آ رہے سن۔ دوجے مقامی لوک وی بہت پہنچ رہے سن جیہدی وجہ توں مکاناں دے کرائے بہت چڑھ گئے سن۔ تھوڑی جہی تنگ و دو توں بعد سانوں تن کمریاں دا اک مکان مل گیا۔ ایہدے وچ ساریاں سہولتاں موجود سن تے تن سو ریال ہر اک دے حصے اٹھ دن دا کرایہ آؤندا سی۔ ایتھوں ای اسیں اک ویگن کرائے تے لئی تے جا کے اپنیاں ساتھی عورتاں نوں نال لے آئے۔ ساڈے گروپ وچ اٹھ عورتاں (اقبال بیگم' زوجہ اقبال زخمی' منزہ طاہر زوجہ محمد طاہر' نسرین اختر (محمد طاہر دی بھین)' حاجراں بی بی زوجہ محمد سلیم' تسلیم اختر زوجہ ذوالفقار علی' رشیداں بی بی (اک بیوہ مائی)' بشیراں بی بی (اک بیوہ مائی)' والدہ خورشید احمد (ایہ پٹھان عورت سی جیہدا ناں بڑا عجیب جیہا سی مینوں یاد نہیں رہیا)۔ تے پنج مرد (اقبال زخمی (راقم)' محمد طاہر' محمد سلیم' ذوالفقار علی تے خورشید احمد) سن۔ مکان لبھن تے سامان اوتھے لیاون تک کافی دیر ہو گئی سی۔

ایس لئی فیصلہ کیتا کہ ظہر دی نماز رہائش گاہ تے ای پڑھی جاوے۔ نہا کے کپڑے تبدیل کیتے جان۔ کجھ کھا پی لیا جاوے تے فیر عصر دی نماز حرم پاک وچ باجماعت پڑھی جاوے تے چالھی نمازاں دی گنتی کل صبح دی نماز توں کیتی جاوے۔

حضور صلی اللہ علیہ وسلم دے حضور حاضری

اسیں حرم پاک جان واسطے گھروں نکلے ای ساں جے عصر دی اذان شروع ہو گئی۔ میں ٹرن لگیاں اپنا دستی بیگ نال لے لیا تے اوہدے وچ کیمرہ رکھ لیا۔ سوچیا کہ حاضری توں فارغ ہو کے ایہدے وچ فلم پوالاں گا تا کہ کل نوں کجھ مناظر فلم بند کیتے جا سکن۔ حرم پاک پہنچ کے عورتاں ساتھوں الگ ہو گئیاں۔ ایتھے عورتاں تے مرداں لئی الگ الگ تھاں اے۔ سگوں سارے سعودیہ وچ ای ویکھیا اے کہ ہر مسیت دے نال عورتاں لئی وکھرے تے نماز پڑھن لئی جگہ دا انتظام اے۔ مکہ شریف وچ تے عورتاں تے مرد اکٹھے ای طواف کردے نیں۔ اکٹھے ای نماز پڑھدے نیں۔ ہر تھاں عورتاں تے مرد اکٹھے ہوندے نیں۔ اوتھے کوئی مرد نہیں کوئی عورت نہیں۔ سب دا دھیان اللہ ول ہندا اے۔ اوہنوں ایدھر اودھر ویکھن دی مہلت ای نہیں ہندی۔ چونکہ بندے دا اللہ نال سدھا رابطہ ہندا اے ایس لئی ہر کسے دا دھیان اپنے گناہواں ول تے معافی منگن ول ہندا اے پر ایتھے مدینہ پاک پہنچ کے عورتاں تے مرداں نوں الگ الگ کردتا جاندا اے۔ عورتاں دے داخلے لئی جگہ مخصوص اے تے روضہ پاک تے حاضری دین لئی وقت مخصوص اے۔ عورتاں دی حاضری ویلے مرداں دا داخلہ ممنوع ہوندا اے۔

سانوں باہر صحن وچ ای تھاں ملی۔ نماز عصر توں فارغ ہو کے اسیں باب السلام دے رستے حضور صلی اللہ علیہ وسلم دے حضور حاضری لئی داخل ہون لگے۔ میں سب توں اگے ساں۔ دروازے اگے کھڑے اک راکھے نے میرے بیگ دی تلاشی لئی تے کیمرہ ویکھ کے مینوں اندر جان توں

روک دتا۔ میں اوہنوں کہیا وی کہ کیمرہ خالی اے ایہدے وچ فلم نہیں ہیگی۔ کیمرہ کھول کے وی وکھایا پر کتھے؟ اوس اندر نہ جان دتا۔ میرے دوویں ساتھی (محمد سلیم تے محمد طاہر) اندر چلے گئے۔ مینوں کہن لگے تسیں ایتھے کھلو و اسیں حاضری دے آیئے فیر اسیں بیگ لے کے باہر کھلوواں گے تے تسیں اندر چلے جانا۔

میں دروازے نال لگ کے کھلو گیا۔ میریاں اکھاں وچ اتھرو آ گئے تے بلھاں تے ایہ لفظ سن ''آقا میں کول آ کے وی حاضری توں محروم آں'' تے ایہدے نال ای اکھیاں نے ساون جھڑیاں لا دتیاں' فیر دل چوں اک آواز آئی ''جھلیا تینوں راکھے کیویں روک سکدے سن؟۔ ایہ تے آقا ﷺ دی مرضی اے کہ میں ہنجواں دا نذرانہ پیش کراں۔ میں بغیر نذرانے دے ٹر پیا ساں تے آقا نے بہانے نال باہر ای روک دتا اے'' حالے میں ایہ آوازاں سن ای رہیا ساں جے میرے ساتھی واپس آ گئے۔ محمد طاہر نے میرے کولوں بیگ پھڑ لیا تے محمد سلیم میرے نال دوبارہ حاضری لئی ٹر پیا۔ اسیں آقا ﷺ دے حضور حاضری دے کے آئے تے محمد طاہر باہر دروازے اگے کھڑا سی۔ سلیم نے اوہدے کولوں بیگ لے لیا تے کہن لگا ہن ''تسیں دوویں دوبارہ حاضری دے آؤ''۔ میں ایتھے تہاڈا انتظار کرناواں۔ میں تے طاہر دوبارہ حاضری دین ٹر پئے تے مینوں یاد آیا کہ میں تے رومال روضہ اقدس نال مَس کرنا سی۔

ایہ رومال گھروں ٹرن لگیاں اسجد اقبال نے اپنی ماں نوں دتا سی تے کہیا سی ''امی ایہ میرا رومال اے تے انہوں ہر پاک تھاں نال مَس کر کے لیانا ای تے ایہ ای میرے لئی سب توں وڈا تحفہ اے'' بالاں دی ماں نال عجیب محبت ہندی اے۔ تنویر نوں اوہدی ماں نے پچھیا سی کہ ''میں تیرے لئی کیہ لے کے آواں'' تے اوہ کہن لگا ''امی میرے لئی توں آپ ای آ جاویں'' اسجد نوں پچھیا تیرے لئی کیہ لیاواں تے اوہنے اوہنوں رومال پھڑا دتا۔ اوہدی ماں نے اوہدی گل دی پالنا انج کیتی کہ اوہنے رومال نوں غلاف کعبہ نال مس کیتا۔ رکن یمانی نال مس کیتا۔ حطیم وچ جا کے میزاب رحمت دے تھلے رگڑیا۔ مقام ابراہیم نال مس کیتا' بیت رسول ﷺ

تے حاضری دین گئے تے اوہدیاں کندھاں نال مس کیتا۔ اک دن کہن لگی کہ میں اج رومال حجر اسود نال مس کرنا ایں۔ میں کہیا "ایہہ بڑا اوکھا کم اے توں ویکھ نہیں رہی کہ لوک حجر اسود دا بوسہ لین لئی کیویں اک دوجے تے چڑھ رہے نیں۔ کسراں دوجے نوں دھکے دے رہے نیں۔ کوئی عورت اوتھوں تک پہنچن دی ہمت نہیں کر رہی حتیٰ کہ میں وی ہمت نہیں کر رہیا پر اوہدی گل تے اکھاں وچ مینوں اک عزم نظر آیا تے اوہ کہن لگی "تسیں صرف اجازت دے دیہو"۔ میں کہیا "اپنا شوق پورا کر لے"۔ اوس ویلے اسیں طواف شروع کرن لگے ساں تے طواف شروع کرن توں پہلے ایہہ گلاں ہو رہیاں سن۔ اسیں طواف شروع کیتا تے چوتھے چکر وچ اوہ بچ بچ دھکے کھاندی حجر اسود تک پہنچ گئی تے رومال مس کر کے لے آئی۔ اج میری ڈیوٹی لگی سی کہ جیویں وی ہو سکے ایہنوں آقا ﷺ دے روضے دی جالی نال مس کر کے لیاونا اے۔ میں رومال کنڈھ کے ہتھ وچ پھڑ لیا تے اچانک روضہ مبارک ول جھک کے جالی نال مس کیتا تے اک راکھے نے "شرک، شرک" کہہ کے میرے کولوں رومال کھوہن دی کوشش کیتی۔ میں رومال پھیتی نال دوجے ہتھ وچ پھڑ لیا تے سرتوں وڈا رومال لاہ کے کہیا ایہہ لے لے۔ اوس عجیب نظراں نال میرے ول ویکھیا تے فیر دوجے راکھے ول ویکھیا تے مینوں "مجنون" کہہ کے اگے ودھن لئی دھکا ماریا۔ میں اگے ودھیا تے دوجے راکھے نے اشارے نال کہیا جے دوبارہ ایہہ حرکت کیتی تے ہتھکڑی لگوا دیاں گا۔ قصہ مختصر اگلے دن میں ایس رومال نوں مختلف ستوناں نال مس کیتا۔ ریاض الجنہ دے قالین نال رگڑیا تے لیا کے بیگم صاحبہ دے حوالے کر دتا۔ اسیں عشاء دی نماز پڑھن تک حرم پاک وچ رہے۔ ایتھے پہنچ کے مینوں انج محسوس ہویا جیویں اک شکر دوپہر دا راہی سڑدی بلدی دھپ وچ چلدا چلدا ابوڑھ دی ٹھنڈی چھاویں آ گیا ہووے۔ جیویں سر تے کسے دست شفقت پھیر کے تے ہر غم ہر دکھ ہر درد توں بے نیاز کر دتا ہووے۔ مینوں عمران نقوی دی گل وی چیتے آئی اوہ آکھدا سی کہ "باوجود کوشش دے مینوں مدینہ پاک وچ رونا نہیں آیا۔ سمجھ نہیں آوندی کیوں"۔ خورے اوہ ٹھیک ای آکھدا سی۔ پر میں

تے ہنجواں دا نذرانہ پیش کر کے حاضری دے سکیا ساں۔ ہاں اوہ کرلاٹ نہیں سی جیہوی مکہ وچ سی۔ ایتھے اک نگھ دا احساس سی جیویں بچہ ماں دی گود وچ نگھ محسوس کردا اے۔ اک شفقت دا احساس سی۔ میں جدوں گھروں چلیاں ساں تے ضرورت دیاں دوائیاں نال لے کے چلیا ساں۔ اسیں مکہ شریف توں مدینہ شریف ول کوچ کیتا تے بیگم دی طبیعت خراب ہو گئی۔ میں مدینہ پاک دی حاضری لئی ایناں بیقرار تے مگن ساں کہ میرا خیال دوائی ول جا ای نہیں رہیا سی۔ حضور ﷺ دے حضور جدوں حاضری دے کے عشاء توں بعد واپس آئے تے میں اپنے آپ وچ آ چکا ساں۔ ہن مینوں بیگم دی طبیعت دا دوائی دا چیتا آیا۔ میں اک گولی "فلیجل" بیگ چوں کڈھ کے اوہنوں کھوائی تے اوہ ٹھیک ہو گئی۔ اوہ کہن لگی تہاڈے کول دوائی ہیگی سی تے راہ وچ کیوں نہیں دتی۔ میرا جواب سی راہ وچ کسے ہور پاسے دھیان ای نہیں سی ایس لئی دوائی دی یاد نہیں سی۔ ہن یاد آئی اے۔

اسیں دوواں جیاں گھروں ٹرن لگیاں پروگرام بنایا سی پئی جنے دن مدینہ منورہ وچ قیام ہویا مسجد قبا وچ ضرور جاواں گے تے ہر روز پیدل جاواں گے۔ اج مارچ دی 24 تاریخ اے تے مدینہ پاک وچ پہلی رات گزار کے پہلا دن چڑھیا اے۔ میں چار وجے اٹھ کے سدھا ٹیلی فون بوتھ تے پہنچیا کہ گھر دی خیریت معلوم کیتی جاوے۔ بار بار فون ملان دی کوشش کیتی پر نمبر نہ ملیا۔ انت ڈیوٹی تے موجود بندے نوں پچھیا کہ "ایہہ نمبر نہیں مل رہیا" کیہ وجہ اے"۔ اوس دسیا کہ "تسیں پاکستان دا کوڈ غلط ملا رہے او"۔ حالانکہ ایہہ کوڈ شام نوں ڈیوٹی تے موجود بندے نے اپنے ہتھ نال لکھ کے دتا سی پر اوہ غلطی کر گیا۔ میں اوہدے کولوں صحیح کوڈ پچھیا تے اوہ کہن لگا نماز دا وقت ہون والا اے۔ ہن نماز توں بعد آؤ۔ نماز توں بعد گھر فون کرن دا کوئی تک نہیں سی بن دا۔ نماز توں فارغ ہون تک چھ ساڈھے چھ وج جاندے نیں اوس ویلے پاکستان وچ ساڈھے اٹھ وج چکے ہندے نیں۔ ایس ٹائم تک تے بچے آپو دھاپ سکول ٹر جاندے نیں۔ گل کیہدے نال کرنی سی۔ ایس لئی فون دا معاملہ دوجے دن تے پایا۔

حرم پاک وچ فجر دی نماز ادا کیتی۔ بیگم دی طبیعت خراب سی اوہ مینوں پہلے ای کہہ چکی سی کہ میں اج کتے نہیں جاواں گی۔ باقی ساتھیاں دا موڈ دی آرام کرن دا سی ایس لئی سارے ای نماز توں بعد رہائش گاہ تے جا کے سوں گئے پر مینوں چین کتھے سی؟ میں حرم پاک چوں نکلیا تے پیدل ای مسجد قباول ٹر پیا۔ اک رستے توں ناواقف ساں دوجا زبان توں ناواقف' فیر وی میں "تہجد پچھاندا ٹر پیا۔ مسجد بلالؓ توں تھوڑا اگے اک چوک وچ جا کے سوچدا رہیا' پئی کدھر جاواں؟ آخر اک سڑک تے ٹر پیا۔ تھوڑی ای دور جا کے اک شخص کولوں ڈردیاں ڈردیاں مسجد دا رستا پچھیا۔ مکہ شریف وچ ہندیاں جیہڑا تجربہ ہویا سی اوہدے توں اک جھجک وی سی۔ عربی لوک باہر دے لوکاں نوں خاص کر برصغیر ہندو پاک دے لوکاں نوں بدعتی تے پتا نہیں کیہ کیہ سمجھدے نیں۔ اوہناں دا انداز گفتگو بڑا کرخت سی۔ اوتھے ہندیاں میں کئی بندیاں توں حضرت خدیجہؓ دے مکان دا پچھیا۔ حضرت ابوبکر صدیقؓ دے مکان دے نشانات لبھن دی کوشش کیتی پر اوہ لوک صرف "واللہ اعلم" کہہ کے خاموش ہو جاندے نیں یا گوں جھاڑ جھنڈ دے نیں اک بندے نے باقاعدہ مینوں کہیا "کیہ کرنا ای لبھ کے؟ حج کرن آئے جے جاؤ کعبے وچ طواف کرو سب کجھ اوتھے ای اے' چھڈو باقی چیزاں نوں' نشان لبھدے پھردے نیں"۔

میں ڈردیاں ڈردیاں اوس بندے کولوں مسجد قبا دا رستا پچھیا اوہ بندہ مینوں کوئی درویش ای جاپیا۔ ویسے وی مدینے پاک دے لوک مکہ دی نسبت بہت اخلاق والے نیں۔ اوس بندے نے مینوں بڑی محبت نال گائیڈ کیتا کجھ اپنی زبان وچ تے کجھ "انٹرنیشنل زبان" یعنی اشارے وچ سمجھایا۔ مینوں اوہدی ساری گل دا مفہوم سمجھ وچ آ گیا۔ اوہنے کہیا "ایہ غلط سڑک اے۔ تسیں دوسری سڑک تے جاؤ۔ سدھے ٹردے جاؤ۔ حتیٰ کہ اشارے والا چوک (بتی چوک) آ جائے گا۔ اوتھوں سجے پاسے ویکھنا' مسجد قبا دے اچے اچے مینار دس پین گے۔ اوتھے دو نفل ادا کرو اک عمرے دا ثواب ملے گا اوہ بہت مرتبے والی مسجد اے تے اسلام

دی سب توں پہلی مسجد اے" میں اوہدی دسی ہوئی راہ تے ٹر دا گیا انت اشارے والا چوک (بتی چوک) آ گیا۔ چوک توں سجے ہتھ مسجد دے مینار اپنی عظمت دی گواہی دے رہے سن۔ مسجد وچ خاصی رونق سی۔ بہت لوک حاضری دین آئے ہوئے سن۔ مسجد خاصی وسیع اے۔ اک پاسے عورتاں نفل ادا کر دیاں نیں تے دوجا پاسا مرداں لئی مخصوص اے۔ درمیان وچ صحن اے۔ میں اوتھے چھ نفل ادا کیتے۔ میں جدوں وی مسجد قبا گیاں اوتھے چھ نفل ای ادا کیتے نیں۔ دو نفل مسجد وچ حاضری دین دے، دو اشراق دے تے دو نفل آقا دی خدمت وچ نذرانہ پیش کیتے نیں۔ صحن وچ اک نابینا مولانا صاحب کرسی تے تشریف فرما سن۔ لوک اوہناں کولوں مختلف مسائل پچھ رہے سن تے اوہ سمجھا رہے سن پر ساری گفتگو عربی وچ سی ایس لئی میرے پلے اوہناں دی گل نہ پئی۔ میں مسجد چوں باہر آ گیا کجھ کھجوراں لئیاں تے کھاہ تے بہہ گیا تے کھجوراں کھاندا رہیا فیر اک ویگن تے بیٹھ کے واپس آ گیا۔ اپنی رہائش گاہ تے پہنچیا تے سارے ساتھی ستے ہوئے سن۔ میں گیا تے اٹھ بیٹھے۔ مینوں پچھدے نیں "کتھے گئے ساؤ" میں ساری کاروائی دسی تے کہن لگے "اوکھا کم اے"۔ ایناں ٹر کے اسیں تے نہیں جا سکدے۔ کل زیارتاں کرن نکلاں گے تے نال ای مسجد قبا دی وی زیارت کرلواں گے۔ دوپہر دا کھانا کھا کے اسیں سارے ای حرم پاک وچ آ گئے تے فیر عشاء دی نماز تک اوتھے ای رہے

مسجد قبا دے قریب باغ دا اک منظر

مدینہ پاک دیاں زیارتاں

اج 25 مارچ اے۔ رات ای پروگرام بن گیا سی کہ فجرے زیارتاں کرن چلاں گے۔ میں سویرے سویرے اٹھ کے نہا کے کپڑے تبدیل کیتے بیگم صاحبہ نے وی لباس تبدیل کیتا۔ دوجے ساتھی وی تیار ہو گئے۔ فجر دی نماز حرم پاک وچ جماعت نال پڑھی تے متھی ہوئی تھاں تے اکٹھے ہو گئے۔ اج میں نمازتوں پہلے گھر فون کیتا۔ فون امجد نے چکیا۔ ساڈا اپر والا سیٹ خراب اے آواز صحیح نہیں آوندی۔ اودھے اپر والے سیٹ تے ای گفتگو شروع کردتی۔ کوئی خاص گل نہ ہو سکی میں اوہنوں کہیا کل تھلے رہوے میں کل فون کراں گا۔ ارشد نوں وی آکھ دیویں۔

اسیں اک ویگن کرائے تے لئی تے زیارتاں کرن نکل پئے۔ سب توں پہلے مزار حضرت امیر حمزہؓ تے گئے۔ ایہ مزار احد پہاڑ دے نال اے۔ جنگ احد دے ویلے حضرت امیر حمزہؓ دی شہادت ہوئی۔ آپؐ جس ویلے شہداء نوں لے کے مدینہ منورہ ول پرتے تے احد پہاڑ وی پچھے پچھے چل پیا۔ آپؐ نے فرمایا "اے احد کیہ گل اے" پہاڑ وچوں آواز آئی بے تسیں حضرت امیر حمزہؓ نوں میرے کولوں لے کے چلے او تے میں وی اوتھے ای آجاواں گا جتھے حضورؐ امیر حمزہؓ نوں دفن فرمان گے۔ آپؐ نے شہداء نوں اوتھے ای دفن کرن دا حکم فرمایا۔ حضرت امیر حمزہؓ تے دوسرے شہداء دیاں قبراں اک احاطے وچ نیں۔ دروازہ بندسی تے

بوہے اگے اک شرطہ پہرا دے رہیا سی۔ دروازے اگے کھڑے ہو کے فاتحہ پڑھی۔ حضرت امیر حمزہؓ نوں سلام پیش کیتا۔ سوچیا کہ نذرانے وجھوں کجھ نوافل ادا کر لئے جان پر کوئی ایسی جگہ نظر نہ آئی۔ قریب جیہڑی مسجد اے اوہدا دروازہ وی بند سی۔ اسیں میدان احد دا ٹر پھر کے جائزہ لین لگ پئے۔ پہاڑی تے چڑھ کے آلے دوالے ویکھدے رہے۔ فیر اوتھوں اگے چل پئے۔ ساڈے سامنے کوئی پلاننگ نہیں سی۔ نہ کوئی پتا سی کہ ہن کتھے جانا اے۔ ویگن ڈرائیور دسدا سی کہ ہن اسیں فلاں جگہ جا رہے آں۔

اوتھوں اسیں سدھے مسجد قبلتین پہنچے۔ ایہ اوہ مسجد اے جتھے حضور ﷺ ظہر دی نماز پڑھا رہے سن جے تحویل قبلہ دا حکم آ گیا۔ آپؐ دو رکعت پڑھا چکے سن جے آیات نازل ہوئیاں آپؐ نے بیت المقدس ولوں رُخ پھیر کے کعبہ ول کر لیا۔ آپؐ دی اقتدا وچ جیہڑے صحابہ کرامؓ نماز پڑھ رہے سن اوہناں وی فوراً اپنا رُخ پھیر لیا۔ ایہ دوویں قبلے بالکل مخالف سمت وچ نیں یعنی بیت المقدس شمال ول اے جدوں کہ کعبہ بالکل جنوب ول اے۔ مسجد وچ پہلے محراب دی نشان دہی کیتی گئی اے۔ اسیں مسجد وچ نفل ادا کیتے تے فیر اگے چل پئے۔ ڈرائیور نوں پچھیا کہ ہن کیہڑی تھاں چلنا ایں اوس دسیا کہ ہن اسیں خمسہ مساجد جا رہے آں۔

ویگن اک تھاں تے آ کے رک گئی تے ڈرائیور نے کہیا "ایہ سامنے خمسہ مساجد نیں ویکھ آؤ"۔ ایہ اوہ مقام اے جتھے جنگ خندق دے موقعہ تے اسلامی لشکر دے خیمے سن۔ عرب دے کافراں نے یہودیاں نال مل کے مسلماناں نال اک بھرپور جنگ کرن دا پروگرام بنایا۔ حضور ﷺ نے صحابہ کرام دے مشورے نال مدینہ دے دوالے خندق کھدوائی تے دفاعی جنگ لڑن لئی تیار ہو گئے۔ ایتھے پہلے ست مسجداں سن تے ایس تھاں نوں "ستہ مساجد" دا ناں دتا جاندا سی۔ دو مسجداں توسیع دی نذر ہو گئیاں نیں تے ہن صرف پنج مسجداں موجود نیں ایس لئی ایہنوں خمسہ مساجد کہیا جاندا اے۔ ایہ مسجداں اوہناں اوہناں تھاواں تے نیں جتھے جلیل القدر صحابہ دے خیمے سن۔ ایتھے نشانات موجود سن بعد وچ عمر بن عبدالعزیز نے

اوہناں نشاناں دی تھاں تے مسجداں بنوا دتیاں۔ سب توں پہلاں اسیں مسجد فتح وچ گئے۔
ایتھے حضور ﷺ دا خیمہ سی ایتھے وی نفل ادا کیتے۔ ایہ مسجد پہاڑی دے اتے اچی تھاں تے
وے۔ ایس مسجد نوں ویکھ کے معلوم ہندا اے کہ کسے سپہ سالار دا خیمہ ایتھے ای ہونا چاہیدا سی۔
ایس تھاں تے کھڑیاں پورا میدان نظراں دے سامنے آ جاندا اے۔ جدوں کہ حضرت
سلمان فارسیؓ آپؐ دے مشیر سن۔ ایس لئی اوہناں دا خیمہ وی آپؐ دے قریب ای سی۔ اوس
تھاں تے ہن مسجد سلمان فارسیؓ اے۔ اسیں ایتھے وی دو نفلاں دا نذرانہ پیش کیتا۔ ایتھوں
فارغ ہو کے مسجد حضرت عمرؓ وچ آ گئے۔ ایتھے وی دو نفل ادا کیتے تے مسجد حضرت علیؓ وچ پہنچ
گئے۔ ایہ مسجد وی بلندی تے وے رش کافی سی قطار بنا کے اندر پہنچے۔ نفل ادا کرن لئی تھاں
لبھ ای گئی ایتھے وی دو نفلاں دا نذرانہ پیش کر کے باہر آ گئے۔ ایہدے نال اک چھوٹی جہی مسجد
اے جنہوں مسجد فاطمہ آکھدے نیں۔ ایہدا دروازہ اٹاں لا کے مستقل طور تے بند کر دتا گیا۔
اسیں دروازے سامنے فٹ پاتھ تے جانماز بچھائی تے نفل ادا کیتے۔ زیارتاں توں فارغ
ہو کے ایتھے ای سارے گروپ نے ہلکا پھلکا ناشتا کیتا تے ایہ قافلہ مسجد قبا ول روانہ ہو گیا۔

مسجد قبا اسلام دی سب توں پہلی مسجد اے۔ ایہدی تعمیر ہجرت دے موقع تے ہوئی۔
حضور ﷺ ہجرت کر کے جدوں تشریف لیائے تے پہلے بستی قبا وچ ٹھہرے۔ ایہ بستی مدینہ
منورہ توں تن میل دور سی۔ ہن آبادی ہو جان نال مدینہ پاک دا حصہ بن گئی اے۔ مسجد لئی زمین
حاصل کرن توں بعد پتھر جمع کیتے گئے فیر قبلہ دا تعین کر کے سب توں پہلا پتھر حضورؐ نے اپنے
دست مبارک نال رکھیا۔ روایت اے پہلا پتھر حضور ﷺ نے اپنے دست مبارک نال رکھیا۔
دوجا حضرت ابوبکر صدیقؓ نے تیجا حضرت عمرؓ نے چوتھا حضرت عثمانؓ تے پنجواں پتھر حضرت
علیؓ نے رکھیا۔ ایہ مسجد بہت رتبے تے شان والی اے۔ حضور ﷺ نے فرمایا کہ ایس مسجد وچ
دو نفل ادا کرن دا ثواب اک عمرے دے برابر اے۔ اسیں مسجد قبا پہنچ نفل ادا کیتے تے اپنی
رہائش گاہ تے واپس آ گئے۔ نماز ظہر حرم پاک وچ باجماعت ادا کیتی تے عشاء تک فیر حرم پاک

وچ ای رہے۔ میرا معمول سی کہ نماز ظہر توں بعد میں مدینہ پاک دیاں گلیاں تے بازاراں وچ پھردا۔ میرا ایہناں بازاراں وچ گواچ جان نوں جی کردا۔ پر کتھے؟ سارے بازار گھم گھما کے حرم پاک ای پہنچ جاندے۔ نماز مغرب توں بعد صحن وچ مجمعے لگدے۔ مختلف ملکاں توں آئے لوک اک دوجے نوں ملدے۔ زباناں مختلف ہون کر کے اک دوجے دی گل دی سمجھ تے نہ آوندی پر خوشی دا اظہار ضرور کیتا جاندا۔ ترکی' ایرانی' اپنے لباس تے شکل و شباہت توں پچھانے جاندے سن۔ انڈونیشیا دے لوک چھوٹے قد تے چپٹے نک والے ہندے نیں۔ نائجیریا دے حبشی اپنے رنگ تے قد دی وجہ توں پچھانے جاندے نیں۔ ویسے وی اکثر ملکاں دے حاجیاں نے اپنے ملک دا نشان (بیج) قمیض تے لایا ہندا اے۔ صرف برصغیر دے لوک بغیر بیج توں ہندے نیں تے ایہ کوئی چنگی گل نہیں۔ میں جان لگیاں پاکستانی جھنڈے والے بیج نال لے گیا ساں۔ میں اپنی قمیض تے بیج لایا ہویا سی۔ کئی لوک پاکستانی ہون دے ناطے بڑی محبت نال ملے۔ اک دن میں ویکھیا اک عورت فر فر انگریزی بول رہی اے۔ کجھ لوک کھڑے اوہدے نال انگریزی وچ گفتگو کر رہے سن۔ چہرے مہرے تے رنگ روپ توں اوہ انگریز نہیں لگدی سی۔ میں وی اوہنوں اپنی گلابی انگریزی تے پنجابی لہجے وچ پچھیا۔

WHERE HAVE YOU COME FROM اوس جواب دتا "امریکہ" تے نال ای اردو وچ کہیا "آپ پاکستانی ہیں"۔ میں فیر انگریزی ماری YES.DO YOU KNOW URDU اوہ کہن لگی "ہاں' میں بھی پاکستانی ہوں" میں پچھیا "کس جگہ سے" اوس کہیا "وسن پورہ" لاہور۔ میں فوراً ای اپنی اصلیت تے آ گیا تے کہیا فیر سدھی طرحاں پنجابی وچ گل کریئے۔ اوہ مسکرائی۔ اوس دسیا کہ اسیں امریکہ "سیٹل" ہو گئے آں تے ہر سال آؤنے آں۔ میرا خاوند وی آیا ہویا اے۔ پچھلے سال لاہور دے اک مولوی صاحب آئے ہوئے سن۔ اوہ بڑیاں نعتاں سناندے ہندے سن۔ ایس واری حالے تیک کوئی نعت خوان نہیں ملیا۔ اینے چر نوں اوہدا خاوند وی آ گیا تے بڑی محبت نال ملیا۔

ایران دے شیعہ حضرات پتا نہیں اندر کیوں نہیں جاندے۔ کجھ لوک چلے وی جاندے نیں پر اکثریت اوہناں لوکاں دی اے جیہڑے باہر ای رہندے نیں۔ اوہ اکثر نماز صحن وچ ای ادا کردے نیں تے جنت البقیع دے سامنے ڈیرا لاؤندے نیں۔ شام دی نماز پڑھ کے جنت البقیع دے سامنے کر کے حرم پاک دے صحن وچ مردانہ غسلخانہ نمبر ا دے سامنے مجلس ہندی اے۔ نماز جماعت نال ادا کر کے تے بعد وچ دوبارا فرض پڑھدے نیں۔ کجھ دیو بندی مولوی شام دی نماز توں بعد صحن وچ محفل لاؤندے نیں تے حج دے مسائل بیان کردے نیں۔ ایہ مسائل بیان کردیاں اپنا تبلیغی مشن وی پورا کر لیندے نیں۔ یعنی اپنے اختلافی مسائل نوں چھیڑ لیندے نیں۔ اک دن اک مولوی صاحب کہوے پیا" ہمارے کچھ بھائی سلام پڑھتے ہیں یہ کہیں سے ثابت نہیں۔ صرف دو مرتبہ حضرت عمرؓ نے سلام پڑھا ہے۔ ایک دفعہ سفر پر جاتے ہوئے اور دوسری دفعہ سفر سے واپس آ کر" میں کہیا "تسیں آکھدے او ثابت نہیں اے تے آپ ای ثبوت دتی جا رہے او"۔ بہر حال ایہ اوہناں دا اپنا فعل اے۔

اتھے میں لوکاں دی عقیدت دی انتہا وی ویکھی اے تے سرکار ولوں کرم دی بارش وی ہندی ویکھی اے۔ راکھے "شرک شرک" پکار دے رہندے نیں پر دیوانے اپنی رنجھ پوری کرن توں باز نہیں آؤندے۔

میں مکہ معظمہ تے مدینہ منورہ وچ اک واضح فرق محسوس کیتا اے۔ اوہ اللہ دا گھر اے تے اتھے اللہ دے محبوب دا در اے۔ اوتھے اک جباری، اک رعب، اک دبدبہ محسوس ہوندا اے تے کعبے وچ داخل ہندیاں ای بندہ رون لگ پیندا اے۔ ڈھائیں نکل جاندیاں نیں، اتھے آکے انج لگدا اے جیویں کوئی شتر دوپہر راہی بوڑھ دی ٹھنڈی چھاں ہیٹھاں آ گیا ہووے۔ جیویں حضور ﷺ نے سر تے شفقت دا ہتھ رکھ دتا ہووے۔

ریاض الجنہ وچ ہوئیے یا اصحاب صفہ دے چبوترے تے دل نوں اک ٹھنڈک تے سکون محسوس ہندا اے۔ ہر بندہ ایسے ای سکون نوں اپنے اندر سمو لینا چاہندا اے۔ اندر بڑا رش

ہندا اے۔ ایہ دن تے ویسے ای رش دے ہندے نیں۔ ہر بندے دی خواہش ہندی اے اوہنوں وقت مل جائے تے اوہ ریاض الجنہ وچ دو نفل ای ادا کر لوے۔ اصحاب صفہ دے چبوترے تے دو گھڑی لئی بیٹھ جاوے۔ چبوترہ حضرت بلالؓ دے بیٹھوں دی گزر جاوے۔ مواجہ شریف دے سامنے اک نظر مار کے اگے لنگھ جانا پیندا اے یا فیر قطار چوں نکل کے جناں چر مرضی سامنے کھلو رہو۔ اجکل رش دی وجہ توں تھوڑی دیر کھلو کے تے اگے نکل جانا پیندا اے تاں جو دوجیاں نوں وی موقع ملے۔ کجھ لوک ریاض الجنہ یا اصحاب صفہ دے چبوترے تے بیٹھے رہندے نیں۔ چونکہ ہر بندے دی خواہش ہندی اے کہ ایہناں تھاواں تے نفل ادا کرے۔ ایس لئی دوجیاں نوں موقع وی دینا چاہیدا اے۔ ایس لئی میں نفل ادا کر کے مواجہ شریف دے سامنے گزردیاں گزردیاں حضورﷺ دے حضور سلام پیش کر کے باہر آ جاندا۔ باہر آ کے دربار اقدس سامنے کھڑا ہو کے سلاماں دے ہار پیش کردا تے اکثر میریاں اکھیاں چوں ہنجو جاری ہو جاندے۔

کئی وار حضورﷺ دے قدماں ول وی گیا حضرت فاطمہؓ دے حجرہ مبارک کول کھلو کے حاضری دتی۔ روضہ مبارک دے ہر طرف راکھے کھڑے ہندے نیں جے کوئی دعا منگنا چاہوے تے فوراً ٹوک دیندے نیں تے آکھدے نیں مونہہ کعبہ ول کر کے دعا منگو۔ اک دن اک نوجوان مواجہ شریف دے سامنے ہتھ اٹھا کے دعا منگن لگا تے راکھیاں فوراً روکیا۔ اوہ کہن لگا مفتی شام دا فتویٰ اے دعا منگی جا سکدی اے۔ اک راکھے نے کہیا میں آپ مفتی آں تسیں ایتھے دعا نہیں منگ سکدے۔ دعا کرنی ایں تے اودھر کعبے ول مونہہ کر کے دعا کرو۔ اوہنوں اوتھوں باہر کڈھ دتا۔ اوہ ظاہری طور تے روک دے رہندے نیں پر غلام تصور وچ اپنا کم کردے رہندے نیں۔ ہتھ نہیں چکدے پر تصور وچ ہتھ چکے ہندے نیں تے آقاؐ کولوں منگ رہے ہندے نیں۔ اوہ اپنا کم کردے نیں اوہ اپنا کم کردے نیں۔ اج وی اسیں حسب معمول عشاء دی نماز پڑھ کے واپس رہائش گاہ تے آ گئے۔

'مدینہ منورہ وچ رہندیاں ساڈا معمول سی کہ فجر دی نماز پڑھ کے اسیں دوویں جی پیدل ای مسجد قباول ٹر پیندے۔ اج دی مسجد وچ جا کے نفل ادا کیتے۔ بیگم کہن لگی اج فیر بئیر اریس دا پتا کریئے شاید کوئی نشان لبھ جان۔ کئی بندیاں توں پچھیا پر کوئی دسن لئی تیار نہیں سی۔ اسیں مسجد قبا دے دروازے دے اک طرف بیٹھ کے تھوڑا آرام کرن لگ پئے' اچانک میری نظر سامنے اک گول چبوترے تے پئی تے مینوں شاکر کنڈان دی عبارت یاد آ گئی۔

''مسجد قبا کے سامنے سڑک کے پار چند ٹوٹیاں لگی ہوئی ہیں جہاں لوگ وضو کرتے ہیں۔ اس کے ساتھ ایک حوض ہے جس کے پیچھے ایک کمرہ ہے اور موٹر لگی ہوئی ہے۔ یہ موٹر اس کنوئیں میں لگی ہوئی ہے جسے بیئر اریس یا بئیر خاتم کے نام سے یاد کیا جاتا ہے۔ اب اس کنوئیں کو بند کر دیا ہے لیکن یہاں موٹر لگا کر پانی کو استعمال میں لایا جا رہا ہے۔''

(جادہ شوق و محبت از شاکر کنڈان)

میں بیگم نوں کہیا ایہ نشان ویکھ لے۔ شاید ایہا ای بئیر اریس اے۔ ہن ایہناں ٹوٹیاں وچ پانی تے نہیں آ رہیا پر نشان اجے موجود نیں۔ ایسے چر نوں اک پاکستانی نال ملاقات ہوئی جیہڑا کافی دیر توں اوتھے رہ رہیا سی۔ میں اوہدے کولوں تصدیق چاہی تے اوس دسیا کہ ایہ بیئر اریس دے نشان نہیں۔ ایہ تے بعد وچ ٹوٹیاں بنائیاں گئیاں نیں۔ در اصل بیئر اریس دوسرے دروازے دے سامنے سی۔ کسے زمانے وچ واقعی اوتھے ٹوٹیاں لائیاں گئیاں سن تے اک موٹر وی لائی گئی سی پر ہن سب کجھ پدھر کر دتا گیا اے۔ ہن اوس تھاں تے ٹیلی فون بوتھ لگے نیں۔ جے تساں اوہ تھاں ای ویکھنی اے تے دوسری طرف جا کے ٹیلی فون بوتھ ویکھ لوو۔ ایہ ای اوہ تھاں اے۔ اسیں مسجد دے پچھلے پاسیوں گھم کے اوس تھاں تے آ گئے۔ اوتھے واقعی ہن کسے قسم دے کوئی نشان نہیں۔ حوض بند کر دتا گیا اے۔ میں اوس تھاں تے کھڑے ہو کے بیتے سمے نوں واج ماری۔ میری اکھاں چوں ہنجو جاری ہو گئے۔ اوہ ویلا اکھاں سامنے آ گیا جدوں حضور ﷺ اوتھے تشریف لیائے۔ میرے ذہن دی سکرین تے وقت لنگھدا گیا تے حضرت عثمانؓ دا زمانہ

اکھاں سامنے آ گیا جدوں آپؓ کولوں خاتم ایس کھوہ وچ ڈگی سی۔ حضور نبی کریم ﷺ جدوں ایتھے تشریف لیائے تے ایس کھوہ دا پانی کھارا تے گھٹ سی۔ حضرت عثمانؓ نے ایہنوں خرید کے ڈونگھا کروایا تے حضور ﷺ نے اپنا لعاب دہن ایہدے وچ پایا جیہدی برکت نال پانی مٹھا تے ذائقے دار ہو گیا۔

۷ ہجری نوں حضور ﷺ نے جدوں دوجے بادشاہواں نوں خط لکھ کے اسلام دی دعوت دتی تے خطاں تے مہر لاون لئی اک خاتم بنوائی۔ ایہ چاندی دی بنی ہوئی مندری سی جیہدے تے ایس طرح تن سطراں وچ عبارت کھدی ہوئی سی۔

اللہ

رسول

محمد

بخاری شریف وچ اے پئی ایہ مندری حضور ﷺ توں بعد حضرت ابوبکر صدیقؓ کول رہی فیر حضرت عمرؓ کول تے فیر حضرت عثمانؓ کول رہی۔ حضور ﷺ اکثر مسجد قبا ول تشریف لیاندے تے ایس کھوہ تے کھوہ وچ پیر لمکا کے تشریف رکھدے۔ کہندے نیں اکواری حضور ﷺ ایس کھوہ تے پیر لمکا کے تشریف فرما سن جے حضرت ابوبکر صدیقؓ حاضر ہو گئے تے آپ دے برابر اوسے طرحاں پیر لمکا کے بیٹھ گئے فیر حضرت عمر فاروقؓ حاضر ہوئے تے اوہ وی انج ای حضرت ابوبکر صدیقؓ دے برابر پیر لمکا کے بہہ گئے۔ اینے چر نوں حضرت عثمان غنیؓ حاضر ہو گئے تے ایس پاسے تھاں پر ہو چکی سی۔ آپ دوجے پاسے ایسے طرحاں پیر لمکا کے بہہ گئے سن۔ اکواری حضرت عثمانؓ ایس کھوہ دے کنڈھے تے کھوہ وچ پیر لمکا کے بیٹھے ہوئے سن۔ مندری اوہناں دی انگلی وچ سی تے آپؓ دوجے ہتھ نال مندری نوں گھمار ہے سن جے اچانک اوہ کھوہ وچ ڈگ پئی۔ بہت تلاش کیتا گیا پر نہ لبھی۔ لوکاں ایس خاتم دے گم ہون نوں منحوس آکھیا تے واقعی ایس توں بعد حکومت تے اوہناں دی گرفت کمزور ہو گئی۔

اسیں کافی دیر ایس تھاں نوں ویکھدے رہے تے تصور دیاں اکھاں نال اوس پرانے

کھوتوں ویکھیا تے فیر واپس پرت آئے۔ ظہر دی نماز حرم پاک وچ ادا کیتی تے نماز توں بعد اسیں بازار چلے گئے تے کجھ خریداری کیتی۔ واپس آ کے حرم پاک دے صحن وچ بیٹھے ہوئے ساں جے اک ترک عورت آئی۔ اوہنے بڑی محبت دا اظہار کیتا۔ میری قمیض تے لگے بیج ول اشارا کر کے کہن لگی "پاکستان" میں ہاں وچ جواب دتا تے فیر اوہ اپنے ول اشارا کر کے کہن لگی "ترکی" مینوں اپنے پاکستانی ہون تے بہت خوشی ہوئی تے میرا سر فخر نال اچا ہو گیا۔

مینوں ایہ گل کہندیاں خوشی وی اے تے افسوس وی۔ خوشی ایس گل دی کہ پاکستانی ہون دے ناطے بہت سارے لوکاں بڑی عزت کیتی بڑی محبت نال پیش آئے۔ افسوس ایس گل دا اے کہ پاکستانی حاجیاں کوئی نشان استعمال نہیں کیتا نہ ای ساڈی حکومت ولوں کوئی زور دتا جاندا اے۔ بس اخباراں وچ حج پالیسی دا اعلان کر دیاں ایہ اعلان ہویا کہ عورتاں پاکستانی پرچم والے زنانے (گون) پہن گیاں پر ایہدے تے عمل نہ کروایا گا۔ پہلی فلائیٹ توں بعد ای ایہ افواہ عام پھیل گئی کہ کوئی نہیں پچھدا۔ ایویں گون ویچن والیاں کمپنیاں نے ایہ افواہ پھیلائی اے حکومت ولوں کوئی ہدایت نہیں۔ بڑی سوکھی جہی گل سی جے پہلی فلائٹ ویلے ای پچھ پرتیت کر لئی جاندی تے فیر کسے ہور نوں کہن دی لوڑ نہیں سی۔ میں اپنے طور تے پاکستانی پرچم والے بیج خرید لئے سن تے اوہ میں دھاگے نال اپنیاں ساریاں قمیضاں تے لائے سن۔ ایہ میری پاکستانی ہون دی شناخت سی۔ بہت سارے لوکاں بیج ویکھ کے پاکستانی ہون دے ناطے خوشی دا اظہار کیتا تے بڑی محبت نال ملے۔ خاص کر بنگلہ دیش، ترکی، ایران تے فلسطین دے حاجی پاکستانی ہون دے ناطے بڑی چاہت نال ملدے سن تے میرا سر فخر نال اچا ہو جاندا سی۔ کاش ساڈی حکومت ایہ نشان ضروری قرار دیوے تا کہ پاکستانیاں دی اک شناخت قائم ہو سکے۔

ایس شناخت توں معلوم ہویا کہ سب توں زیادہ حاجی انڈونیشیا توں آئے نیں تے دوجے نمبر تے ترکی توں۔ ایران توں وی حجاج دی کافی تعداد آئی ہوئی اے۔ نائیجریا دے لوک مدینہ منورہ آ کے زیادہ نظر آئے نیں شاید ایہ پہلے مدینہ پاک آوندے نیں تے فیر حج

کرن جاندے نیں۔ ایہناں لوکاں دے قد لمے رنگ کالے تے اکھاں چھپیاں نیں۔ ترکی دیاں عورتیاں بھاریاں تے قدر آور نیں۔ انڈونیشیا تے ملیزیا دے بندے وی چھوٹے نیں تے عورتاں وی چھوٹے قد دیاں نیں۔ عورتاں گروہ بنا کے چلدیاں نیں تے بہت تیز طرار نیں۔ ایرانی عورتاں لمے قد دیاں نیں ایہناں نک نکسی تے اکھاں موٹیاں ہندیاں نیں تے سیاہ برقعہ استعمال کردیاں نیں۔ مرد وی قد کاٹھ والے نیں۔ فجر تے عشاء دی نماز توں فارغ ہندیاں ای حرم پاک دے صحن وچ جنت البقیع دے سامنے کٹھے ہو جاندے نیں تے مجلس شروع ہو جاندی اے۔ ترکی دے حاجی وی عورتاں نوں نال لے کے گروہ دی شکل وچ آؤندے نیں تے متھی ہوئی تھاں تے اکٹھے ہو کے گروہ دی شکل وچ واپس جاندے نیں۔ پاکستانی کلے کلے جدھر کسے دا جی کردا اے پھردے رہندے نیں۔ ساڈے گروپ لیڈر نوں ویکھ لوو۔ حالانکہ گروپ لیڈر اک چھیڑو ہندا اے تے چھیڑو دا کم وچھڑیاں بھیڈاں نوں کٹھا کرنا ہندا اے۔ پر ایہ بندہ تے جدہ ائیر پورٹ تے ای کتے غائب ہو گیا سی فیر نظر نہیں آیا۔ سانوں مکہ معظمہ پہنچیاں دو جا دن سی جے اک عورت ملی تے کہن لگی کہ حاجی صدیق صاحب نہیں لبھ رہے میرا سامان وی اوہدے کول اے پتا نہیں اوہنے مکان کتھے لیا اے۔ میں اوہنوں کہیا توں ساڈی رہائش گاہ تے چلدی رہو۔ اوہ کہن لگی سامان توں بغیر کیویں گزارا کراں گی۔ میں اوہنوں تلاش کرنی آں آخر ایتھے حرم پاک وچ تے آوے گا ای۔ پتا نہیں قاری کرم داد نے اوہنوں لیڈر کیوں بنا دتا سی۔ اسیں عشاء تک حرم پاک وچ رہے تے عشاء دی نماز پڑھ کے گھر واپس پرت آئے۔

۲۷ مارچ دی رات میرے گروپ ساتھی کہن لگے سویرے سانوں وی مسجد قبا نال لے جانا۔ پر جدوں سویرے اٹھے تے اوہ کہن لگے اسیں سفر نہیں کر سکدے اسیں تے ٹیکسی تے آواں گے۔ میں کہیا پئی اسیں تے گھروں ٹردیاں ای ایہ عزم کیتا سی کہ مسجد قبا پیدل حاضری دیاں کراں گے۔ ایس لئی تسیں ٹیکسی تے آ جانا۔ اسیں دوویں جی حسب معمول نماز پڑھ کے

مسجد قباں ول ٹر پئے۔ اوتھے نفل ادا کیتے۔ مسجد دے باہر بیٹھیاں عورتاں کولوں چھوٹی موٹی خریداری کیتی۔ ٹریننگ دے دوران قاری کرم داد ہوراں کہیا سی کہ مدینے دے غریب لوکاں کولوں خریداری کرنا ثواب دا کم اے۔ اوہناں کولوں بھاویں تھوڑی کرو خریداری ضرور کرو۔ مسجد دے باہر بیٹھ کے سامان ویچن والیاں عورتاں ایسے زمرے وچ آؤندیاں نیں۔

اسیں واپس آئے تے پتا چلیا کہ سارے گھر ای نیں۔ کوئی وی نہیں گیا کیونکہ سویرے نماز پڑھ کے کٹھے نہیں ہو سکے۔ اج جمعتہ المبارک اے۔ ایہ عرب دی سرزمین تے دوجا جمعہ اے۔ پہلا جمعہ اسیں مکہ شریف پڑھیا سی تے ایہ مدینہ پاک پڑھ رہے آں۔ اج رش وی بہت اے۔ حرم پاک دا صحن وی بھریا ہویا تے چھت وی۔ میں چھت تے چلا گیا۔ رات ای مینوں طاہر دی بیوی منزہ کہہ رہی سی بھائی جان جدوں گنبد ٹردا اے تے ایہ کتھے جاندا اے۔ کسراں چھت غائب ہو جاندی اے۔ میں کہیا سویرے چھت تے جا کے ویکھاں گا۔ مینوں تھلے جگہ نہ ملی تے میں چھت تے چلا گیا۔ میں اوہ ریلنگ سسٹم ویکھیا جتھے گنبد نما چھت ٹر جاندی اے۔ امام صاحب نوں احساس سی کہ باہر دھپ وچ بہت سارے نمازی موجود نیں اوس پہلی رکعت وچ سورہ کوثر تے دوجی رکعت وچ سورہ اخلاص تلاوت کیتی تاکہ نماز زیادہ لمبی نہ ہووے تے میں سمجھنا ایہ بہت ای اچھی گل اے۔ نماز جمعہ توں بعد میں حرم پاک دے اندر آ گیا۔ ساڈا بہتا وقت حرم پاک وچ ای گزردا اے۔ آئے جو ایسے کم لئی آں۔ ویسے وی اتھے چالھی نمازاں

لگاتار پوریاں کرنیاں ہندیاں نیں

اک دن طاہر کہن لگا جے پیسے تسیں آون لگیاں خرچ کردے او جے اسیں کٹھے جائیے تے ایس توں گھٹ پیساں وچ آون جاون ہو جائے گا۔ میں کہیا گل پیساں دی نہیں گل اوس عہد تے عزم دی اے جیہڑا اسیں گھروں ٹردیاں اپنے آپ نال کیتا سی۔ ایس لئی اسیں پیدل ای جاواں گے۔ مسجد توں واپس آ کے حسب معمول کجھ دیر آرام کیتا تے حرم پاک وچ آ گئے۔ حضور ﷺ دی بہت ای کرم نوازی ہوئی مینوں ریاض الجنہ وچ نفل پڑھن دا موقع مل

گیا۔ میں چار نفل بڑے سکون نال پڑھے۔ میری بھکھ نہ لتھی تے میں سوچیا کجھ ہور نفل پڑھاں ایہ سوچ کے میں نفل بنھے ای سن جے اک ریلا آیا تے مینوں دھکیلدا ہویا اگے لے گیا۔ نماز ٹٹ گئی۔ میں سوچیا شاید ایہ ریلا مینوں باہر ای کڈھ چھڈے پر حضرت بلالؓ دے چبوترے کول تھاں مل گئی۔ میں اوتھے کھلو کے کئی دیر سلام پڑھدا رہیا تے حضورؐ دے حضور ہنجواں دا نذرانہ پیش کردا رہیا۔

نماز عصر توں بعد میں جنت البقیع وچ آ گیا۔ ایتھے جدوں قافلے آوندے نیں تے اوہناں دے نال گائیڈ ہندے نیں جہاں کولوں قبراں دی نشان دہی ہو جاندی اے۔ اج وی میں اک ایرانی قافلے نال مل کے اندر گیا تے کجھ ہور قبراں دی نشان دہی ہو گئی۔ سب توں پہلے بنات النبیؐ حضرت رقیہؓ حضرت ام کلثومؓ حضرت زینبؓ دیاں قبراں دا پتا چلیا اوتھے فاتحہ پڑھی۔ درود و سلام پڑھیا تے اگے چل پئے۔ اگے ازواج رسول دیاں قبراں سن۔ ایتھے سلاماں دے ہار پیش کیتے۔ ایس توں بعد حضرت عقیلؓ تے حضرت حسانؓ دیاں قبراں دی نشان دہی ہو گئی۔ ایتھوں ہندے ہوئے حضرت ابراہیم (پسر رسولؐ) دی قبر تے پہنچے۔ جہاں قبراں دی پہلے نشان دہی ہو چکی سی اوہناں وچ حضرت عثمانؓ حضرت حلیمہ سعدیہؓ ، حضرت ام بنی (والدہ حضرت عباسؓ) دی قبر سی۔ ایہناں تے حاضری دین تک وقت ختم ہو گیا تے اسیں جنت البقیع چوں باہر آ گئے۔ شام ہون والی سی ایس لئی سدھے حرم پاک وچ آ گئے۔

29/6 نوں سویرے اٹھے تے بارش ہو رہی سی۔ نمی نمی پھوہار وچ بھجدے حرم پاک پہنچ گئے۔ نماز پڑھ کے فارغ ہوئے تے بارش رک چکی سی پر ٹھنڈی ہوا چل رہی سی۔ بیگم کہن لگی میں اج روضہ پاک تے حاضری دینی اے نالے سردی وی اے تسیں کلے ای مسجد قباول چلے جاؤ۔ روضہ رسول تے حاضری دین لئی عورتاں لئی وقت مقرر اے اوہ صرف اپنے وقت وچ ای جاسکدیاں نیں میں کلا ای مسجد قباول ٹر گیا۔ مینوں جدوں وی وقت ملدا میں مدینے دیاں گلیاں وچ گھم دا رہندا۔ میرے نزدیک ایہ وی اک عبادت اے۔ میرے ذہن وچ ہندا اے ایہ اوہ

گلیاں نیں جتھے میرے آقا چلدے پھردے سن' ایس لئی ایہناں گلیاں وچ پھرناں سنتِ رسول
اے۔ میرا ایہناں گلیاں وچ گواچ جان نوں جی کردا پر ایتھے بندہ گواچ ای نہیں سکدا۔ گھم پھر
کے ہر گلی حرم پاک ول آ جاندی اے۔

اج ذوالحجہ دی 2 تاریخ ہو گئی اے اسیں واپس مکہ معظمہ وی پہنچنا اے۔ طاہر صاحب
دی ڈیوٹی لائی کہ اوہ مکتب جا کے واپسی دا کنفرم کرے باقی ساتھی اپنی اپنی معروفیات مطابق
وقت گزارن۔ میں تے بیگم صاحبہ نماز پڑھ کے حسب معمول مسجد قبا ول ٹرپئے اجے اوہ وچ ای
اپڑے ہوواں گے جے اک پاکستانی نے ساڈے کول کار کھڑی کر کے پچھیا "مسجد قبا ول جا
رہے او" میرے ہاں کہن تے اوہنے بڑا اصرار کر کے سانوں کار وچ بٹھالیا تے مسجد قبا چھڈ آیا۔
ایہہ پاکستانی کوئٹہ دا رہن والا سی۔ اوہنے دسیا کہ میں ایتھے پندھراں سولاں سال توں نوکری کر
رہیاں۔ بچے وی ایتھے ای رکھے ہوئے نیں۔ سال وچ تن چار عمرے کر لئی دے نیں۔ حج وی
کر چکاواں بڑا اچھا وقت گزر رہیا اے۔ ایہناں گلاں گلاں وچ ای اسیں مسجد قبا پہنچ گئے۔
سانوں ایتھے اتار کے اوہ کہن لگا مسجد وچ جا کے میرے لئی وی دعا کرنا۔

اسیں مسجد وچ نفل ادا کیتے تے باہر آ گئے۔ مسجد دے نال ای اک پرانا قبرستان اے
ایتھے کجھ صحابہ کرام دیاں قبراں نیں۔ اوتھے کھلو کے فاتحہ پڑھی تے واپس رہائش گاہ تے
آ گئے۔ طاہر صاحب مکتب چوں ہو آئے سن۔ اوہناں دسیا کہ اوہ پاسپورٹ نمبر تے دو جے
کوائف منگدے نیں۔ اسیں ساریاں نے اوہنوں پاسپورٹ نمبر تے اپنے اپنے کوائف لکھ کے
دتے تے عصر توں بعد دوبارہ مکتب جان لئی کہیا۔ ظہر توں بعد کھجوراں خریدن دا پروگرام سی۔ ظہر
دی نماز پڑھ کے اسیں سارے مل کے کھجوراں والی مارکیٹ گئے تے اپنی اپنی ضرورت مطابق
کھجوراں خریدیاں۔ نماز عصر توں بعد طاہر صاحب مکتب چلے گئے۔ سانوں یکم اپریل 1998ء
نو وجے صبح روانگی دا وقت ملیا۔ یکم اپریل ویسے وی مدینے توں روانگی دا آخری دن سی۔ ایس
توں بعد معلم اپنا کم مکا کے چلے جاندے نیں فیر حج توں بعد دوبارہ شروع ہندا اے۔ ہاں

جیہڑے لوک اپنے طور تے آئے ہندے نیں یعنی سعودی عرب وچ رہن والے آندے
جاندے رہندے نیں۔

31/3 دا دن بڑی مصروفیت وچ گزاریا۔ اج مدینہ پاک وچ آخری دن سی۔ اٹھ
دن گزر دیاں کوئی پتا ای نہ لگا۔ بس انج ای محسوس ہویا جیویں آئے ای ساں تے اٹھ دن لنگھ گئے
نیں۔ انسان دی حیاتی وی انجے ای لنگھ جاندی اے۔ اچانک ای پتا چلدا اے کہ بڑھاپے دی
دہلیز تے پیر رکھ لیا اے۔ ایتھے وی انج ای ہویا۔ آئے ای ساں جے اچانک پتا چلیا کہ اٹھ دن
لنگھ گئے نیں تے واپسی دا ویلا آ گیا اے۔ اچانک جدائی دا غم ذہن تے سوار ہو گیا۔ ایس لئی اج
رج کے مدینے دیاں گلیاں وچ پھرن نوں دل کیتا فیر شاید ایہ موقع ملے یا نہ ملے۔

نماز فجر توں بعد حسب معمول میں تے بیگم صاحبہ مسجد قبا ول ٹر پئے۔ حالے مسجد بلالؓ
توں اگے نکلے ای ساں جے اک لوڈر والے نے ساڈے کول بریک لائی۔ اوس سوال کیتا
''مسجد قبا'' میرے ہاں کہن تے اوس اصرار کر کے سانوں نال بٹھا لیا۔ ایہ بندہ وی پاکستانی سی
تے سیالکوٹ دا رہن والا سی۔ اوس دسیا کہ عام دناں وچ سانوں سواری بٹھاون دی اجازت
نہیں ہندی۔ میں منڈی چوں آ رہیا واں۔ حج دے دناں وچ اسیں سواریاں وی بٹھا لینے آں۔
پاکستانیاں دی خدمت کر کے مینوں اک سرور جیہا ملدا اے۔ منڈی توں واپسی تے میں عموماً
سوچناں کہ کوئی پاکستانی مل جائے تے اوہنوں اوہدی منزل تے اپڑاندا ہویا گھر ول نکل
جاواں۔ اللہ دا شکر اے کہ اج تسیں مل گئے او تے تساں میری گزارش قبول کر لئی اے'' اسیں
گلاں کر رہے ساں جے مینوں خیال آیا کہ ایہنے سدھا نہ جانا ہووے تے تکلیف کر کے صرف
سانوں چھڈن مسجد ول ٹر پئے۔ ایہ خیال آندیاں ای میں اوہنوں کہیا ''جے تساں سدھا جانا اے
تے سانوں بس چوک وچ اتار دینا اسیں ٹر جاواں گے''۔ اوہ کہن لگا ''میں تے پچھلے موڑ توں مڑنا
سی۔ میں تہاڈے واسطے اگے نکل آیا واں تے ہن میں دوسری طرف توں ہندا ہویا واپس پرت
آواں گا''

اوہنے ساہنوں مسجد قبا دے سامنے اتاریا تے ایہ دسیا کہ اوہ جے پاسے جھوٹی مسجد نظر آرہی اے اوہنوں مسجد جمعہ آکھدے نیں۔ حضورؐ نے سب توں پہلا جمعہ ایس تھاں تے پڑھایا سی۔ ایہ مسجد اوس تھاں ... دے جتھے آپؐ تشریف فرما سن تے نماز جمعہ دی فرضیت دا حکم آیا۔ اوس تھاں تے اک مسجد بنوا دتی گئی اے۔

اسیں مسجد قبا وچ نفل ادا کر کے تے مسجد جمعہ ول چلے گئے۔ مسجد بند پئی سی۔ اسیں دروازے اگے کھلو کے دعا منگی حضور ﷺ دے حضور سلام پیش کیتا تے واپس آ گئے۔

نماز ظہر توں بعد میں حرم پاک چوں نکلیا۔ وچھڑن دا احساس ہور شدت اختیار کر گیا سی تے بے اختیار اکھاں وچ اتھرو آ گئے تے فیر ساون دی جھڑی لگ گئی میں کنی دیر سبز گنبد ول موہنہ کر کے روندا رہیا۔ دل چوں آواز آئی کہ اج تے میں مدینے دیاں گلیاں بازاراں نوں رج کے ویکھیا وی نہیں سی تے جدائی دا ویلا آ گیا اے۔ جدائی دا سوچ کے میں چھیتی نال پاک پوتر تھاواں دی زیارت واسطے نکل پیا۔ سب توں پہلے مسجد سیدنا حضرت علیؓ تے حاضری دتی۔ مسجد بند سی۔ میں دروازے اگے مصلیٰ وچھایا تے نذرانے وجھوں دو نفل ادا کیتے۔ حضرت علیؓ دی خدمت وچ سلام پیش کیتا تے اگے ٹر پیا۔ اگے مسجد سیدنا حضرت ابوبکر صدیقؓ سی۔ ایہ وی بند سی۔ میں ایہدے وی دروازے اگے مصلیٰ وچھایا تے دو نفل ادا کیتے۔ یار غار دی خدمت وچ سلام پیش کیتا تے مسجد سیدنا حضرت عمرؓ تے پہنچیا ایہ مسجد کھلی مل گئی۔ میں اندر داخل ہویا دو نفل ادا کیتے حضرت عمرؓ دی خدمت وچ سلام پیش کیتے تے باہر آ گیا۔ ایہ مسجد اک پاسے توں نویں سریوں تعمیر ہوئی اے یا مرمت کیتی گئی اے۔ دوجے پاسے اوسے طرحاں پرانی اے تے وڈے وڈے پتھر لگے نظر آوندے نیں جیویں اوسے دور دی تعمیر ہووے۔ ایتھوں فارغ ہو کے مسجد غمامہ ول گیا۔ ایہ وی بند سی۔ ایہ مسجد اوس تھاں تے جتھے حضور ﷺ عید دی نماز ادا فرماندے سن۔ ایتھے اکوار حضور ﷺ نے نماز استسقاء ادا فرمائی سی۔ روایت اے کہ اکواری حضور ﷺ نماز پڑھ رہے سن تے بدلاں نے آپ تے سایہ کر دتا۔ ایسے نسبت ایہنوں مسجد غمامہ آکھیا جاندا اے۔

ایہدے وی دروازے اگے دو نفل ادا کیتے۔ ایہنوں باہروں ویکھن نال ای معلوم ہوندا اے کہ بڑی خوبصورت مسجد اے۔ ایس توں اگے دور اک مسجد نظر آ وندی سی۔ پچھن تے معلوم ہویا کہ ایہ مسجد کا تمیہ اے۔ ایس مسجد دا میں دور توں ای نظارا کیتا اے کول نہیں جا سکیا۔ اگے پل دے نال ای مسجد ذوالنورینؓ اے۔ ایہ وی بند سی۔ میں دروازے اگے کھلو کے دعا منگی۔ حضرت عثمانؓ دی خدمت وچ سلام پیش کیتا تے مسجد بلال ول ٹر پیا۔ اج ایہ مسجد کھلی مل گئی۔ میں اندر داخل ہویا تے پتا چلیا کہ ایہ مسجد بڑی کھلی تے خوبصورت اے۔ ایہ مسجد اپروالی منزل تے دے تھلے مارکیٹ اے۔ مارکیٹ داناں وی حضرت بلال دے ناں

"سوق البلال الجدید" اے۔ مسجد وچ نفل ادا کیتے مؤذن رسول حضرت بلالؓ دی خدمت وچ سلام پیش کیتا تے واپس حرم پاک وچ پہنچ گیا۔ کیوں جو نماز عصر دا وقت ہون والا سی۔

میں اج فیر بڑی کوشش کیتی کہ حضرت ایوب انصاریؓ دے مکان دا پتا چل جائے یا کجھ نشان ای لبھ جان تے' پر کوئی پتا نہ چل سکیا۔ ہر بندے دا جواب "واللہ اعلم" سی۔ میں باوجود کوشش دے کھوج نہ لا سکیا۔ عرباں نے اپنا ورثہ ضائع کر لیا اے۔ اپنا کل گوا لیا اے۔ اپنی تاریخ مٹا دتی اے۔ جیہڑیاں قوماں اپنا ورثہ گوا لیندیاں نیں اپنا کل ضائع کر لیندیاں نیں اوہ آون والی نسل نوں اج کیہ دے سکدیاں نیں۔ بہر حال مینوں کوئی پتا نہ چل سکیا۔ رات نوں گھر آ کے میں حاجی محمد صدیق صاحب نوں پچھیا سی تے اوہ کہن لگے "کسے پہلے کولوں معلوم کرنا سی' کسے تھاں نوں کہنا سی اوہ دس پاوے۔ اوہ سب کجھ تے حرم پاک وچ آ گیا اے۔ باہر صحن وچ ای کتے اوہ تھاں اے۔ ہن تہانوں کیہ دسیئے۔ پرانے حاجی تہانوں دسن گے کہ اوتھے اک مدینہ گلی اے جتھوں چیزاں سستیاں ملدیاں نیں۔ پر ہن اوہ مدینہ گلی کتھے وے؟۔ اوہ سب کجھ ختم ہو گیا اے"۔

نماز عصر توں فارغ ہو کے میں بیگم نوں نال لے کے بازار چلا گیا اوہنے کجھ چھوٹیاں موٹیاں چیزاں خریدنیاں سن۔ نالے اوہ چاہندی سی کہ اج رج کے مدینے دیاں گلیاں وچ

پھر لیے فیر خورے ایتھے آ وُنا نصیب ہووے کہ نہ۔ اسیں شام تک گلیاں بازاراں وچ پھردے رہے۔ مغرب دے قریب واپس حرم پاک وچ آ گئے۔

مغرب دی نماز پڑھکے مینوں جدائی دا احساس بڑی شدت نال ہویا۔ بے اختیار اکھاں چوں ہنجو نکل پے۔ میں ریاض الجنہ ول ودھیا۔ موقع ملن تے دو نفل ادا کیتے' سجدے وچ سر رکھ کے روندا رہیا تے دوجیاں لئی تھاں خالی کردتی۔ میں روضہ رسول ول آخری حاضری دین ٹرپیا۔ میرے دل وچ خیال آیا کہ اج جالی نوں ضرور ہتھ لاؤنے نیں۔

ایہہ تے اوہ تھاں اے جتھے سرکار کولوں جو منگئے اوسے ویلے مل جاندا اے میں مواجہ شریف دے سامنے پہنچیا تے راکھے قطار بنا کے کھلے سن۔ میں تھوڑا جھکیا تے پچھوں اک دھکا لگا تے بے اختیار میرا ہتھ جالی نال جا لگا۔

بس میرا کم بن گیا۔ میری آس پوری ہوگئی۔ میری تشنہ سدھرنوں پانی مل گیا۔ میں اگے ودھ گیا تے باہر آ کے سبز گنبد دے سامنے کھڑے ہو کے سلاماں دے ہار پیش کرن لگ پیا۔ میں کافی دیر کھڑا اسلام پڑھدا رہیا۔

عشاء دی نماز توں بعد میں فیر سبز گنبد دے سامنے کھڑا ہو گیا تے سلام گنگناون لگ پیا۔ اکھاں چوں ہنجو جاری ہو گئے میں کافی دیر اوتھے کھڑا رہیا آخر دعا منگ کے تے متھی ہوئی تھاں تے آیا جتھوں اسیں دوویں جی مل کے گھر واپس آ وُندے ساں۔ میں آیا تے بیگم صاحبہ پریشان ہو رہی سی۔ کہن لگی کتھے رہ گئے ساؤ۔ میں روضہ مبارک دے کول جانا چاہندی ساں اج آخری دن اے کل چلے جانا اے۔ میں اوہنوں نال لے کے فیر روضہ مبارک دے کول چلا گیا۔ اوہ کافی دیر سلام پڑھدی رہی۔ میں وی سبز گنبد دی زیارت نال اکھاں نوں ٹھاردا رہیا۔ فیر اسیں رہائش گاہ تے آ گئے۔ کھانا کھا کے تے سامان پیک کیتا۔ سویرے روانگی سی۔

اج اپریل دی پہلی تاریخ اے تے ساڈی مکہ شریف ول روانگی اے۔ اسیں تہجد دے وقت حرم پاک ول پہنچ گئے۔ میں باب بلالؓ چوں گذر کے اندر داخل ہویا۔ میرے ذہن وچ

خیال آیا کہ اج میں ایسی تھاں تے فجر دی نماز ادا کرنی اے جے سامنے گنبد خضریٰ ہووے۔
میں جدوں گنبد خضریٰ دے سامنے گیا تے کوئی تھاں خالی نہیں سی۔ میں حالے سوچ ای رہیاں
ساں کہ کیہ کراں جے اک عربی نے میرا ہتھ پھڑ کے اپنے نال کھلار لیا تے تھوڑا جیا سو گٹھ کے
اک بندے دی تھاں بنالئی۔ واہ آقا قربان تیریاں شفقتاں تے مہربانیاں دے ایدھروں دل
چ خیال کری دا اے تے ایدھروں گل پوری ہو جاندی اے۔ ایہ سوچ کے میریاں اکھیاں چوں
ہنجواں دی لڑی جاری ہوگئی۔ میں گنبد خضریٰ دی زیارت نال اکھیاں نوں ٹھار دا رہیا۔ اج ایہو
میری تہجد سی تے ایہو میرے نفل سن۔ ایسے دوران صبح دی اذان ہوگئی۔ میں دل نوں تھوڑا جیا
سنبھالا دتا تے سنتاں ادا کیتیاں تے اکھاں ٹھارن دا کم دوبارہ شروع کر دتا۔ نیچاں لا کے گنبد
خضریٰ ول ویکھدا رہیا پر کدوں تک؟۔ اذان تے جماعت وچ صرف پندھراں منٹ دا وقت
ہندا اے اوہ وی گذر گیا۔ نماز فجر توں فارغ ہو کے میں باہر آ گیا۔ بیگم وی نماز پڑھ کے آ چکی
سی۔

مدینہ پاک دا اک منظر (رات دا ویلا)

مدینہ توں مکہ ول واپسی

اسیں تیز تیز مسجد قبا ول چلنا شروع کر دتا۔ سارے ساتھی نماز پڑھ کے رہائش گاہ ول چلے گئے کہ جاون دی تیاری کریئے پر اسیں آخری حاضری واسطے مسجد قبا ول ٹر پئے۔ اسیں اج دی حاضری نوں زیادہ ضروری سمجھیا سی۔ فیر خورے موقع ملے یا نہ ملے۔ اسیں اوتھے نفل ادا کر کے واپس آئے تے سارے ساتھی تیار بیٹھے سن۔ اسیں چھیتی چھیتی ناشتا کیتا اینے چر نوں ویگن آ گئی۔ ویگن والے نال کرایہ طے کر کے رات ای وقت دے چھڈیا سی۔ جیہڑی سانوں پاکستانی حاجی کیمپ وچ چھڈ آئی۔ اسیں ٹھیک نو وجے دفتر وچ ساں۔ ضروری کاروائی توں فارغ ہو کے مقررہ بس وچ آن بیٹھے۔ بس روانہ ہوئی تے عجیب حالت سی۔ اسیں حسرت بھریاں اکھاں نال مدینے دے در و دیوار ویکھ رہے ساں۔ مائی رشیداں بی بی نے دل تے ہتھ رکھ لیا تے اوہدیاں اکھاں وچوں ہنجو نکل آئے۔ اوہدی آقا نال ایہ محبت میرے دل نوں بھا گئی۔

میقات مدینہ

مدینہ شہر چوں نکل کے باہر آیئے تے مدینے دی میقات آ جاندی اے جتھے مدینہ پاک ولوں آون والے احرام بنھدے نیں۔ ایتھے بہت وڈی مسجد اے۔ جتھے کئی سارے غسل خانے، حمام، وضو خانے بنے ہوئے نیں۔ عورتاں تے مرداں واسطے الگ الگ انتظام اے۔ بس میقات تے آ کے رک گئی۔ ایتھے اسیں اتر کے احرام بنھے تے نفل ادا کیتے۔ مسجد وچ اک پاسے سٹال لایا گیا سی جتھے مناسک حج بارے لٹریچر تے کیسٹاں دے رہے سن۔ ایہ کیسٹاں

عربی فارسی تے اردو وچ سن۔ اج ای لٹریچر وی تناں زباناں وچ سی۔ تقریباً 12 وجے ایتھوں بس روانہ ہوئی۔

میں باہر ویکھدا جا رہیا واں تے ایہہ لائناں وی لکھ رہیا واں بچ بچ بس وچ بیٹھا لکھ رہیا واں۔ ایہہ پاکستان دیاں سڑکاں نہیں جتھے بندہ بس وچ بہہ کے کجھ کر نہ سکے صرف جھٹکے کھا سکے۔ سعودی عرب دیاں سڑکاں تے اینیاں صاف تے ہموار نیں کہ میں ویکھیا اے کہ ڈرائیور اپنے سامنے چاہ دا کپ رکھ لیندے نیں تے پیندے آوندے نیں۔ میں ایہہ لائناں بس وچ بیٹھا لکھ رہیا واں ہر پاسے پہاڑیاں ای پہاڑیاں نیں ایہہ اوہ رستا اے جیہدے راہیں حضورؐ ہجرت کر کے مکہ توں مدینہ پہنچے سن۔ ایس سڑک نوں شاہراہ ہجرت دے ناں نال پکاریا جاندا اے۔ میں سوچ رہیا واں کہ حضور ﷺ نے ایڈا لما تے انج دا پہاڑی سفر کنج کیتا ہووے گا۔ میں لکھنا بند کر کے مکمل طور تے باہر دیاں پہاڑیاں وچ کھوہ جانا چاہنا واں

میں لکھنا بند کر دتا اے تے ہن اوس رستے نوں ویکھ رہیا واں کہ آقا ایہناں راہواں توں پیدل سفر کر کے تشریف لے گئے سن۔ آپ سرکار کیہڑی کیہڑی راہ توں گزرے ہون گے تے پہاڑیاں نوں کنج عبور کیتا ہووے گا۔ میں بیتے سے نوں واجاں ماردا رہیا تے تصور وچ سرکار دو عالم ﷺ تے یار غار حضرت ابوبکر صدیقؓ نوں ایہناں راہواں تے ٹردیاں ویکھدا رہیا۔ ایہہ سوچدا رہیا کہ سڑک بناون لئی کجھ پہاڑیاں نوں پدھر کیتا گیا ہووے گا کجھ ہموار تھاواں دا انتخاب کیتا گیا ہووے گا۔ ایہہ بے آب و گیاہ سلسلے سڑک دے نال نال چلدے رہے۔ کدے تے ایہہ پہاڑی سلسلے سڑک توں کافی دور ہو جاندے نیں تے کدے بالکل قریب آ جاندے نیں۔

ویلا اپنی رفتار چلدا رہیا تے اک توں وی زیادہ ٹائم ہو گیا۔ اسیں ڈرائیور نوں نماز پڑھن لئی بس روکن دا کہیا۔ اوہ کہوے پنج منٹ صبر کرو۔ بس ایسے پنج منٹ دے صبر وچ کئی چھوٹیاں چھوٹیاں آبادیاں کولوں لنگھ گئی۔ کئی مسجداں لنگھیاں انت ڈھائی وجے ڈرائیور تے

اک ہوٹل تے بس رکی۔ اسیں وضو کر کے نماز پڑھی۔ چاہ وغیرہ پیتی تے قافلہ فیر روانہ ہو گیا۔

فیر اوہو سفر، اوہو تصور تے اوہو بیتے سمے نوں واجاں مارن دا سلسلہ فیر شروع ہو گیا۔ ڈرائیور نے پنج وجے اک ہوٹل تے بس روکی۔ اوتھے پانی دا انتظام نہیں سی۔ اسیں فیر چل پئے۔ اگے فیر اک ہوٹل تے جا کے نماز عصر ادا کیتی تے قافلہ فیر ٹر پیا۔

مکہ وچ داخلہ

اج مکہ وچ اسیں دوجی وار داخل ہو رہے آں۔ پہلی وار گھروں آئے ساں تے احرام وچ ساں اج مدینہ پاک حاضری دے کے آ رہے آں تے احرام بنھ کے داخل ہو رہے آں۔ مکہ مکرمہ دی حدود شروع ہندیاں ای چیک پوسٹ اے جتھے حاجیاں دے پاسپورٹ وغیرہ چیک ہندے نیں۔ حاجیاں نوں آب زم زم پیش کیتا جاندا اے۔ اوتھوں فارغ ہو کے چلے تے تھوڑی دیر بعد ای نماز مغرب دا وقت ہو گیا۔ بتھیرا رولا پایا کہ نماز ادا کر لین دیو پر ڈرائیور نے بس روکن توں انکار کر دتا۔ اوس ویلے اوہ خالص پاکستانی ڈرائیور لگا جنہوں وقت نال منزل مقصود تے اپڑن دی چھیتی ہندی اے نہیں تے کسے ہور بس دا نمبر لگ جاندا اے تے اوہ سواریاں دی کوئی گل نہیں سندا۔ ایس ڈرائیور وی کوئی گل نہ سنی تے شام دی نماز بس وچ بیٹھیاں بیٹھیاں اشارے نال ادا کیتی۔ عشاء دے ٹائم اپنی رہائش گاہ تے اپڑ گئے۔ سامان کمرے وچ رکھیا نماز عشاء ادا کیتی تے حرم پاک ول عمرہ کرن واسطے چل پئے۔

اج تے حرم پاک ول جاندیاں محسوس ہویا کہ پوری دنیا دے مسلمان ایتھے اکٹھے ہو گئے نیں۔ بہت زیادہ رش سی۔ اسیں بمشکل حرم پاک اپڑے۔ طواف کیتا۔ مقام ابراہیم دے سامنے ذرا پچھے ہٹ کے نفل ادا کیتے۔ آب زم زم پیتا تے سعی کرن واسطے چلے گئے۔ بیگم نوں میں سمجھا دتا کہ توں آرام نال آ جاویں میں انتظار کر لاں گا۔ سعی توں فارغ ہو کے ٹنڈ کروان دا مرحلہ سی۔ ایتھے سارے پاکستانی حمام نیں۔ یعنی کم کرن والے نائی سارے ای پاکستانی نیں

کسے وی حمام تے پاکستانی توں علاوہ کوئی ہور بندہ نظر نہیں آیا۔ ٹنڈ کرن دا ریٹ اج زیادہ سی۔ اک نائی کہن لگا ہن تے حج میلا بھر گیا اے۔ حج والے دن ایس توں وی دگنا ریٹ ہوئے گا۔ کجھ نائی ایسے وی نیں جیہڑے ٹریفک کے گاہک لبھدے نیں تے گھٹ پیسیاں وچ ٹنڈ کر دیندے نیں۔ اوہ گاہک نوں گھیر کے پچھے گلی وچ لے جاندے نیں تے گلی وچ بٹھا کے ٹنڈ کر دیندے نیں تے جے کتے کوئی بلدیہ والے نظر آ جان تے سب کجھ چھڈ کے دوڑ لا دیندے نیں۔ ادھی ٹنڈ ہوئی ہندی اے تے ادھی بندہ انج لے کے واپس حمام تے آ دندا اے کیوں جو اینتھے گلی وچ بہہ کے ٹنڈ کرنا منع اے۔ تے جے نائی قابو آ جاوے تے پھڑ کے اندر دے دیندے نیں۔ بہر حال اسیں ایس سارے مرحلے توں وہیلے ہو کے ڈیڑھ وجے گھر آئے۔ نہا کے احرام کھولیا تے دوسرے کپڑے پہن لئے۔

صبح دیر نال جاگے۔ نماز فجر گھر ای ادا کیتی تے ناشتہ کر کے فیر سوں گئے اج کل دے سفر دی تھکاوٹ دور کرن دا پروگرام سی۔ ایس لئی رج کے۔ ظہر ویلے اٹھ کے تازہ دم ہو کے حرم پاک وچ آ گئے تے عشاء تک حرم پاک وچ ای رہے۔ نماز مغرب توں بعد طواف کیتا۔ رش بہت سی ایس لئی طواف کرن وچ کافی دیر لگی بمشکل عشاء دی اذان تک فارغ ہوئے۔

رات پروگرام بنایا کہ صبح دو بجے حرم پاک وچ پہنچیا جاوے۔ شاید اوس ویلے رش گھٹ ہووے۔ اسیں تقریباً دو وجے اٹھے تیار ہو کے تے ڈھائی وجے سڑک تے آ گئے ساں۔ بہت سارے لوک حرم پاک ول جا رہے سن۔ حرم پاک پہنچے تے طواف کرن والیاں دا بہت رش سی۔ اسیں اوس رش دا اک حصہ بن گئے۔ جیویں کیویں طواف مکمل کیتا ایس دوران تہجد دی اذان ہو گئی۔ طواف توں فارغ ہوئے تے حرم پاک وچ کتے جگہ نہ ملی۔ باہر صحن وچ آ کے نفل ادا کیتے نماز تہجد ادا کر کے فارغ ہوئے ای ساں جے صبح دی اذان ہو گئی۔ صبح دی نماز پڑھ کے گھر آ گئے۔ ناشتا کر کے تھوڑی دیر آرام کیتا۔ دس وجے اٹھ کے اسیں تن بندے مل کے معلم ول چلے گئے تے منیٰ وچ خیمہ بک کروایا ساڈے خیمے دا نمبر 125c سی۔

گھر آ کے کپڑے تبدیل کیتے تے نماز جمعہ واسطے حرم پاک ول چل پئے۔ رستے وچ ای پل تھلے لوکاں ڈیرے لائے ہوئے سن رش بہت سی میرے منع کرن دے باوجود بیگم ہوراں چھاں ویکھ کے پل دے نال مصلی وچھالیا۔ میں بتیرا کہیا ایتھے ہنے دھپ آ جانی ایں چل اگے حرم پاک دے سامنے چلنے آں پر کتھے؟۔ اوہ اڑ گئی۔ آکھدے نیں عورت دی پیدائش حضرت آدم علیہ السلام دی پسلی وچوں ایں۔ ایس لئی ایہ ذرا ٹیڑھے دماغ دی اے پر میری بیگم کجھ زیادہ ای اڑب اے جتھے اڑ جاوے اڑ جاندی اے۔ میں لکھ سمجھاواں اوہدی سوئی جتھے اڑ گئی سو اڑ گئی۔ میں کئی واری اوہدی ایس اڑن والی عادت توں ڈاہڈا اچھا پے جاناواں۔ مجبور ہو کے میں وی اوہدے نال ای بہہ گیا۔ تھوڑی دیر بعد اوتھے دھپ آ گئی۔ میں کہیا ہن سنا؟۔ سڑک تے اینی دور بہن دا کیہ فائدہ۔ جے دھپے ای بیٹھنا ایں تے حرم پاک دے کول چل کے بہئے جتھے نماز وی سکون نال پڑھ سکیئے۔ اینی دور تے آواز وی صحیح نہیں آونی۔ لوکاں نوں ویکھ کے ای سجدے کرنے نیں۔ ہن میری گل اوہدی سمجھ وچ آ گئی سی تے اوہ اٹھ کھلوتی۔ اسیں بالکل حرم پاک دے سامنے باب عبدالعزیز دے قریب آ گئے اوتھے سانوں جگہ مل گئی۔ اندر کتے جگہ نہیں سی۔ ویکھدیاں ویکھدیاں باہر وی جگہ پر ہو گئی۔ اج دھپ وی اپنے پورے جوبن تے سی۔ حرم پاک وچ تے باہر آل دوالے ہیٹ پروف پتھر لایا گیا اے۔ ایس لئی فرش ٹھنڈا سی۔ حالے تک جمعہ دی اذان نہیں ہوئی سی۔ بیگم کہن لگی پیاس بہت لگی اے۔ میں بوتل پھڑی تے پان لین چلا گیا۔ حرم پاک دے وچ وی تے آلے دوالے ہر پاسے آب زم زم دیاں ٹوٹیاں لگیاں ہوئیاں نیں۔ ٹوٹیاں تے کافی رش سی میں وی لین چ لگ گیا تھوڑی دیر بعد موقع ملیا تے آپ وی آب زم زم پیتا تے بوتل بھر کے لے آیا۔ بیگم نے پیتا تے باقی اپنے آلے دوالے لوکاں نوں تقسیم کر دتا۔ بوتل خالی کر کے میں فیر اپنی تھاں تے بیٹھ گیا۔ اینے چر نوں اذان ہو گئی۔ جمعہ دا خطبہ شروع ہو گیا۔ چونکہ حج دے دن آ رہے سن ایس لئی خطیب نے حج دے مسائل بیان کرنے شروع کر دتے خطبہ بھاویں عربی وچ ای سی پر سرور آ رہیا سی۔ خطبے ول توجہ ہوئی تے

دھپ تے پیاس دا احساس ختم ہو گیا۔ تقریر وا واہ لمی سی پر سرور آ رہیا سی ایس لئی وقت گزرن دا پتا ای نہ چلیا۔ تقریر ختم ہوئی تے جمعے دی جماعت کھڑی ہو گئی۔ جمعہ پڑھ کے تے گھر واپس آ گئے۔

ایہ تے حج دے دن سن۔ جمعے والے دن ویسے وی رش زیادہ ہوندا اے۔ مضافات توں لوگ جمعہ پڑن آوندے نیں بلکہ عمرہ کرن آوندے نیں تے جمعہ توں پہلے فارغ ہو کے جمعہ اتھے ای پڑھدے نیں۔ پردیسی لوکاں اک دوجے نوں وقت دتا ہندا اے۔ جمعے دے بعد اوہ اک دوجے نوں مل لیندے نیں انج اوہناں دی عبادت وی ہو جاندی اے تے آوٹنگ وی۔
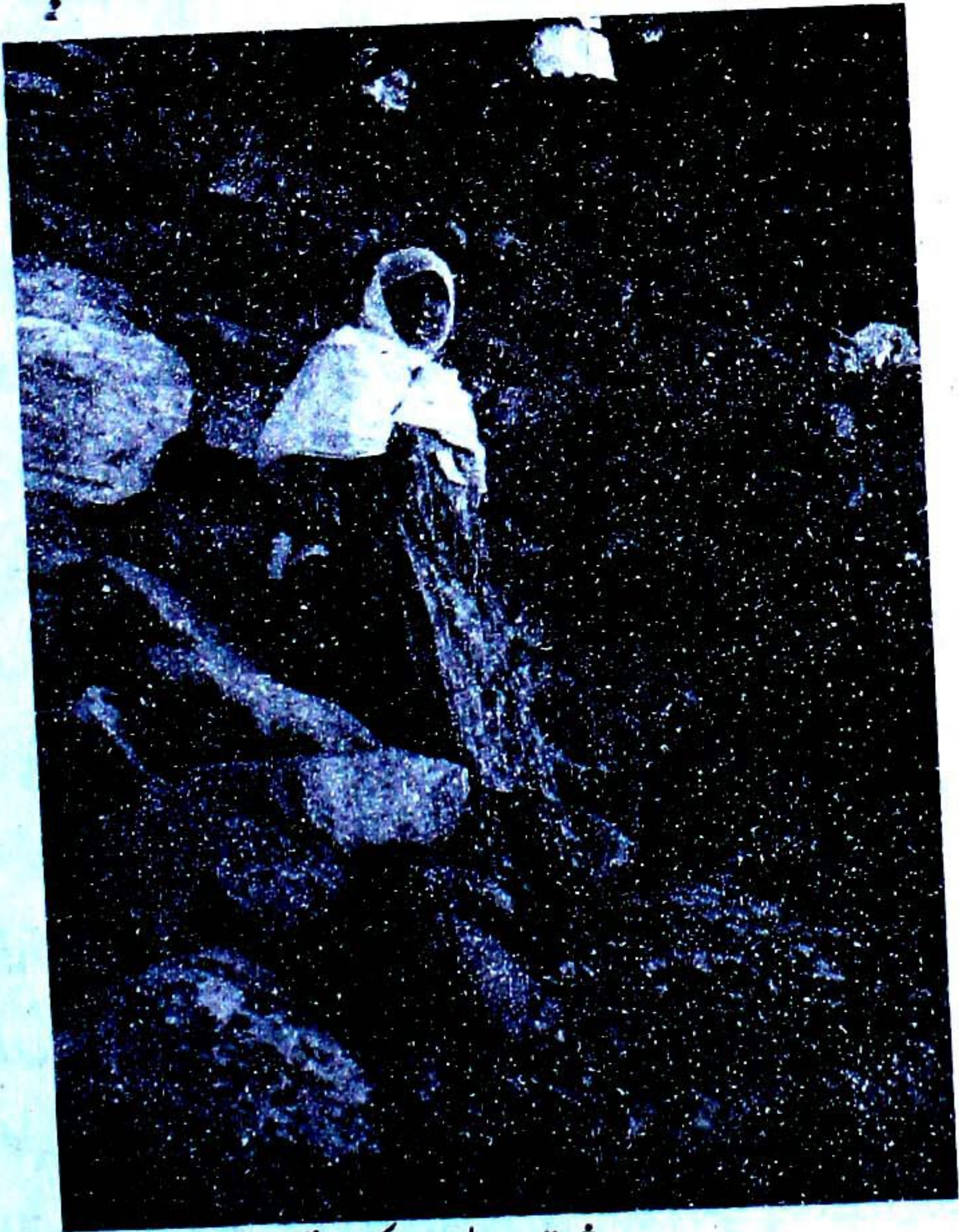
غارِ ثور توں واپسی دا اک منظر

فریضۂ حج دی ادائیگی

میں سمجھناں میرا حج تے آقا ﷺ دی حاضری نال ای ہو گیا سی۔ کیوں جو میرا مقصد تے حضور ﷺ دی حاضری سی پر ایہدے نال ای

"تیرے طفیل رب نے حج بھی کرا دینے"

اج ذوالحجہ دی 7 تاریخ اے تے ہر بندہ خوش تے پر جوش نظر آ ؤندا اے۔ عشاء دی نماز پڑھ کے گھر آئے کھانا کھا کے تے طاہر صاحب تے خورشید صاحب معلم دے ڈیرے تے چلے گئے کہ پتا کریئے کس ویلے روانگی اے معلم نے کہیا کہ تسیں تیار ہو کے آ جاؤ۔ بساں آ جا رہیاں نیں۔ اسیں نہا کے احرام بنھیا۔ نوافل ادا کیتے۔ دعاواں کیتیاں تے گھروں نکل پئے ساڈے دو ساتھی ذوالفقار تے اوہدی بیگم تسلیم کہن لگے اسیں تے سویرے پیدل آواں گے۔ جے کسے نے ساڈا ساتھ دینا ہووے تے رہ جاوے۔ میں تے تیار ہو گیا پر بیگم کہن لگی جدوں اک سہولت موجود اے تے کیوں نہ بس تے جایا جاوے۔ اصل وچ تسلیم بی بی دا بھرا سعودیہ وچ ہندا اے اوہ آیا ہویا سی۔ اوہنے وی حج کرنا سی۔ مقامی لوک یا اپنی کنوینس استعمال کردے نیں یا فیر پیدل جاندے نیں۔ اوہناں دوواں جیاں اوہدے نال پیدل جان دا پروگرام بنایا سی۔

اسیں تیار ہو کے معلم دے ڈیرے تے آئے۔ بساں آ چکیاں سن۔ اساں کجھ پھل وغیرہ وی نال لے لیا تے بس تے بہہ گئے۔ خیال سی واواہ چر لگ جائے گا پر بس نے دو کو سُرنگاں کراس کیتیاں تے منیٰ پہنچ گئی۔ رات کوئی اک وجے اسیں اپنے خیمے وچ پہنچے ہوواں گے۔ ساڈے جان توں پہلے کجھ لوک پہنچ چکے سن۔ اسیں اپنا اپنا بستر لگایا تے لیٹ گئے۔ سویرے "الصلوٰۃ خیر من النوم" دی آواز کناں وچ پئی تے اکھ کھل گئی۔ میں بیگم نوں کہیا توں ایتھے خیمے وچ نماز ادا کر تے میں مسجد وچ جا رہیا واں۔ میں مسجد الخیف پہنچیا تے فجر دی نماز با جماعت ادا کیتی۔ مسجد الخیف منیٰ دے ابتدا وچ ای اے۔ ایس مسجد وچ کم و بیش ستر انبیاء نے نماز ادا کیتی اے تے ایہہ مسجد ستر انبیاء دا مدفن وی اے۔

منیٰ وچ نماز پڑھن تے علماء دا اختلاف اے کجھ علماء آکھدے نیں کہ منیٰ چونکہ مکہ دا اک حصہ اے تے بندہ ایتھے مسافر نہیں ہندا ایس لئی مکمل نماز ادا کرنی چاہیدی اے۔ کجھ آکھدے نیں منیٰ دا قیام چونکہ ارکان حج دا اک حصہ اے۔ ایس لئی کسر ادا کرنی چاہیدی اے۔ میری کوشش رہی کہ میں مسجد وچ پہنچ کے مقامی امام دے پچھے نماز ادا کرلواں تاں جو پوری یا کسر دا وسوسہ ای نہ رہوے۔ پر ظہر دی نماز جدوں پڑھن گیا تے امام نے وی کسر ای پڑھائی۔ ایس توں بعد کسر تے ای گزارا ہوندا رہیا۔

رات بکہ شریف توں چلدیاں کجھ کیلے وغیرہ نال لے لئے سن۔ صبح دے ناشتے وچ تے اوہ وای استعمال کیتے۔ دوپہر نوں کھانا لین نکلیا تے سمجھ آ گئی۔ فیر قاری کرم داد صاحب بڑا چیتے آئے۔ اوہناں آکھیا سی کہ مکے چوں جاندیاں کوشش کرنا کہ اک ادھ دن دا کھانا نال لے جاؤ۔ منیٰ وچ کھان پین دی تکلیف ہوندی اے۔ پانی دا انتظام تے بہت اچھا سی۔ ہر خیمے وچ اک وڈا سارا کولر رکھیا سی جیہدے وچ برف پا دتی جاندی سی۔ معلم دے کارندے بڑی توجہ رکھدے جدوں وی پانی مکدا فوراً بھر کے برف پا دیندے۔

باتھ روم تے وضو خانے وچ وی ہر ویلے پانی موجود رہندا۔ ایہہ الگ گل سی بیت الخلاء

تعداد دی نسبت گھٹ سن۔ ہر ویلے لائن لگی رہندی سی۔
منیٰ وچ مہنگائی اپنے عروج تے سی۔ ہر شے تن گنا قیمت تے مل رہی سی۔ دکاندار
خوب حج میلا منا ندے نیں۔
میں بتیرا اٹر پھر کے ویکھیا پر چاول دے علاوہ ہور کجھ نہیں سی مل رہیا تے اوہ دس ریال
دی پلیٹ سی۔ جیہڑی کہ مکہ شریف وچ مدینہ ہوٹل توں تن ریال دے لیندے ساں۔ باقی ہوٹل
کویتی سوڈانی وغیرہ سن۔ پاکستانی ہوٹل کوئی نہیں۔ ہو سکدا اے دوجے کسے پاسے ہون۔ پر
ایس طرف نہیں سن۔ میں چاول اک پلیٹ لے کے آ گیا۔ منیٰ توں مکہ شریف دا کرایہ کئی گنا
زیادہ یعنی دس ریال وصول کیتا جاندا اے۔ اوتھے مقامی بس دا کرایہ صرف دو ریال ہندا اے
جیہڑا ڈرائیور دے کول پئے ڈبے وچ پا کے ڈرائیور کولوں ٹکٹ لیا جاندا اے تے جتھے مرضی اتر
جاؤ۔ جتھاں تھاواں تے بساں نہیں جاندیاں اودھر ٹیکسی والے من مانی کردے نیں۔ ایدھر منیٰ
ول وی ایہ ای حال اے۔ ٹیکسی والے خوب لٹدے نیں تے صحیح مقام تے وی نہیں اتاردے
بہت سارا اٹر کے لگانے تے پہنچنا پیندا اے۔ ڈرائیوراں دیاں عادتاں بھاویں کسے ملک دے
ہوون تقریباً اکو جیہاں ہندیاں نیں۔ اگے نکلن دے جتن وچ ٹریفک جام ہو جاندی اے۔ بیچ
بیچ لائناں لگ جاندیاں نیں۔ جے شرطے آ جان تے دومنٹاں وچ رستا صاف ہو جاندا اے۔
انج سعودی حکومت دا انتظام بہت اچھا اے۔ پر اینے رش دے وچ ایہ تھوڑی بہت کوتاہی تے ہو
ای جاندی اے۔
اپریل دی 6 تاریخ اے۔ اج اوہ کرماں والا دن اے جیہدے واسطے ایہ دور دراز دا سفر
کیتا گیا اے۔ جنہوں ہر مسلمان سہکدا اے۔ اج حج دا دن اے۔ نماز فجر توں فارغ ہندیاں ای
عرفات ول روانگی شروع ہو گئی اے۔ بس آؤندی اے تے حاجی بڑی بے صبری دا مظاہرہ
کردے نیں۔ ساڈے پاکستانی بساں وانگوں تہہ کر کے سواریاں بٹھائیاں جا رہیاں نیں۔
ویسے معلم دے کارندے بتھیرا روک دے نیں پر حاجی صاحبان ای صبر نہیں کردے۔ جدوں

اندر تھاں نہیں رہندی تے چھت بھری جاندی اے۔ فیر کتے بس ٹر وی اے۔ عورتاں نوں بڑے عجیب طریقے نال سوار کرایا جا رہیا ہندا اے۔ اک بندہ چھت تے کھلو کے اتانہہ کھچ رہیا ہندا اے تے دوجا تھلیوں اتانہہ چک رہیا ہندا اے۔

بڑے بڑے منظر ویکھن نوں ملے۔ اک بندہ دروازے وچ کھڑا اے تے اوہ دروازہ بند ہو گیا اے۔ اوہ ہن وچ پھسیا اے نہ اگے آ سکدا اے نہ اتر سکدا اے۔ انت ڈرائیور نے دروازہ تھوڑا جیہا ڈھلا کیتا تے اوہ حاجی صاحب اندر آ گئے۔ ہن اوہدی بوتل وچ پھس گئی اے۔ حاجی صاحب رولا پا رہے نیں۔ ڈرائیور نے فیر دروازے نوں ڈھلا کیتا تے حاجی صاحب دی بوتل اندر گئی۔ اوہناں بساں دے دروازے آٹومیٹک نیں۔ کنٹرول ڈرائیور کول ہندا اے' اوہ ای بٹن دبا کے دروازہ کھولدا تے بند کردا اے۔ جیویں اجکل ساڈے کول وی بساں آ گئیاں جہاں دا دروازہ ڈرائیور کھولدا تے بند کردا اے پر فیر اوہناں بساں تے ساڈیاں بساں وچ واضح فرق اے۔ اوتھے کسے بس نال کنڈیکٹر نہیں ہندا۔ سواری صرف اگلے دروازے توں ای بیٹھ سکدی اے۔ سواریاں اترن واسطے پچھلا دروازہ کھولیا جاندا اے۔ ہر گڈی ایئر کنڈیشن ہندی اے۔ گڈیاں نہ دھواں دیندیاں نیں نہ شور کردیاں نیں۔

اسیں بیٹھے ایہو جیہے مناظر ویکھدے رہے انت کجھ رش گھٹیا تے اک چھوٹی بس (جیویں ساڈے مزدا نیں) تے بیٹھ گئے۔ اوہدیاں حالے سیٹاں وی پوریاں نہیں سن ہوئیاں جے اوہ چل پئی۔ اوہدا اجے پہلا ای پھیرا سی۔ عرفات پہنچ کے اوہنے تن نمبر کیمپ پہنچن دی کوشش کیتی کئی تھاواں توں پچھیا وی' دو تن چکر عرفات دے لائے پر کیمپ تک نہ پہنچ سکیا۔ انت اک تھاں تے گڈی کھڑی کر دتی' گڈی روکن دی دیر سی جے اوہدے اگے پچھے ہور وی گڈیاں آ کے کھلو گئیاں۔ ہر بندے دی کوشش سی کہ اوہ خطبہ سن لوے۔ اسیں اوتھے ای اتر گئے۔ اتھے عرفات وچ شام تک قیام کرنا ہندا اے۔ عورتاں نوں اسیں اک نم تھلے ڈیرا لوا دتا۔ آپ اسیں مسجد نمرہ وچ چلے گئے' ظہر تے عصر اکٹھی مسجد وچ ادا کیتی تے توبہ استغفار وچ مشغول ہو

گئے۔ کافی دیر توں بعد میں سوچیا چل کے عورتاں دا پتا کریئے کیہ کر رہیاں نیں۔ پریشان نہ ہو جان۔ طاہر تے خورشید صاحب میتھوں پہلے پہنچ گئے سن۔

میں گیا تے بیگم کہن لگی "میں پریشان ہو رہی ساں کہ تسیں کتھے رہ گئے او۔ کتے رستا ای نہ بھل جاؤ۔ ایہ دوویں آگئے نیں تے تسیں کیوں نہیں آئے"۔ نال ای کہن لگی میں مسجد نمرہ اک نظر ویکھنا چاہنی آں۔ میں اوہنوں نال لے کے دوبارہ مسجد نمرہ ول چلا گیا۔ عرفات وچ ہن اوہ گرمی نہیں ہندی جیہڑی کسے زمانے وچ ہندی سی۔ ہن تے ہر پاسے نماں تے دھریکاں اگیاں ہوئیاں نیں۔ کہندے نیں پاکستان دے صدر جنرل ضیاء صاحب دے مشورے نال زرخیز مٹی لیا کے اوتھے پائی گئی۔ پاکستان چوں نماں تے دھریکاں گھلیاں گئیاں۔ ایہ تجربہ کامیاب رہیا (واللہ اعلم بالصواب)۔ اچے اچے فوارے لگے نیں جنھاں وچوں ہلکی ہلکی پھوار پیندی رہندی اے۔ انج ای لگدا اے جیویں کھمبیاں چوں دھوں نکل رہیا ہووے۔ ایہ اینی ہلکی ہندی اے کہ ایہدے نال کپڑے نہیں گلے ہندے۔ سگوں بلندی توں زمین تک پہنچدیاں پہنچدیاں ہوا وچ تحلیل ہو جاندی اے پر ایہدے نال گرمی ختم ہو جاندی اے۔ ایتھے وی مہنگائی اپنے عروج تے اے پر کھان پین نوں ویسے ای ہر شے وادھو ہندی اے۔ معلم اپنے اپنے کیمپاں وچ پیک کھانا گھل دیندے نیں۔ اہل عرب وی دل کھول کے اللہ دے مہماناں دی خدمت وچ لگے ہندے نیں۔ ایتھوں تیک کہ تسیں دھریک تھلے جتھے ڈیرا لایا اے اوتھے ای کھانا تے مشروب پہنچ جائے گا۔

شام دی اذان توں پہلے ای لوک اپنی اپنی گڈی چ بیٹھنا شروع ہو گئے۔ سورج غروب ہندیاں ای ڈرائیور آ گیا۔ اسیں وی ڈیرا چُکیا تے گڈی وچ آ بیٹھے اذان توں بعد ایہ قافلہ مزدلفہ ول روانہ ہو گیا۔

عرفات وچ مغرب تک قیام کرنا ہندا اے۔ مغرب دی اذان توں بعد ایتھوں روانگی ہو جاندی اے۔ روانگی توں پہلے گولا چھڈیا جاندا اے۔ ایہ روانگی دا اعلان ہندا اے۔ بہت

سارے لوک پیدل جا رہے سن۔ بہر حال بساں، ویگناں، کاراں تے پیدل چلن والیاں دے قافلے مزدلفہ پہنچنا شروع ہو گئے۔ مزدلفہ وچ جتھے کسے نوں تھاں ملی اوتھے اوہنے ڈیرا لالیا۔ ایس چٹیل میدان وچ اج دی رات واسطے ستائی لکھ مرداں عورتاں نے ڈیرا لایا اے تے اک رات لئی اک شہر آباد ہو گیا اے۔ عرب حکومت اپنے انتظامات وچ کوئی کسر نہیں چھڈ دی۔ بیت الخلاء، غسل خانے، وضو کرن لئی ٹوٹیاں سب کجھ موجود اے۔ پر آبادی وی تے ستائی لکھ دی اے ایس لئی ہر پاسے لائن لگی ہندی اے۔ ایہ انتظامات تھوڑے لگدے نیں۔ ایس پاسے ہور توجہ کرن دی ضرورت اے۔

ایتھے وی مغرب تے عشاء ملا کے پڑھنی ہندی اے۔ ہر ڈیرے والے اپنی اپنی جماعت کروالیندے نیں۔ ساڈے کول پین والا پانی ختم ہو گیا سی۔ میں کہیا میں کتوں لبھ کے لیاؤناں۔ میں اک پاسے گیا تے مینوں اک ٹرالے دے دوالے رش نظر آیا۔ زیادہ تر حبشی کٹھے ہوئے سن۔ پتا چلیا ٹرالے وچ پیک کھانا، مشروب، سادہ پانی سب کجھ موجود اے تے عربی بادشاہ کھلے دل نال ونڈ رہے نیں پر ایہ جوان حبشی کسے ہور نوں لاگے نہیں لگن دے رہے۔ (نائیجیریا دے حبشی لمے قد دے تے صحتمند ہندے نیں۔ ایہو جہے موقع تے ہور کسے نوں لاگے نہیں آون دیندے)۔ میں اک پاسیوں قریب ہو کے تے آواز لائی "مویا" مویا" (پانی، پانی) تے اوہنے سادہ پانی اک کریٹ میرے سر تے رکھ دتا۔ میں واپس آ گیا نہ صرف اسیں ساریاں رج پانی پیتا سگوں نال دے ڈیرے والیاں نوں وی تقسیم کیتا۔

ایتھوں ای جمرات دی رمی (شیطاناں نوں کنکریاں مارنا) واسطے کنکریاں چن کے رکھ لئیاں جاندیاں نیں۔ ہر پاسے لوک بیٹھے کنکریاں چن رہے سن۔ اسیں وی چھوٹیاں کنکریاں چن کے رکھ لئیاں۔

مزدلفہ دی رات بڑی افضل رات اے۔ ایہ رات شب قدر توں وی افضل اے۔ ایس افضل رات نوں کنج گزارنا اے۔ ایس رات نوں اللہ دی رحمت اگے ودھ کے اپنے

بندیاں نوں اپنی گود وچ لے لیندی اے۔ شب قدر نوں رات جاگ کے اللہ دیاں رحمتاں نوں حاصل کرنا اے پر مزدلفہ دی رات مزدلفہ وچ سوں کے رب دیاں رحمتاں نوں لٹنا اے۔ سبحان اللہ کیہ رات اے' آرام وی کرو تے رحمتاں وی لٹو اللہ تعالیٰ ہر مسلمان نوں ایس رات دا آرام نصیب فرمائے۔ آمین

ایس میدان نوں مشعرالحرام وی آکھدے نیں۔ پورے میدان وچ کافی اچے اچے کھمبے لگے نیں جنہاں تے بلب روشن نیں۔ روشنی دا بڑا معقول انتظام اے۔ مؤرخ آکھدے نیں کہ ساریاں توں پہلے قصی بن کلاب نے مزدلفہ وچ روشنی کیتی سی۔ اک پاسے اک پہاڑ اے جنہوں جبل قزح آکھدے نیں ایہدے کول ای مسجد مشعرالحرام اے۔ ساڈا ڈیرا ایس مسجد تے پہاڑ دے لاگے ای سی۔ رات تے ایس پاسے توجہ نہ کیتی البتہ سویرے اٹھ کے مسجد ویکھن گئے ساں۔ شاکر کنڈان ہوری ایس مسجد بارے لکھدے نیں "مسجد مشعرالحرام دی خوبصورتی تے بناوٹ دا سہرا سیف الدین مصری دے سر اے۔ بعد وچ ایہدے وچ اضافہ عثمانیہ دور وچ ہویا تے ہن تک اوسے حالت وچ اے"

مغرب تے عشاء اکٹھی پڑھن توں بعد کنکریاں وغیرہ چنن دا مرحلہ مک گیا تے میں بیگم نوں کہیا ہن مینوں توں چار وجے توں پہلے نہیں اٹھانا۔ ایہہ کہہ کے میں اپنے رب دیاں رحمتاں لٹن واسطے سوں گیا۔ تن وجے مینوں بیگم نے اٹھایا تے کہیا "اٹھو اللہ اللہ کرو" میں پچھیا "ٹائم کیہ ہویا اے" جواب ملیا "تن وجے نیں" میں کہیا "توں اللہ اللہ کر تے میں تے چار وجے ای اٹھنا اے" ایہہ کہہ کے میں فیر سوں گیا تے رب دیاں رحمتاں لٹن وچ مصروف ہو گیا فیر چار وجے ای اٹھیا۔

اج 7۔ اپریل اے۔ نماز فجر توں فارغ ہو گئے آں۔ ڈرائیور دا انتظار شروع ہویا۔ اوہ پتا نہیں کتھے جا کے ستا ہویا سی۔ باقی گڈیاں جانا شروع ہو گئیاں سن۔ ہر کم وچ کوئی نہ کوئی حکمت ہندی اے۔ ڈرائیور لیٹ ہونا میرے لئی تے چنگا شگون ثابت ہویا۔ سورج نکل آیا تے طاہر

کہن لگا ''اوہ سامنے پہاڑ مشعر الحرام اے (جبل قزح) تے اوہ مسجد مشعر الحرام اے'' ایہ سن کے میں بڑا بے صبرا ہو گیا۔ میں کہیا ''یار رات پتا نہیں چلیا۔ میں تے ضرور مسجد وچ نفل پڑھنے نیں'' میں طاہر صاحب نوں وی نال ای کھچ لیا تے مسجد وچ چلے گئے۔ دو نفل ادا کیتے تے فیر پہاڑ تے چڑھ گئے۔ ہور وی لوک پہاڑ تے چڑھے ہوئے سن۔ اسیں تھوڑی دیر اوتھے ٹھہر کے واپس آ گئے۔

تھوڑی دیر بعد ڈرائیور آ گیا تے اسیں چل پئے۔ جدوں میں بیگم نوں دسیا کہ اسیں مسجد مشعر الحرام وچ نفل پڑھن گئے ساں تے اوہ کہن لگی ''تسیں مینوں کیوں نہیں لے کے گئے۔ میں وی دو نفل ادا کر لیندی'' پر ہن تے وقت نکل گیا سی۔ کدے فیر موقع ملیا تے فیر سہی۔ ڈرائیور نے سانوں کیمپ توں کافی دور اتار دتا۔ کیوں جو ٹریفک پھسی ہوئی سی۔ پیدل چلن والیاں دا وی بہت رش سی۔ اسیں پچھدے پچھاندے پاکستانی کیمپ پہنچے تے فیر اپنے اپنے ٹکانے کیمپ نمبر 3 تے آ گئے۔

تھوڑی دیر آرام کیتا۔ ساہ لیا' پانی پیتا تے تازہ دم ہو کے تے وڈے شیطان دی خبر لین ٹر پئے۔

میں کہیا ''آؤ' بیگم صاحبہ اپنے پرانے بیلی دی خبر لیے۔ ایہنے ساری عمر بڑا کرا ہے پایا اے تے اسیں ایہدی ہمیشہ من دے آئے آں۔ اج ذرا مونہہ در مونہہ ہو کے ایہدے نال دو دو ہتھ کر لیے۔ اسیں وڈے شیطان کول گئے تے کوئی زیادہ رش نہیں سی کیوں جو بہت سارے لوک کنکریاں مار چکے سن تے بہت سارے ایس لئی نہیں آئے کہ دھپ بہت اے ذرا ٹھنڈا ہو لوے۔ ایس لئی رش گھٹ سی۔ لوک بڑے نشانے بنھ بنھ کے کنکریاں مار رہے سن۔ اسیں وی کنکریاں ماریاں۔ حج دا اک رکن پورا کیتا۔ شیطان تے اپنا غصہ کڈھیا تے واپس پرت پئے۔ راہ وچ بیٹھے نائی کولوں ٹنڈ کروائی۔ بیگم صاحبہ دی لٹ آپ قینچی نال کٹی تے قربانی والیاں دے دسے ہوئے وقت توں گھنٹہ کو بعد احرام کھول دتا۔ (قربانی دے پیسے بینک وچ جمع کروائے

جاندے نیں تے اوہ وقت دے دیندے نیں کہ فلاں وقت تک قربانی ہو جائے گی۔ احتیاطاً اوس وقت توں وی گھنٹہ کو بعد احرام کھولیا)

کیمپ وچ تھوڑی دیر آرام کرن توں بعد اسیں طواف زیارت واسطے چلے گئے۔ عصر دی نماز حرم پاک وچ پڑھی تے طواف شروع کر دتا۔ مغرب تک طواف توں فارغ ہو گئے۔ آب زم زم پین توں بعد نماز مغرب جماعت نال ادا کیتی تے فیر سعی شروع کر دتی۔ اج رش بہت سی۔ اسیں اتلی منزل تے چلے گئے۔ اوتھے وی کافی رش سی۔ سعی توں فارغ ہوئے تے بیگم کہن لگی اج سعی کرن دا لطف نہیں آیا۔ میں پچھیا کیوں؟۔ کہن لگی تھلے دوواں پاسے پہاڑی تے چڑھ کے محسوس ہوندا اے کہ اسیں اوہ نشانیاں ویکھ رہے آں جتھے حضرت حاجرہ دے قدم مبارک لگے سن۔ اتے اوہ نشانیاں نظر نہیں آئیاں۔ ایسے چر نوں عشاء دی اذان ہو گئی۔ نماز عشاء توں بعد مدینہ ہوٹل توں کھانا پیک کرایا تے واپسی کر دتی۔ رستے وچ ٹریفک پھسی ہوئی سی جیویں ساڈیاں پاکستان دیاں سڑکاں تے پھسدی اے۔ ساڈے وانگوں سڑک تے چار پنج لائناں بن گئیاں سن۔ ہر ڈرائیور دوجے نالوں اگے نکلن دی کوشش وچ سی۔ ڈرائیور بھاویں کسے ملک دا وی ہووے ڈرائیور ای ہندا اے۔ ایہناں دیاں عادتاں اکو جہیاں ہندیاں نیں۔ اسیں رات باراں وجے کیمپ وچ پہنچے۔ آؤندیاں نوں ساڈے ساتھی طواف زیارت واسطے گئے ہوئے سن۔

اج 8۔ اپریل اے۔ کل خاصی نس بھج رہی سی ایس لئی حالے وی تھکاوٹ محسوس ہو رہی سی۔ نیندر وی پوری نہیں ہوئی سی۔ صبح دی نماز توں فارغ ہو کے ناشتا کیتا تے سوں رہے۔ نماز ظہر توں بعد جمرات دی رمی کرن نکل گئے۔ شام دی نماز مسجد الخیف وچ ادا کیتی۔ نماز توں فارغ ہو کے کھانا لین دی کوشش کیتی پر کتوں نہ ملیا۔ نماز عشاء توں بعد دوبارہ کوشش شروع ہوئی۔ ہر تھاں تے رش تے دھکم پیل سی۔ ایس حالات وچ میرے جہیا بندہ کھانا کیویں حاصل کر سکدا اسی۔ اک جگہ توں صرف اک روٹی ملی نال سالن وغیرہ نہیں سی۔ اک ہوٹل توں جام دی

بوتل خریدی تے واپس کیمپ وچ آ گیا۔ بیگم توں کہیا بس ایہدے نال گزارا کرو۔ فیر دیکھاں گے۔

اج 9۔ اپریل اے۔ منیٰ وچ آخری دن اے۔ نماز فجر توں بعد باہر نکلے تے عجیب منظر ویکھیا۔ معلماں دے کارکن اعلان کر رہے سن کہ "رمی" نماز فجر توں فوراً بعد ہو سکدی اے۔ بساں آ گئیاں نیں سامان نال لو تے رمی کر کے بساں وچ بیٹھو۔ حالانکہ ایہ غلط اے۔ اہل سنت علماء دے نزدیک 12,11 ذوالحجہ دی رمی زوال توں پہلے کیتی جائے تے نہیں ہندی۔ زوال توں بعد دوبارہ کرنی پیندی اے یا دم (اک بکرے دی قربانی) دینا پیندا اے۔ معلماں نوں اپنی چھیتی ہندی اے اوہ سویرے ای بساں منگوا کے لا دیندے نیں تے حاجی صاحبان دی سویرے جمرات دی رمی کرنا شروع ہو جاندے نیں لوک دھڑا دھڑ رمی کرن جا رہے سن۔

میں ناشتے دی تلاش وچ نکلیا پر کجھ حاصل نہ کر سکیا۔ اک کویتی ہوٹل توں پاپڑی روٹی تے آلو دے کٹلے ملے۔ اوہ ای لیا کے کویتی ناشتہ کیتا تے اللہ دا شکر ادا کیتا۔ یاراں وجے دے قریب سلیم صاحب کہن لگے مینوں پتا اے تسیں رش وچ نہیں وڑدے۔ میرے نال چلو میں تہانوں چاول لے دینا واں۔ میں اوہدے نال ہوٹل تے گیا۔ میں پچھے کھڑا رہیا اوہ جا کے چاولاں دی اک پلیٹ لے آیا۔ ایہ چاول انج ای ملے سن جیویں ساڈے ایتھے سینما دے ٹکٹ ملدے نیں۔

نماز ظہر توں بعد اسیں جمرات دی رمی واسطے نکلے۔ اک بندے نے کہہ دتا کہ رش گھٹ گیا اے۔ ایس واسطے عورتاں دی نال ای تیار ہو گئیاں پر جدوں اسیں پل تے اپڑے تے اگے موت رقص کر رہی سی۔ قیامت دا سماں سی۔ اسیں وچکار پھس گئے نہ اگے جان جوگے ساں نہ پچھے آن جوگے۔ بندے مر رہے سن۔ اسیں عورتاں نوں گھیرے وچ لے کے تے پل دی اک سائیڈ تے کھلو گئے۔ بیگم صاحبہ وی بہت گھبرائی ہوئی سی پر باجی منزہ (طاہر دی بیگم) دی حالت بڑی عجیب سی۔ اوہدیاں اکھاں وچ ہنجو سن تے دعا کر رہی سی "یا اللہ غیب وچوں مدد

بھیج۔ اسیں کجھ نہیں کرن جو گے" "مینوں کہن لگی بھائی جان" "مینوں بچے بہت یاد آ رہے نیں۔ خورے آخری وقت آ گیا اے"

بچ بچ اللہ میاں نے غیب چوں مدد کیتی۔ فوج آ گئی تے اوہناں رش تے قابو پالیا۔ اوہناں پل دے شروع وچ ای ڈکا لا دتا کہ پہلے جان والے رمی کر لین تے فیر دوسرا گروہ گھلاں گے۔ انج موت دا رقص رک گیا۔ اسیں اوس گروہ دے نال جمرات ول اگے ودھے پہلے چھوٹے شیطان دی رمی کیتی۔ پچھے رکاوٹ پیدا کر لین دے باوجود بڑا رش سی۔ نائیجریا دے حبشی بڑے جوان ہندے نیں تے اوہ انج وی لوکاں نوں دھکے ماردے ٹرے جاندے نیں۔ چھوٹی مخلوق یعنی انڈونیشیا دے باشندے زیادہ شکار ہندے نیں۔ ساڈے پاکستانی بڈھے بندے وی ایس رش دا شکار ہو جاندے نیں۔ جیہڑا بندہ اک واری ڈگ پوے اٹھ نہیں سکدا۔ لوک شیطان تے غصہ کڈھدے نیں چھوٹے چھوٹے کنکر مار کے سنت ادا کرنی پیندی اے پر ایتھے لوک جتیاں مار رہے ہندے نیں۔ بعض لوک وڈے وڈے روڑے کڈھ ماردے نیں۔ اسیں پہلے شیطان توں فارغ ہو کے درمیانے شیطان کول پہنچے۔ تھوڑا اچھیا ولا کے تے اتلے پاسے جا کے رمی کیتی اتلی طرف جا کے کنکریاں مارن وچ آسانی رہندی اے۔ کیونکہ جس پاسوں لوک آ رہے ہندے نیں زیادہ تر بندے اودھرای رک جاندے نیں۔ دوجے شیطان توں فارغ ہو کے اسیں وڈے شیطان کول اپڑے۔ اک نوجوان عورت کنکریاں مار رہی سی جے پچھوں دھکا لگا تے اوہ اوس حلقے دے اندر جا ڈگی۔ چھیتی نال دو بندیاں نے اوہدیاں لتاں پھڑ کے پچھانہہ نوں دھرو لیا تے انج اوہ بچ گئی جے رڑھ جاندی تے اوس سدھی سر دے بھار تھلے جا ڈگنا سی۔

اسیں وڈے شیطان توں فارغ ہوئے ای ساں جے پچھوں دوجا ریلا آ گیا۔ اسیں چھیتی نال تھلے سڑک تے آ گئے تے کیمپ ول واپسی کر دتی۔

واپس آ کے سامان سامبھیا تے مکہ شریف آ گئے۔ ایہہ تے پتا سی کہ بہت بندے مرے نیں پر تعداد دا کوئی اندازہ نہیں سی۔ خورشید صاحب نے سب توں پہلاں پاکستان فون کیتا تے

پتا چلیا کہ اوتھے گھر دے بہت گھبرائے ہوئے سن۔ کیونکہ جو سانحہ منیٰ وچ ہویا سی اوہدی خبر رات ٹی وی تے نشر ہو گئی سی تے ڈیڑھ سو پاکستانی ہلاک ہون دی خبر پاکستان دے ہر گھر وچ پہنچ چکی سی۔ ایہ گل اوہناں واپس آ کے دسی تے اسیں وی پریشان ہو گئے۔

9۔ اپریل نوں فجرے اٹھدیاں ای 4 وجے میں گھر فون کیتا۔ بے بی نے فون چکیا تے اوہنے دسیا کہ بچے حالے ستے پئے نیں۔ اسیں رات دے بڑے پریشان ساں۔ سنیا اے بہت بندے مرے نیں۔ میں اوہنوں کہیا کہ اللہ دا شکر اے اسیں خیریت نال آں ساریاں نوں دس دیویں۔ کوئی فکر والی گل نہیں حج دے سارے ارکان پورے ہو گئے نیں۔ ایس توں بعد نماز فجر ادا کیتی تے گھر آ کے سوں رہے تا کہ پچھلے دناں دی تھکاوٹ دور ہو سکے۔
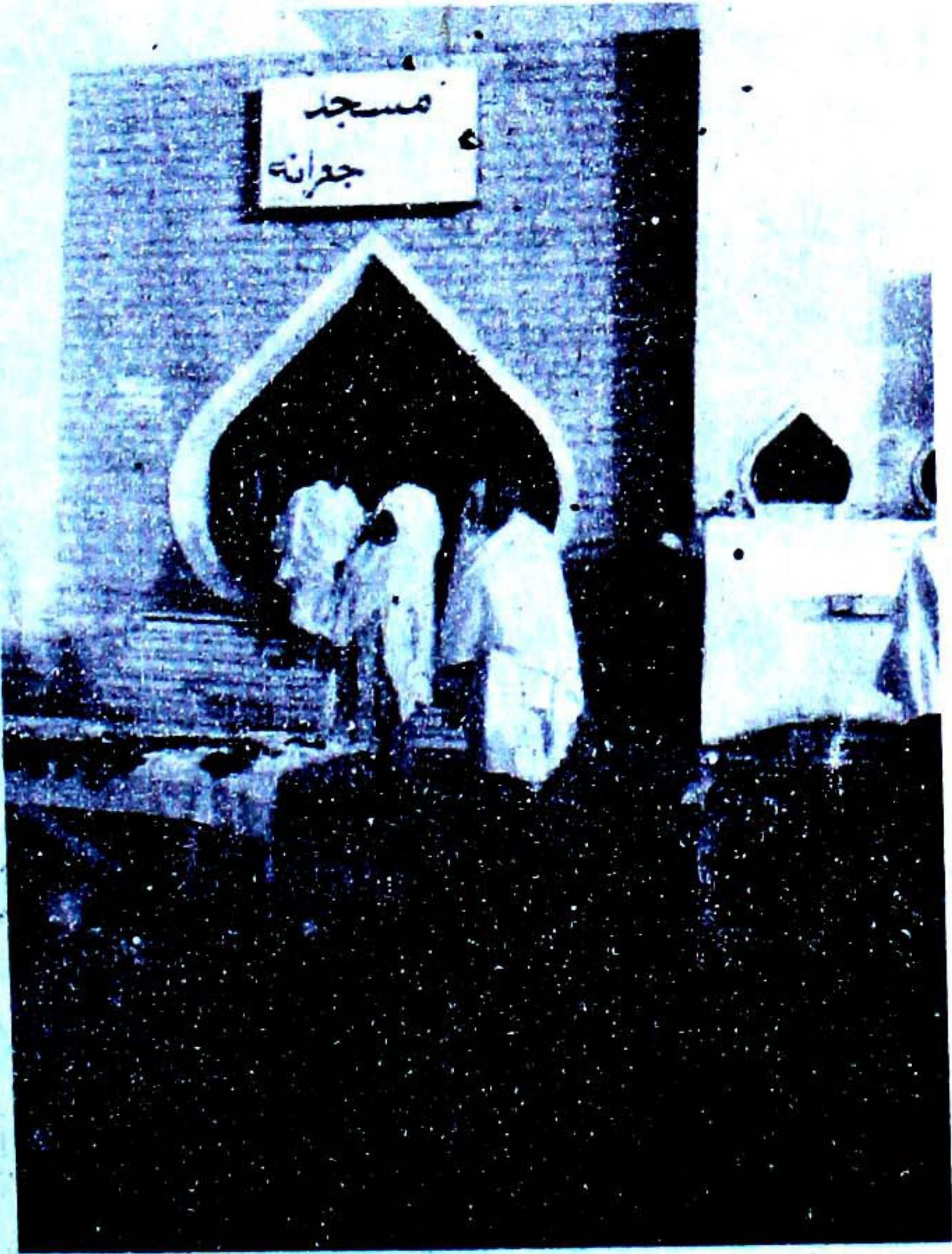
اج اپریل دی دس تاریخ تے جمعتہ المبارک دا دن اے۔ اسیں تے اجے تھکاوٹ ای دور کر رہے ساں۔ نماز فجر ادا کر کے تے گھر آ کے سوں گئے۔ اٹھے تے فٹافٹ نہا کے کپڑے تبدیل کیتے تے حرم پاک ول چل پئے۔ حالے یاراں وجے سن پر کتے جگہ نہیں سی مل رہی۔ اک تے حج دی وجہ توں رش بہت سی دوجا جمعہ والے دن دوجے شہراں توں وی بہت لوک جمعہ پڑھن آؤندے نیں۔ سانوں حرم پاک دے باہر جگہ ملی تے جانماز وچھا کے بہہ گئے تے اذان دا انتظار کرن لگ پئے۔ کڑاکے دی دھپ سی۔ پین نوں پانی وی نہیں سی۔ کیونکہ پانی والی بوتل خالی ہو چکی سی۔ کوئی بندہ وی اپنی تھاں توں نہیں سی اٹھدا۔ جیہڑا اٹھ جاندا اوہنوں مڑ کے تھاں نہیں سی لبھدی۔ لوک دور تک بازاراں وچ بیٹھے ہوئے سن۔ خدا خدا کر کے اذان ہوئی۔ مولوی صاحب نے خطبہ دینا شروع کیتا۔ اج مولوی صاحب دا بیان کجھ زیادہ ای لماں ہو گیا سی کیوں جو حج توں بعد ایہ پہلا جمعہ سی۔ شام توں لوکاں مدینہ پاک جانا شروع کر دینا سی۔ مولوی صاحب نے مدینہ پاک بارے دسنا شروع کر دتا ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ اسیں (میں تے میری بیگم) عربی نہیں سمجھدے پر فیر وی خطیب دا انداز بیان اینا پرسرور سی کہ اسیں ہمہ تن گوش ہو کے سن رہے ساں تے سرور آ رہیا سی۔ ایہدیاں دو وجہ ہوسکدیاں نیں۔ اک تے شاید خطبہ دی تلاوت سمجھ کے سنیا جا رہیا سی دوجے اوتھے بندے دا ڈائرکٹ رابطہ اللہ نال ہندا اے جے کدے حرم دے سامنے آ جاؤ تے ایہ رابطہ ہور ودھ جاندا اے۔

ایہ دھپے بیٹھن دا اثر سی شاید کہ میری طبیعت خراب ہو گئی۔ سر بوجھل بوجھل سی۔ شام تک تیز بخار ہو گیا۔

اگلے دن ۱۱ اپریل نوں سعودی ڈسپنسری توں دوا لیاندی۔ شام تک بخار اتر گیا پر کمزوری باقی سی۔ اسیں شام دی نماز حرم پاک ول پڑھن گئے تے میں بیگم نوں کہیا توں طواف کر کے تے عشاء پڑھ کے اتھے آ جاویں۔ میری طبعیت حالے نہیں من رہی۔ بندہ اپنے طور تے سوچدا

اے پر قدرت تے اپنی رحمت برسان دے بہانے لبھ رہی ہندی اے۔ میں نماز پڑھ کے فارغ ہویا تے بے خیالی وچ ای اک ریلے دی زد وچ آ گیا۔ ایسا دھکا لگا کہ میں چلدا چلدا اوس پٹی تے پہنچ گیا جتھوں طواف شروع کرنا ہندا اے۔ میں سوچیا ایہ قدرت نوں منظور اے۔ بس طواف دی نیت کیتی تے رش دا اک حصہ بن گیا۔ دوجے چکر تک کمزوری دا ناں نشان وی نہیں سی تے میں اپنے آپ نوں بالکل تندرست تے توانا محسوس کر رہیا ساں۔ طواف کر کے فارغ ہویا تے عشاء دا وقت ہو چکا سی۔ عشاء پڑھ کے بیگم نوں نال لیا تے گھر نوں ٹر پئے۔ رستے وچ میں بیگم نوں پچھیا سنا طواف کیتا ای؟۔ اوہ کہن لگی نہیں میں نماز پڑھ کے تے تلاوت کر دی رہی آں۔ میں اوہنوں دسیا کہ میں مغرب پڑھ کے کلا کلا طواف کر آیاں۔

اسیں عموماً عشاء توں بعد کھانا وغیرہ کھا کے اک تھاں اکٹھے ہو جاندے ساں۔ اتلے کمرے والے ساتھی (محمد سلیم تے اوہدی بیگم حاجراں بی بی، محمد ذوالفقار تے اوہدی بیگم تسلیم اختر، مائی بشیراں بی بی، مائی حاجراں بی بی) وی تھلے آ جاندے واہ واہ محفل ہندی۔ اج باراں اپریل نوں عشاء توں بعد اکٹھے ہوئے تے مینوں پچھن لگے "باباجی تہاڈا کیہ حال اے" میں کہیا "میں بالکل تندرست آں"۔ بس فیر کل دا پروگرام بنن لگ پیا۔ ساریاں متفقہ فیصلہ کیتا کہ کل عمرہ کیتا جاوے۔

ایس پروگرام دے تحت اج 13 اپریل نوں نماز فجر توں فارغ ہو کے عمرہ لئی بس ول ٹر پئے۔ باجی ہاجراں نے اک دن کہیا سی کہ میں نکی جہی ہندی ساں جدوں لاہور وچ ڈبل ڈیکر (دوچھتی بس) چلدی ہندی سی۔ میری بڑی خواہش سی کہ میں ایہدی اتلی چھت تے بیٹھاں پر نہ بیٹھ سکی فیر اوہ بس بند ہو گئی ہن ایتھے آ کے ویکھی اے۔ میں گھروں نکلیا تے کہیا "لے باجی! اج فیر تیری خواہش پوری کر دیئی اے۔ اسیں ڈبل ڈیکر دی اتلی چھت تے ای بیٹھاں گے۔ اڈے وچ آ کے اسیں ڈبل ڈیکر دی اتلی چھت تے بہہ گئے تے مسجد عائشہ جا

اترے۔ ایہ اوہ تھاں اے جتھوں حضور ختم الرسل مولائے کل شہنشاہ مدینہ ﷺ نے حضرت عائشہ صدیقہؓ نوں حکم فرمایا سی کہ جا کے احرام بنھ کے آ جا تے عمرہ کر۔ پس ایہ تھاں آون والے مسلماناں لئی میقات ٹھہری۔ ایس تھاں تے اک بڑی خوبصورت مسجد اے جنہوں مسجد عائشہ آکھدے نیں۔ اج سارے مسلمان مکہ پہنچ کے دوبارہ عمرہ کرن لئی مسجد عائشہ توں احرام بنھدے نیں۔ مسجد دے قریب ای عورتاں تے مرداں لئی الگ الگ غسل خانے' بیت الخلاء تے وضوخانے بنے ہوئے نیں۔ اسیں نہا کے تے احرام بدھا۔ عمرے دی نیت کیتی نوافل ادا کیتے۔ میں حسب عادت دو نفل حضرت عائشہ صدیقہؓ نوں پیش کیتے (میری عادت اے، جس تھاں وی جاواں دو نفل اوس ہستی نوں ضرور نذرانہ پیش کرناں جیہدی یاد وچ اوہ یادگار مسجد بنی اے) نوافل توں فارغ ہو کے اوتھے ای چائے وغیرہ پیتی تے فیر ڈبل ڈیکر دی اتلی چھت تے بہہ کے واپس آ گئے۔ حرم پاک آئے عمرہ کیتا ٹنڈ کروا کے تے احرام کھول دتا۔ ایہ پہلا عمرہ سی جیہڑا مسجد عائشہ توں کیتا گیا۔ ایس توں پہلے اک عمرہ آوندیاں ای کیتا سی جیہدا احرام لاہور ائیر پورٹ توں بنھ کے آئے ساں تے اک عمرہ مدینہ پاک توں واپسی تے کیتا سی جیہدا احرام میقات مدینہ توں بنھیا سی۔

اج اللہ تعالیٰ دی رحمت اپنے پورے جوش وچ سی۔ شام دی نماز پڑھن لگے ساں۔ جے بدل گجنا تے چمکنا شروع ہو گئے اینج لگدا سی ہنے بارش شروع ہوئی کہ ہوئی۔ میرے اندروں دعا نکلی "یا اللہ نماز پڑھ لین دے فیر اسیں اندر جاسکاں گے مڑ بارش برساویں" ایہ تے اوہ تھاں اے جتھے اودھروں دعا بلھاں چوں نکلدی اے تے اودھر قبول ہو جاندی اے۔ اسیں نماز پڑھ کے فارغ ہوئے میں بیگم دا ہتھ پھڑیا تے اندروں ودھنا شروع کر دتا۔ لوک باہر نکل رہے سن ایس لئی ساڈی اندر جان دی رفتار بڑی سست سی۔ بدل اینج ای گج رہے سن۔ بجلی چمک رہی سی۔ اسیں ہولی ہولی اندروں ودھدے گئے تے حطیم نال جا لگے۔ ہور لوک وی حطیم نال لگ کے کھڑے سن۔ ساڈا اوتھے پہنچنا سی جے بوندا باندی شروع ہو گئی۔ میں بیگم نوں دھکیاں توں

بچان واسطے اپنے اگلے پاسے کر کے تے حصار وچ لے لیا۔ ہلکی ہلکی بارش ہو رہی سی۔ میزاب رحمت چوں اک پتلی جہی دھار وگنا شروع ہو گئی۔ کعبے دے راکھے کسے نوں حطیم وچ داخل ہون دی اجازت نہیں سن دے رہے۔ لوک بڑے پر جوش سن۔ لوک جتھاں حطیم وچ داخل ہون لئی بے قرار سن اوہ اونی ای سختی کر رہے سن۔ انت اک راکھے نے اعلان کیتا کہ اگے موت اے جے اسیں حطیم دا دروازہ کھول دتا تے ایتھے وی منیٰ والا حال ہووے گا۔ اوہدی گل سچ ای لگدی سی۔ ہر بندہ میزاب رحمت تھلے پہنچن لئی بے قرار سی۔

میں ویکھیا اک نوجوان عورت بہت رو رہی اے تے دھکے کھا رہی اے۔ اوہ کلی سی تے اوہنوں حطیم نال کتے تھاں نہیں مل رہی سی۔ پتا نہیں اوہ کس ملک دی سی اوہدی زبان وی سمجھ وچ نہیں آ رہی سی۔ میری نظر پئی تے میں اوہنوں بانہوں پھڑ کے اپنے کول کھچ لیا تے بیگم نال کھڑا کر کے حصار وچ لے لیا تے کہیا لے بھین ہن رج کے رو لے'' اوہ واقعی ڈھائیں مار مار کے گڑ گڑا کے رب اگے رو رہی سی تے دعاواں کر رہی سی۔ اوس شام تے عجیب پر سرور تے پر سوز سماں سی تے رحمت باری گنہگاراں دے گناہواں نوں مل مل دھو رہی سی حتیٰ کہ نماز عشاء دی اذان دا وقت ہو گیا۔ عشاء دی اذان شروع ہوئی تے نال ای بارش رک گئی۔ اسیں حطیم توں پچھے ہٹے تے صحن وچ جا نماز بچھا دتی۔ عشاء دی نماز توں فارغ ہو کے گھر آ گئے۔

گھر آ کے حسب معمول کھانے توں بعد اک تھاں اکٹھے ہو گئے۔ میں ساتھیاں توں پچھیا ''سناؤ بارش کتھے برسائی اے''؟ باجی منزہ کہن لگی ''اسیں تے سارے ای درمیانی چھت تے ساں تے اوتھے ای بارش ہون دا منظر ویکھدے رہے آں'' میں کہیا ''ایہدا مطلب اے تسیں بارش وچ بھجے نہیں'' اوس ''نہیں'' وچ جواب دتا۔ مائی رشیداں کہن لگی میں صحن وچ ساں جدوں بارش شروع ہوئی تے میں دوڑ کے برآمدے وچ چلی گئی ساں تا کہ بھج نہ جاواں۔ ایہ تے اپنے اپنے مقدر دی گل اے کجھ اندروں دوڑ کے بھجن لئی باہر آئے تے کجھ باہروں بارش توں بچن لئی اندر چلے گئے۔ کل دا پروگرام بن لگ پیا۔ میں جبل نور تے جان لئی

بے قرار ساں پر دوجے ساتھی پروگرام نہ بنا سکے۔ میں تے بیگم نے پروگرام بنا لیا۔ نماز فجر توں بعد نہادھو کے سفید لباس پہنیا۔ آخر محبوب خدا دی عبادت گاہ ویکھن دا شوق سی۔ اک بوتل آب زم زم نال بھری۔ ٹیکسی سٹینڈ تے آئے۔ ٹیکسی کرائی تے جبل نور اپڑ گئے۔

پہلے باقاعدہ سڑک بنی ہوئی اے پر چڑھائی بدستور اے۔ کجھ گڈیاں والے جتھوں تک جا سکدے سن چلے گئے سن۔ ساڈے کولوں اک کار لنگھی جیہدے وچ اک خاندان سوار سی۔ چڑھائی چڑھدیاں اوہدی بس ہوگئی۔ اوہنے ساریاں نوں تھلے اتاریا تے خالی گڈی نوں زور لا کے اپر چلا گیا۔ پارک کرن لگیاں فیرننگ ہو رہیا سی۔ مینوں اپنی موٹر سائیکل یاد آ گئی۔ میں چڑھائی چڑھن لگیاں پچھلی سواری عموماً اتار دیناں۔ بعض دفعہ آپ وی اتر کے زور لگوائی دا اے۔ میں ہس کے کہیا "پتا سی ایہو جیہی اے تے ایہوں تھلے ای پارک کر دیندے"۔

جبلِ نور تے چڑھائی دا اک منظر

اگے گئے تے بڑا عجیب منظر سی۔ لوک پہاڑ تے چڑھ رہے سن تے دور چوٹی تک نظر ماریاں
انج لگدا سی جیویں پہاڑ نوں بندے ای بندے چمبڑے ہون۔ اسیں وی الصلوٰۃ والسلام علیک
یا رسول اللہ وسلم علیک یا حبیب اللہ دے نعرے ماردے پتھراں نوں چمبڑ گئے۔ جتھے تھک
جاندے بہہ جاندے۔ دو گھٹ پانی پیندے تے تازہ دم ہو کے فیر چل پیندے۔ لوک مختلف
نعرے ماردے چڑھائی چڑھ رہے سن۔ کدھرے اللہ اکبر دا نعرہ وجدا تے کدھرے الصلوٰۃ
والسلام علیک یا رسول اللہ دی آواز آوندی۔ کسے پاسیوں "صلوٰۃ ہو" دی آواز آوندی تے
جواب وچ لوک درود پاک پڑھدے۔ کوئی آکھدا "حاجیو سلام پڑھدے چلے چلو۔ فاصلہ
آسان ہو جائے گا"۔ انج ای جذبیاں نال چڑھائی چڑھی جا رہی سی تے سفر دا پتا وی نہیں سی
چل رہیا۔ توڑ چوٹی تے جا کے کجھ لوک نفل پڑھ رہے سن۔ انج لگا جیویں منزل آ گئی اے۔ پر
نہیں ایہہ تے اک پڑاؤ سی۔ اگے اترائی شروع ہو گئی۔ فیر اک تلی جیہی درار آئی جنہوں ویکھ
کے لگدا سی کہ ایتھوں بندہ لنگھ نہیں سکدا۔ درار تک جاندیاں خاصا رش ہو گیا تے قافلہ رک جیہا
گیا سی۔ قطار بنا کے درار چوں گذر رہے سن۔ اوس تلی درار توں بندے دا لنگھنا بظاہر اوکھا
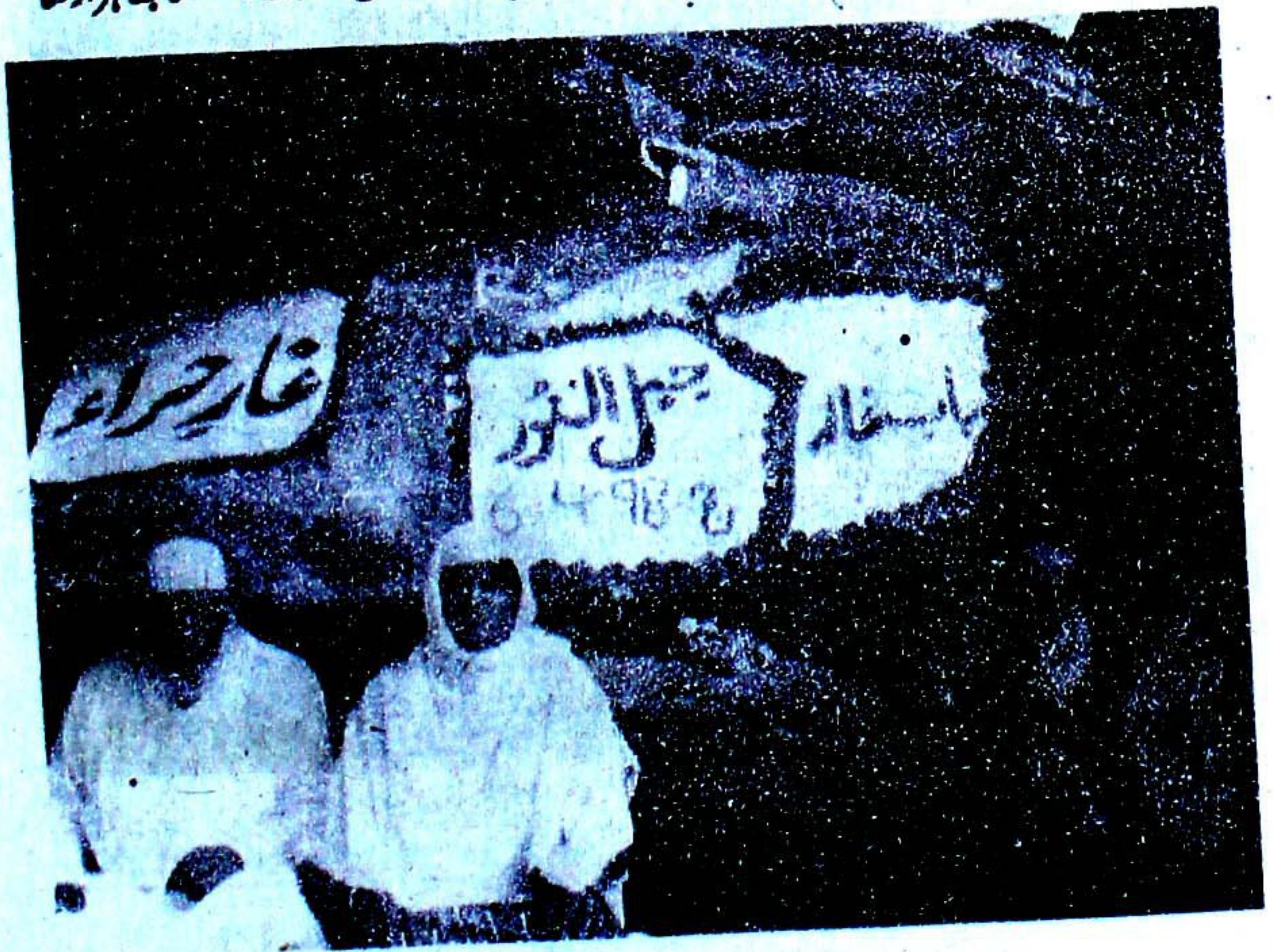
لگدا اے پر اوتھوں تے موٹے توں موٹا بندہ وی گذر رہیا سی۔ تے پتلے توں پتلا وی پا سے پرنے ہو کے لنگھدا سی۔ بیگم نے اک واری میرے ول ویکھیا تے میں کہیا چلی چل میں لنگھ آواں گا۔ غار دے کول بڑا رش سی۔ ایرانی قافلہ بیٹھا ویڈیو بنوا رہیا سی او ہناں وی وجہ توں بہت رش ہو گیا۔ اوہ ہٹے تے لوک اکو واری غار ول ودھے جیہڑا اندر چلا جاوے اوہ باہر نہ آ سکے۔ باہر والے اندر نہ جا سکن۔ عجیب افراتفری مچ گئی' بوہے اگے جا کے واپسی کرنی پئی پر واپسی وی کتھے ہو سکدی سی۔

ساڈے پنجابی منڈیاں دی ایہ عجیب عادت ویکھی اے جتھے مشکل ویلا آؤندا اے فوراً ہر اک دی مدد نوں تیار ہو جاندے نیں۔ ایہ افراتفری ویکھ کے تن چار منڈے غار دے اتے چڑھ کے بیٹھ گئے تے ہر عورت مرد جوان تے بڈھے نوں بانہوں پھڑ کے اتانہہ کھچ لیندے تے اوہ دوسری طرفوں ہوندے ہوئے واپسی دی راہ لیندے۔ میں وی بیگم نوں کہیا او پر چل۔ اوہ کہن لگی میرا نہ تے کتے ہتھ پے رہیا اے تے نہ پیر ٹک رہیا اے۔ اک منڈے نے اتوں تولیہ لمکا دتا اوہ کہن لگا "بھین توں تولیہ ای پھڑ نئے' اسیں آپے ای کھچ لواں گے"۔ ایس طرح اوہ اُپر پہنچی مگر مگر میں وی اُپر آ گیا۔ غار اُپر اک پتھر تے کھلو کے نفل ادا کیتے تے واپسی شروع کر دتی۔ چڑھائی چڑھدیاں جیہڑا سفر جذبیاں نال نبڑ گیا سی۔ واپسی تے سمجھ آ گئی کہ واقعی اسیں بہت اونچائی تے گئے ہوئے ساں۔ شاید ایہ مکہ دی سب توں اچی چوٹی اے۔ پانی وی ختم ہو چکا سی۔ تھلے اک ہوٹل والے نے قالین وچھائے ہوئے سن۔ پکھے چل رہے سن۔ ایتھے آ کے حاجی جھٹ ساہ لیندے تے مشروبات پیندے۔ اسیں وی ایتھے آ کے ٹھنڈا پیتا تے کجھ سکون ہویا۔ پہاڑ دے اُپر تے پانی دُگنی قیمت تے وک رہیا سی تے پیاس دے مارے لوک لے وی رہے سن۔ اک ہور عجیب چیز ویکھی کہ جتھے بندے بڑی مشکل نال چڑھ رہے سن اوس پہاڑ تے اک بندہ اوٹھ لے گیا سی۔ اوٹھ دے نال کھلار کے دس دس ریال وچ تصویر بنا رہیا سی۔ پتا نہیں اوہ ایس صحرائی جانور نوں پہاڑ تے کیویں لے گیا۔ کجھ بندے حیرانگی نال اک

دوجے نوں پچھ رہے سن ایہ اوتھے ایتھے کیویں آیا ہووے گا؟۔ میں کہیا "مینوں پتا اے کیویں آیا اے"۔ اک بندا آکھن لگا "دس کیویں آیا اے"۔ میں کہیا "جدوں ایہ پیدا ہویا سی اودوں بچہ سی جنہوں "ٹوڈا" آکھدے نیں۔ مالک ایہنوں چک کے اپر لے آیا تے فیر ایتھے ای ایہ اوٹھ بن گیا"۔ ظہر دی نماز حرم پاک وچ آکے پڑھی۔

اج ۱۶۔اپریل اے۔ رات پروگرام بنیا کہ حرم پاک بڑا رش ہندا اے، کیوں نہ تن وجے کعبہ شریف پہنچیا جائے۔ ہوسکدا اے رش گھٹ ہووے۔ تن وجے اُٹھ کے سڑک تے آئے تے لوک دھڑا دھڑ احرم پاک ول ودھ رہے سن۔ حرم پاک اپڑے تے طواف کرن والیاں وا بہت رش سی۔ اسیں وی اوس رش وچ شامل ہوگئے۔ صبح دی اذان توں پہلے پہلے طواف توں فارغ ہوگئے۔ نماز فجر ادا کرکے گھر آگئے۔ اسیں مختلف وقتاں وچ حرم پاک آکے ویکھیا اے پر طواف کرن والیاں وا رش کدے وی نہیں گھٹیا۔ اسیں سوچدے ساں حج توں بعد دھڑا دھڑ قافلے چلے جان گے تے رش بہت گھٹ رہ جاوے گا۔ قافلے تے واقعی دھڑا دھڑ چلے گئے نیں۔ مقامی لوک وی رخصت ہوگئے نیں۔ باہروں آون والے حاجی وی کجھ اپنے اپنے ملکاں نوں چلے گئے نیں تے کجھ مدینہ پاک ول۔ روزای دھڑا دھڑ قافلے جارہے نیں پر رش اوسے طرح ای نظر آوندا اے۔ کعبے دے دوالے اٹھے پہر طواف کرن والیاں وا رش رہندا اے۔ ہاں اک ہور مخلوق وی ہمیشہ طواف کردی نظر آئی اے۔ کدے تعداد وچ گھٹ تے کدے زیادہ۔ مگر دن رات طواف کردی دسی ضرور اے تے اوہ مخلوق اے کعبے دی رکھوالی کرن والی۔ جیہدے بارے قرآن پاک وچ وارسل علیھم طائراً ابابیل آیا اے۔ یعنی ابابیلاں ہمیشہ طواف کردیاں دسیاں نیں۔ کجھ جانور ایتھے نظر نہیں آئے۔ نہ مکہ وچ تے نہ مدینہ منورہ وچ مثلاً کتا، کاں، مکھی تے کیڑی وی بہت گھٹ نظر آئی اے۔ البتہ بلیاں دی بہتات اے۔ ایتھوں دی بلی وی بڑی تمیزدار تے سمجھ والی لگی اے۔ بلاؤ تے کول آجاندی اے۔ تسیں اوہنوں پیار کرو کنڈ ہتھ پھیرو۔ اوہ بیٹھی رہوے گی۔ تھوڑی دیر بعد آپے اٹھ کے

چلی جائے گی۔ مکڑی ٹائپ ٹڈی بہت نظر آئی اے۔ جیہڑی رات نوں چانن تے آوندی اے پر گھراں وچ گھٹ ای آوندی اے۔ حرم پاک وچ بہت زیادہ ہوندی اے۔ مدینہ پاک نوں جاندیاں راہ وچ جیہڑیاں مسجداں آئیاں نیں اوتھے وی ایس ٹڈی دی بہتات ای دسی۔ البتہ ہوٹل دے کھان پین والے ہال وچ نہیں سی۔ ہوسکدا اے اوتھے لوک گھراں وچ کسے دوائی دا استعمال کردے ہون جیہدی وجہ توں ایہ ٹڈی گھراں وچ نہیں ہوندی۔

اج اپریل دی 17 تاریخ تے جمعتہ المبارک دا دن اے۔ رات ای اساں پروگرام بنایا سی کہ صبح جبل ثور جانا اے۔ اسیں سارا گروپ تیار ہو کے گھروں نکلے ساں۔ صبح دی نماز پڑھ کے حرم پاک دے باہر متھی ہوئی تھاں تے کٹھے ہو گئے۔ اسیں کل باراں افراد ساں صرف مائی دلبر جان ساڈے نال نہیں سی۔ ایہ مائی خورشید صاحب دی والدہ اے تے اک لت توں معذور اے۔ اساں اک ویگن کرائے تے لئی تے جبل ثور پہنچ گئے۔ عام مشہور سی کہ جبل ثور دے اتے جان دی اجازت نہیں پر جدوں اسیں ایتھے آئے تے لوک اتے جا رہے سن۔ اسیں وی اتے جان واسطے تیار ہو گئے۔ پر بوہتے ساتھی ہمت ہار گئے۔ صرف میں، بیگم صاحبہ، طاہر صاحب تے خورشید صاحب جان واسطے تیار ہوئے۔ میری بیگم ایس معاملے وچ بڑی باہمت عورت اے اوہ ایہو جیہے موقعیاں تے نہ صرف اگے اگے رہندی اے سگوں مینوں وی بانہوں پھڑ کے کھچی لجاندی اے۔ میری اک لت ایکسڈنٹ ہون دی وجہ توں کمزور اے تے اوہنوں ایس گل دا احساس اے۔ پہاڑ چڑھدیاں خاص کر اوہ میتھوں اگے اگے ہوندی اے تے مینوں وی کھچی لجاندی اے جتھے تھک جایئے بہہ کے ساہ لے لینے آں تے پانی پی لینے آں۔ اسیں انج ای قدم قدم چڑھدے گئے۔ جدوں اسیں جبل نور تے گئے ساں تے میرا خیال سی کہ ایہ پہاڑ کے دا سب توں اچا پہاڑ اے پر جدوں جبل ثور تے آئے تے ایہ خیال بدلنا پیا۔ جبل ثور دی چڑھائی ساڈے تن میل دے قریب اے۔ اسیں میدانی علاقیاں دے لوک پہاڑاں دی اونچائی دا اندازہ کیویں کر سکنے ہاں بس جیہڑے پہاڑ تے چڑھدیاں بوہتے تھکے

اوہ بوہتا اچا اے۔ پر جبل ثور بیچ مچ بہت اچا پہاڑ اے۔ پر لوک دیوانیاں ہار ایہدے اتے ساہ درولدے چڑھے جا رہے سن۔ ہر بندہ دوجے نوں حوصلہ دے رہیا سی تے اتوں واپس آون والے کہہ رہے سن بس تھوڑی دور اے۔ اپڑای گئے او۔ ایہ لفظ اوہناں لوکاں نوں کہے جا رہے سن جیہڑے حالے ادھ وچ وی نہیں سن اپڑے۔ اسیں وی تھلیوں لے کے اُپر تک ایہ ای سن دے گئے "بس تھوڑی ای دور اے"۔ نعرۂ تکبیر اللہ اکبر۔ یا رسول اللہؐ الصلوٰۃ والسلام علیک یا رسول اللہؐ دیاں آوازاں گونج رہیاں سن۔ انج لگدا کہ اوہ سامنے چوٹی اے پر اوس چوٹی تے پہنچدیاں اگے ہور چوٹی نظر آوندی۔ انج ای گھمدے گھماندے رستیاں تے چلدے بہت دور جا کے منزل آئی پر لوکاں دا جذبہ ویکھن والا سی۔ بڈھے بڈھے نحیف تے نزار لوک وی چڑھ رہے سن۔ بھیم شحیم تے موٹے جسم والے وی لمیاں لمیاں ساہواں لیندے اٹھدے بہندے چڑھے جا رہے سن۔ میں اک بندے نوں ویکھیا اوہدی اک لت بری طرح زخمی سی تے اوہ سوٹے دے سہارے چل رہیا سی پر قدم قدم اوپر چڑھی جا رہیا سی۔ کوئی غیر مسلم جے مسلماناں دے ایس جوش تے جذبے نوں ویکھے تے حیران رہ جائے کہ ایہ لوک اتے کیہ لین

جارہے نیں۔

اتے جا کے اوہ غار آئی جیہدے وچ سرکار دو عالم ﷺ یار غار حضرت ابو بکر صدیق ؓ نال تن دن رہے سن۔ ایس غار دے دوجے پاسے اک ہور چھوٹی جیہی غار اے۔ جیہدے بارے وچ مشہور اے کہ حضور ﷺ نوں ایس غار وچ بٹھا کے حضرت ابو بکر صدیق ؓ غار ثور دی صفائی کرن اندر گئے سن۔ اوس چھوٹی غار دے دوجے پاسے وی رستہ اے۔

زائرین پہلے اوس تنگ غار وچوں گذر رہے سن۔ لوک خود بخود قطار بنالیندے تے واری واری لنگھدے جاندے۔ اسیں وی قطار وچ لگ گئے۔ حسب معمول بیگم صاحبہ اگے سن میں پچھے پچھے بیٹھ کے رستے وچ داخل ہوئے اگے کھڑے ہون دی گنجائش نہیں سی۔ اوس توں اگے اک تنگ سوراخ سی۔ بیگم تے اوتھوں لنگھ گئی میں اگے گیا تے میری سمجھ وچ نہ آوے کہ لنگھنا کیویں

جعرانہ دا اوہ کھوہ جیہدے وچ حضور ﷺ نے اپنا لعاب دہن مبارک پایا تے کھوہ دا پانی مٹھا تے گھنا ہو گیا۔

وے۔ میں سر اگے کیتا تے محسوس ہویا کہ میں پھس جاواں گا۔ میں فیر پچھانہہ پرتیا پچھے کھڑے بندے نوں پچھیا کیویں لنگھاں اوہ کہن لگا پیر اگے کرو جیویں سوویں دا اے انج لے پے کے لنگھو۔ میں پیر اگے کر کے لیٹ گیا تے لیٹے لیٹے اوہ رستہ عبور کیتا فیر اسیں اوس غار وچ آ گئے جتھے سردار انبیاء شہنشاہ دو عالم سرور کونین ماہ مبین ختم الرسل ﷺ یار غار حضرت ابوبکر صدیق ؓ تن دن رہے۔ ایہدا موہنہ وی ایناں چھوٹا اے کہ بیٹھ کے اندر جانا پیندا اے۔ اسیں احتراماً جتیاں اتار لئیاں کیوں جو ایہہ اوہ تھاں اے جتھے میرے آقا محمد ﷺ دے قدم مبارک لگے سن۔ اندر داخل ہوئے ایہہ غار اندروں کجھ کھلا اے۔ کجھ لوک اندر نوافل وی ادا کر رہے سن۔ پر پچھے آون والیاں دا رش ویکھ کے اوہناں دا احساس کردیاں اسیں صرف زیارت تے اکتفا کیتا تے نفل باہر آ کے پڑھے۔ غار دے اندر داخل ہو کے دوسرے رستے باہر آئے۔ میں غار وچ اوہ سوراخ تلاش کردا رہیا جتھاں وچ اوہ سپ سی پر مینوں کھڈاں کتے نظر نہ آئیاں۔ البتہ کجھ تریڑاں جیہاں دسیاں۔ واپسی اتر دیاں میرا اک پیر ذرا ٹیڈھا پے گیا جیہدی وجہ توں میری کھبی لت وچ درد شروع ہو گئی۔ اسیں واپس آئے تے ساڈے ساتھیاں چوں ادھے کو جا چکے سن۔ باقی ساتھیاں نوں نال لیا تے گھر آ گئے۔ کھانے وغیرہ توں فارغ ہو کے نماز جمعہ ادا کیتی۔ اج وی بہانوں صحن حرم وچ تھاں لبھی تے کڑکدی دھپ وچ نماز ادا کیتی۔

میں جدوں دوبارہ عمرہ کرن گیا تے میں حاجی مراد نال ایہہ گل کیتی کہ غار وچ کھڈاں بند کرن دا تے سوچیا وی نہیں جا سکدا پر مینوں اوہ کھڈاں نظر نہیں آئیاں۔ اوہ سپ حضرت موسیٰ ؑ دے دور توں رہ رہیا سی، خاصا موٹا ہووے گا۔ حاجی مراد صاحب نے دسیا کہ "ایتھے جیہڑے سپ پائے جاندے نیں اوہ دھاگے وانگوں پتلے ہندے نیں، البتہ اوہناں دی لمبائی دو ڈھائی گز ہندی اے۔

میرا دل مدینہ پاک جان لئی تڑپ رہیا سی۔ دل کردا کہ اک واری فیر حاضری دے آہاں پر

کوئی چارا نہیں چل رہیا سی۔ میں معلم دے دفتر گیا او ہناں نوں کہیا میں اپنے خرچ تے اک واری مدینہ پاک حاضری دے آواں؟ تسیں اجازت دے دیو۔ اوہ کہن لگے ساڈا اک شیڈول ہوندا اے۔ تسیں مدینہ پاک چوں ہو آئے او ہن نہیں جاسکدے۔ اپنے خرچ تے وی نہیں جاسکدے البتہ اپنے طور تے جدہ جاسکدے او۔ میں کہیا صبح چلا جاواں گا تے شام واپسی کرلاں گا۔ صرف اینی دیر لئی اجازت دے دیو۔ پر اوہ نہ منے۔ اوہناں وی مرضی توں بغیر تے کتے نہیں جاسکدے کیوں جو پاسپورٹ معلم کول ہندا اے۔ ہن میرا معمول سی کہ جدوں دل بوہتا اداس ہوندا میں سڑک تے آجاندا۔ اوہناں ٹیکسیاں نوں حسرت نال ویکھدا رہندا جہاں دے ڈرائیور اوتھے کھڑے "مدینہ مدینہ" دی آواز لا رہے ہوندے۔ بساں والے اڈے وچ چلا جاندا تے مدینے جان والیاں بساں نوں ویکھدا رہندا۔ حرم پاک بیٹھیاں اکثر میرے اندروں دعا نکلدی "سرکار اک واری بلالوو" پر اسیں تے معلماں دے پابند ساں۔ ہن تے دن اک روٹین وچ گذر رہے سن۔ صبح اٹھنا حرم پاک جانا نماز پڑھنی آکے سوں رہنا ظہر ویلے فیر چلے جانا تے عشاء دی نماز تک حرم پاک وچ رہنا۔ طواف کرنے بس ایہو کجھ سی۔

اج اپریل دی ویہہ تاریخ اے۔ اسیں رات ای پروگرام بنالیا سی کہ صبح جبل رحمت تے جاواں گے۔ نماز فجر توں بعد متھی ہوئی تھاں تے کٹھے ہوگئے۔ اج اسیں دس ساتھی ساں تن عورتاں نہیں سن آئیاں۔ اک ویگن کرائے تے لئی اوہدے نال آون جاون دا متھیا تے چل پئے۔ جبل رحمت تے ساتھوں پہلے اک قافلہ پہنچ چکیا سی۔ ایہہ اوہ چھوٹی جیہی پہاڑی اے جیہدے اتے کھڑے ہو کے حضورﷺ نے حجتہ الوداع دا خطبہ فرمایا سی۔ ایہدی چڑھائی زیادہ نہیں اے۔ اسیں اتے گئے۔ دعا منگی۔ حضورﷺ دی خدمت وچ سلام پیش کیتا تے واپسی ہوگئی۔

جیویں میں پہلے وی عرض کر چکیاں کہ عرباں نے اپنا ورثہ گوالیا اے۔ اپنی تاریخ ضائع کردتی

اے۔ آون والی نسل نوں کجھ دین دی بجائے بہت کجھ کھوہ لیا اے۔ ایہدی وجہ کجھ وی ہو سکدی اے۔ ویسے ایہ کم حکومت کردی اے۔ جیویں ساڈے کول پاکستان وچ آثار قدیمہ نوں سنبھالن لئی باقاعدہ محکمہ اوقاف اے جیہدا کم صرف ورثہ سنبھالنا اے۔ ایس محکمے نے نہ صرف تاریخی عمارتاں تے مسجداں دی حفاظت کیتی اے سگوں درباراں تے مزاراں نوں وی سنبھالیا ہویا اے۔ نوادرات دی حفاظت وی کیتی ہوئی اے۔ عرباں کول تے کجھ وی نہیں رہیا۔ جے کجھ ہے وی اے تے کسے نوں وسن نوں تیار نہیں ہیگے۔ میں اک ٹیکسی ڈرائیور نوں کہیا کہ حدیبیہ تے مقام تے لے چل جتھے صلح حدیبیہ ہوئی سی پر اوہ صاف ای مکر گیا تے ”واللہ عالمُ معافی“ کہہ کے جان چھڈا گیا۔ میں حضرت ابوبکر صدیقؓ دے مکان دی بھال شروع کیتی۔ کتاباں وچ لکھیا ہویا اے کہ ایہ مکان مسفلہ وچ اے تے ہن اوتھے مسجد بنا دتی گئی اے۔ جیہدے وچ دو پتھر موجود نیں۔ اک پتھر اوہ اے جیہڑا حضورﷺ نال ہم کلام ہویا سی تے دوجا پتھر اوہ اے جنہوں آپؐ نے بطور تکیہ استعمال کیتا سی۔ بڑی بھال کیتی پر ایہ مسجد نہ ملی۔ آخر اک بندے نے دسیا کہ حرم پاک دے قریب جیہڑی وڈی بلڈنگ اے جیہدا ناں شرکتہ المکہ اے ایہ بلڈنگ اوس مسجد دی تھاں تے وے تے اوہ مسجد ڈھاہ کے ایہ بلڈنگ تعمیر ہوئی اے۔ ایس بلڈنگ دے اولے پاسے جیہڑی مسجد اے اوہنوں مسجد امیر حمزہ آکھدے نیں میں اوہناں دو پتھراں بارے پچھیا پر کوئی پتا نہ چلیا۔ پتا نہیں اوہ کتھے گئے نیں۔

اک دن فیر میں حضرت خدیجتہ الکبریٰ دے گھر دی تلاش شروع کیتی۔ کجھ کتاباں توں مدد لئی کجھ لوکاں کولوں پچھیا انت میں اوس تھاں تے پہنچ گیا جتھے حضورﷺ ہجرت تک رہے نیں۔ محلہ قشیشیاں ول جتھے سنیاریاں دیاں دکاناں نیں ایتھوں اک گلی کعبے پاسے کھمدی اے۔ ایس گلی وچ اوہ مکان دسیا جاندا اے۔ پر خصوصی طور تے اوہدی نشان دہی نہ ہو سکی۔ ایتھے کجھ پرانے مکاناں دے آثار نظر آئے جیہڑے اجکل نویں منصوبیاں دی نذر ہو رہے سن شاید ایہناں وچوں ای کوئی ہووے۔

جبل ابوقبیس وی حرم دے نال ای اے۔ روایت اے کہ ایہ سب توں پہلا پہاڑ اے جیہڑا زمین تے ظاہر ہویا۔ ایس پہاڑ اتے وی اک مسجد دی دس پائی جاندی اے۔ جنہوں مسجد ہلال یا مسجد بلال آکھدے سن۔ ایہدے بارے دو روایتاں مشہور نیں۔ اک تے ایہ کہ ایس تھاں تے حضورﷺ نے کھڑے ہو کے چن نوں دو ٹکڑے فرمایا سی۔ ایس معجزے دی نسبت نال ایس مسجد دا ناں مسجد ہلال رکھیا گیا۔ دوجا ایس تھاں تے کھڑے ہو کے چن ویکھیا جاندا سی۔ تیسری روایت ایہ وی اے کہ فتح مکہ دے ویلے جبل ابوقبیس تے ایس تھاں تے کھڑے ہو کے حضرت بلال نے اذان آکھی سی۔ اوس تھاں یادگار دے طور تے مسجد بنا دتی گئی ایس لئی ایس نوں مسجد بلال آکھیا جاندا سی پر ایہ روایت ایس لئی معتبر نہیں لگدی کہ حضرت بلال دا کعبہ شریف دی چھت تے چڑھ کے اذان دین دیاں روایتاں وی ملدیاں نیں۔ ایہ مسجد گرا کے تے شاہی محلات تعمیر کر دتے گئے نیں تے پہاڑ تے جانا ممنوع اے۔ اسیں تے اج تک ایہ ای سن دے آئے ساں کہ مسجد والی تھاں تے مسجد ای بنائی جا سکدی اے پر ایتھے آ کے ویکھیا اے کہ مسجد گرا کے بلڈنگاں تے محل تعمیر ہوئے نیں۔

مصنف اہلیہ نال

اج اپریل دی 25 تاریخ اے۔ رات پروگرام بنیا کہ سویرے عمرہ کبیر (وڈا عمرہ) کیتا جاوے۔ صبح دی نماز توں فارغ ہو کے متعی ہوئی تھاں تے اکٹھے ہو گئے۔ اک ویگن کرائے تے حاصل کیتی تے مسجد جعرانہ ول روانہ ہو گئے۔ ایہ مسجد اوس تھاں تے اے جتھے اک کنواں ہندا سی۔ اوس کنوئیں دا پانی کھارا تے تھوڑا سی۔ آپؐ نے اپنا لعاب دہن مبارک کھوہ وچ سٹیا جیہدی برکت نال کھوہ دا پانی مٹھا تے بہتا ہو گیا۔ ایس کھوہ دے آثار اج وی موجود نیں۔ ایس کھوہ تے ٹیوب ویل لگا دتا گیا اے تے دروازے نوں تالا لگا ہویا سی۔ مسجد دیاں وضو کرن والیاں ٹوٹیاں وچ پانی مٹھا سی۔ مٹھے پانی دے کولر وی رکھے ہوئے سن۔ ہو سکدا اے ایہ ایسے کھوہ دا پانی ہووے۔ اسیں کھوہ دے کول کھلو کے دعا منگی۔ حضورﷺ دے حضور سلام پیش کیتا۔ مسجد وچ نوافل ادا کیتے تے حرم پاک واپس آ گئے۔ عمرہ کیتا۔ شام نوں مکتب گئے تے معلم کولوں واپسی دا ٹائم تے بس نمبر لیا۔

اج اپریل دی 26 تاریخ اے۔ عورتاں آکھدیاں نیں کہ واپسی قریب آ گئی پر اسیں حجر اسود دا بوسہ نہیں لے سکیاں رش دی وجہ توں قریب وی نہیں جا سکیاں۔ اج سانوں نال لے جا کے تے بوسہ دوا دیو۔ ساڈی ایہ خواہش وی پوری کر دیو فیر خورے آؤنا مقدر وچ ہے یا نہیں۔ اسیں اوہناں نوں نال لے کے تے حرم پاک وچ آ گئے تے اک اک عورت نوں حصار وچ لے کے حجر اسود تک لے گئے تے بوسے دوائے۔

منیٰ دے خیمے دا اک منظر

جبلِ نور تے دوبارہ حاضری

ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ اسیں جبل نور تے اپر تک گئے ساں پر میری تسلی نہیں ہوئی سی۔ اک تشنگی جہی رہ گئی سی اک حسرت دل وچ مچل رہی سی۔ ہن رش وی گھٹ گیا سی تے انج وی واپسی قریب آ گئی سی۔ رات میں کہیا کہ میں تے سویرے جبل نور دوبارہ جانا اے ہے کوئی نال جان والا تے تیار ہو جائے۔ انج اسیں چار جنے جان لئی تیار ہو گئے۔ میں (راقم) میری بیگم، طاہر تے خورشید 27 اپریل نوں نماز فجر توں بعد متحی ہوئی تھاں تے اکٹھے ہوئے۔ اک ٹیکسی لئی تے جبل نور پہنچ گئے۔ اج رش گھٹ سی کیوں جو بہت سارے حاجی واپس جا چکے سن تے کجھ مدینہ منورہ چلے گئے سن۔ حضور ﷺ دے حضور درود و سلام دا نذرانہ پیش کر کے تے پہاڑ تے چڑھنا شروع کیتا۔ پہاڑ تے مختلف تھاواں تے بنیاں مشروبات دیاں دوکاناں بند ہو چکیاں سن۔ صرف درمیان وچ اک دوکان اے جیہڑی کھلی سی۔ تھلے والا ریسٹورنٹ وی بند ہو گیا سی جتھے پچھلی دفعہ بہہ کے بوتلاں پیندے رہے ساں۔ اسیں قدم قدم اپر چڑھدے گئے۔ ساہ لیندے بہندے اٹھدے انت اپر پہنچ گئے۔ فیر اترائی شروع ہوئی تے اگے اوہ پتلی دراڑ آ گئی۔ میں بیگم نوں کہیا ایتھے جتیاں لاہ کے تے رکھ دیئے۔ ایس پتلی جہی دراڑ چوں گزرو دیاں ممکنا حضور ﷺ دے قدم مبارک ایتھے لگے ہون گے۔ اسیں جتیاں لاہ کے تے اوتھے ای رکھ دتیاں دراڑ چوں گزر کے اگے اوہ خاص مقام

اے جتھے سرور کائنات ختم الرسل مولائے کل ﷺ اللہ دے حضور حاضر رہندے سن۔ ایس مقام تے نفل ادا کیتے۔ ایتھے بیٹھئے تے سامنے اک چھوٹا جیہا سوراخ اے جیہدے وچوں سامنے کعبہ شریف نظر آوندا اے۔ کعبہ شریف قبلہ تے مدینہ پاک ہندیاں بنیا سی جدوں حضور ﷺ مسجد قبلتین وچ نماز پڑھا رہے سن تے رخ بدلن دا حکم آ گیا۔ پر حضور ﷺ تے شہنشاہ کل نیں۔ آپ نوں تے ازل توں لے کے ابد تک ہون والی ہر گل دا علم سی۔ آپ ایسی تھاں تے بیٹھ کے عبادت فرماوندے سن۔ جتھوں بیت المقدس سامنے سی تے کعبہ وی سامنے سی۔

غار حرا وچ نفل ادا کر کے تے پتلی دراڑ چوں گزر کے اسیں باہر آ بیٹھے تے اوتھے بہہ کے حضور ﷺ دے حضور دروداں دے گجرے تے سلاماں دے پھل پیش کیتے تے ہنجواں دا چڑھاوا چڑھایا۔ اسیں کافی دیر اوتھے بیٹھے رہے۔ سچی گل تے ایہ وے کہ اوتھوں اٹھن نوں دل نہیں کردا پر واپسی وی تے ضروری سی۔

ہر تھاں تے ہر قسم دے لوک آوندے نیں۔ کجھ لوک تے عقیدتاں دا چڑھاوا چڑھاون آوندے نیں تے کجھ خورے دوجیاں دیاں شیواں چکن آوندے نیں۔ حرم پاک وچ جتھے لوک حج کرن جاندے نیں۔ جتھے بندے دا ڈائریکٹ اللہ نال رابطہ ہندا اے۔ جتھے کوئی مرد نہیں کوئی عورت نہیں۔ بس بندہ اے تے رب اے۔ اوتھے وی جیب کترے ہندے نیں۔ کئی لوکاں نوں میں آکھدیاں سنیاں کہ میری جیب کٹی گئی اے۔ اک بندے نے مینوں ایہ دسیا کہ منیٰ وچ جمرات نوں کنکریاں ماردیاں جتھے موت سامنے نچ رہی سی۔ میری جیب کٹی گئی اے۔ جبل نور تے وی اک ایہو جیہا واقعہ پیش آیا۔ اک حاجی صاحب جتی اتار کے دراڑ وچ داخل ہوئے۔ ادھی دراڑ عبور کر کے تے پتا نہیں اوہنوں کیہ خیال آیا او ہنے اوہ شاپر جیہدے وچ جتی سی۔ اک پانی دی بوتل تے کجھ بسکٹ سن رکھ دتے کہ واپسی تے لے لواں گا۔ آپ اوہ غار حرا وچ نفل ادا کرن چلا گیا۔ نفل ادا کر کے واپس آیا تے شاپر غائب سی۔ کوئی اللہ دا بندہ اوتھے وی اپنا کم وکھا گیا سی۔

............☆☆............

واپسی

اج اپریل دی 29 تاریخ اے رات نوں اسیں واپسی کرنی ایں۔ عشاء توں بعد معلم دے ڈیرے پہنچنا ایں جتھے بساں آؤنیاں نیں۔ اج تے رات ای بڑی بے قراری چ گزری اے۔ جیویں کسے پیارے دے وچھڑ جان دا غم ہووے۔ ڈیڑھ وجے اٹھ کے تے حرم پاک پہنچے طواف شروع ہویا۔ میں تن طواف کیتے تے لتاں جواب دے گئیاں۔ میں کجھ دیر کعبہ شریف دے سامنے بہہ کے تے اکھیاں سیکدا رہیا۔ اینے چر نوں تہجد دا وقت ہو گیا۔ نماز تہجد ادا کیتی۔ رش دن نالوں کافی گھٹ سی۔ ایس لئی حجر اسود دے کول ڈیوٹی تے موجود شرطہ وقفے وقفے نال بندیاں نوں پچھے ہٹا کے تے عورتاں نوں بوسہ لین دا موقع فراہم کر داسی۔ اج میری بیگم نے حجر اسود دے فیر بوسے لے لئے سن۔ نماز فجر توں بعد مدینہ ہوٹل توں ناشتا لیا تے گھر آ گئے۔ ناشتا کر کے تھوڑی دیر آرام کیتا پر دل نوں چین کتھے سی؟۔ میں فیر اٹھ کے تے سڑک تے آ گیا تے مدینہ پاک ؟ ن والیاں گڈیاں نوں سلام کردا رہیا۔ مدینے جان والیاں ہواواں نوں سلام پیش کیتا تے حرم پاک پہنچ گیا۔ کجھ وقت کعبے دے سامنے بہہ کے گزاریا تے واپس پرت آیا۔ میں چونکہ بیگم نوں دس توں بغیر ای چلا گیا ساں ایس لئی اوہ گھر میرا انتظار کر رہی سی۔ تھوڑی دیر بعد ای ظہر دا وقت ہو چلیا

سی تے اسیں فیر حرم پاک وچ آ گئے۔ ظہر توں بعد میں حطیم وچ جا کے بیٹھ گیا۔ مینوں میزاب رحمت دے تھلّے ای تھاں مل گئی۔ میں اللہ دے حضور دوبارہ حاضری دی گڑ اگڑا کے دعا منگی۔ نماز مغرب توں بعد طواف وداع کیتا۔ عشاء پڑھ کے فیر اکواری حطیم وچ جا کے نوافل ادا کیتے۔ غلاف کعبہ نوں بوسہ دتا تے اکھاں وچ جدائی دے ہنجو لیکے واپس رہائش گاہ تے آ گئے۔ آوندے ہوئے کھانا حسب معمول مدینہ ہوٹل توں لے آئے ساں۔ اج تے کھانا وی سواد نہیں سی دے رہیا۔ بس اک احساس سی کہ خورے فیر ایہ گلیاں، ایہ بازار، ایہ مناظر ویکھن نوں ملن یا نہ ملن۔ واپسی تے کرنی ای سی۔ طاہر صاحب نے آ کے دسیا کہ میں معلم دے ڈیرے توں ہو کے آیاں بساں آ چکیاں نیں۔ تیاری کرو۔

اسیں تیاری کیہ کرنی سی۔ سامان پہلے ای بنھ کے رکھیا ہویا سی۔ چکیا تے ڈیرے تے اپڑ گئے۔ اک بس وچ صرف سامان ای لوڈ ہو رہیا سی۔ اندروں تے اتے وی۔ اسیں وی سامان اوہدے وچ ٹھونس دتا تے آپ دوجی بس تے بیٹھ گئے۔ تھوڑی دیر بعد ایہ قافلہ جدہ ول روانہ ہو گیا۔ میں اگلی سیٹ تے ڈرائیور دے قریب بیٹھا ساں ایس لئی ڈرائیور نے مینوں کہیا کہ ہر بندے کولوں خمسہ خمسہ ریال لے کے مینوں دیہو تے اپنے پاسپورٹ لے لوو۔ میں اوہنوں کہیا اوہ کاہدے؟ جے توں پیسے لے کے ای پاسپورٹ دینے نیں تے کول رکھ اسیں آپے معلم نال گل کر لاں گے۔ اوہ فیر دو دو ریال تے مڑ اک اک ریال تے آ گیا۔ کہن لگا بخشیش دیہو تے نال ای پاسپورٹ میرے حوالے کر دتے کہ تقسیم کر دیواں۔ میں ساریاں نوں پاسپورٹ تقسیم کر دتے۔
جدہ ائیر پورٹ تے پہنچے تے پتا چلیا کہ سامان والی بس اوہ پچھے لائن وچ لگی ہوئی اے۔ اوتھے ہر بندے دی کوشش ہندی اے کہ جاندی واری حاجیاں کولوں جو ہو سکدا اے وصول کر لوو۔ سامان اتارن والے کہن لگے کہ پنج پنج ریال دیو فیر سامان اتاراں گے۔ اسیں وی سمجھ گئے ساں کہ ایہ بس اینی چھاڈ رہے نیں۔ اسیں کہیا نہ اتارو آپے ہنے معلم آوندا اے تے اتار دیوے گا۔ تھوڑی جہی ردوکد توں بعد سامان اترنا شروع ہو گیا۔ اسیں جدہ ائیر پورٹ تے سامان رکھ کے

تے بیٹھ گئے۔ اگلے چوی گھنٹے ائیر پورٹ تے ای گزارنے سن۔ صبح دی نماز ائیر پورٹ دی مسجد
وچ ادا کیتی۔ مکہ شریف توں چلدیاں کجھ پھل وغیرہ لے لئے سن۔ بلکہ کجھ کھانا وی کول ہے سی۔
اوہ ای صبح دا ناشتا کیتا۔۔ ائیر پورٹ توں چاء لیا کے پیتی' ظاہر اے کہ ائیر پورٹ تے ہر شے مہنگی
ہندی اے پر عام ائیر پورٹ دی نسبت حج ٹرمینل سستا ہندا اے۔ دوپہر دا کھانا ائیر پورٹ دی
کنٹین توں چاول لیاندے۔ جیہڑے مکہ دی نسبت دگنی قیمت تے ملے۔ عصر توں بعد سامان بک
کران دی واری آئی۔ سامان بک کراؤندیاں بڑے بڑے مناظر ویکھن وچ آئے۔
حاجیاں بڑا سامان خرید یا سی۔ کوئی چیزاں کڈھ کے دستی بیگ وچ پا رہیا اے۔ کوئی اوتھے منتاں
ترلے کر رہیا اے۔ ساڈے نال اک بندے نے کہیا کہ کجھ بیوہ عورتاں دا سامان اے۔ پر بک
کرن والے ڈاہڈے سن اوہ کہن لگا سارے انج ای آکھدے نیں۔ فالتو سامان دا کرایہ دیہو۔ فیر
منت ترلا کر کے ادھ پچدھ دے کے خلاصی کرائی۔ اک فوجی نے بڑا سامان خرید یا سی۔ پر اوس
اللہ دے بندے نے کرایہ دین لگیاں وی سی نہیں سی کیتی۔ جناں اوہناں منگیا اوس دے دتا۔ کہن
لگا میں اپنے شوق نوں لے کے چلیاں تے کرایہ کیوں نہ دیواں۔

30۔ اپریل دا سارا دن ائیر پورٹ تے گزریا تے رات بارہ وجے کتے جا کے جہاز
تے بیٹھے۔ جہاز تے بیٹھن توں پہلے سارے حاجیاں نوں قرآن پاک دا اک اک نسخہ تحفے دے
طور تے عنایت کیتا گیا۔ سارا جہاز لوڈ ہندیاں ہندیاں اک وج گیا۔ انج اسیں یکم مئی 1998ء
نوں پاکستان ول فلائی کیتا۔

حج توں واپسی تے صبح دی نماز جہاز دے سفر دی نذر ہو گئی۔ لاہور ائیر پورٹ تے
آئے سب ریڑھیاں تے مزدور قابض سن۔ اوہناں سو توں لے کے ڈھائی سو تک ریڑھی بتے
سامان رکھن دا لیا۔ ائیر پورٹ توں باہر آئے تے اگے سارے عزیز و اقارب استقبال لئی کھڑے
سن۔ میرا چھوٹا بھرا' بھابی' نونہہ' بھتیجے' بیٹے' پوتے سب ای موجود سن۔ اوہ اک ویگن کروا کے لیائے
ہوئے سن۔ خوشی خوشی گھر نوں روانگی ہوئی۔ گھر دے بوہے اگے میریاں بھتیجیاں پھل لے کے

استقبال لئی کھڑیاں سن جنہاں خوشی نال گل پاشی کیتی۔ میرے بھرا دلدار حسین نے محفل میلاد تے لنگر دا اہتمام کیتا ہویا سی۔ میں ایہناں ساریاں دی محبتاں نوں کیویں بھل سکناواں۔

سچی گل ایہ وے کہ پاکستان تے میں آ گیا ساں پر انج لگدا سی جیویں اپنی کوئی چیز اوتھے بھل آیا واں۔ اوتھے کجھ چھڈ آیاں۔ کیہ چھڈ آیاں۔ بس اپنا آپ اوتھے چھڈ آیاں' خالی جسم دا پنجرہ لے کے آ گیاں روح دا پنچھی اوتھے ای رہ گیا اے۔ پہلوں تے کدے خیال آوندا سی کہ میں وی حاضری دے آواں۔ بس اک سک سی۔ پر ہن تڑپ سی ہر ویلے بلھاں تے رہندا آقا ﷺ اک واری تے فیر بلا لوو۔ جھیتی بلا لوو میرے آقا نے کرم فرمایا تے جنوری 1999ء توں رمضان شریف دا آخری عشرہ مدینہ پاک گزارن دا موقعہ ملیا۔ عید سرکارؐ دے قدماں وچ ای کیتی ایہ سرکارؐ دا خاص کرم اے۔

عرفات دا اک منظر جبل رحمت تے کھڑیاں

"ٹرپے نیں قافلے" پہلے قسط وار ماہنامہ "لکھاری" وچ چھپ دا رہیا

جنہاں دوستاں نے قسط پڑھن توں بعد اپنی رائے دتی اوہ پیش خدمت اے۔

☆- عائشہ جامنی-ہیڈ سلیمانکی

السلام علیکم "ٹرپے نیں قافلے" نے دو قسطاں وچ ای مینوں (عائشہ جامنی) نوں وی حج کرا دتا تے مدینہ پاک چاگھی نمازاں وی پڑھا دتیاں نیں۔ مینوں انج لگدا اے تہاڈے نال دی سیٹ تے میں قافلے دی سفیر ہاں۔ بلے بلے ---------------- اپریل ۲۰۰۳ء

............☆☆............

☆- عبدالرزاق محسن-قصور

السلام علیکم۔ تہاڈا سفرنامہ حج "ٹرپے نیں قافلے" بڑا من کھچواں تے حضور ﷺ دی محبت نال سرشار اے۔ ہر لفظ دی ورتوں ایہی خوبصورت اے کہ پڑھدیاں ہویاں انج محسوس ہوندا اے جیویں ایہ گل لفظاں راہیں بیان نہیں ہو رہی بلکہ اسیں خود اوتھے موجود ہاں تے ہر شے اپنیاں اکھاں نال ویکھ رہے آں۔ پڑھدیاں پڑھدیاں دل دی کیفیت بدل گئی تے اکھاں دے بدل ورھنے شروع ہو گئے۔ میں بے اختیار اللہ تعالیٰ دی بارگاہ وچ دعاواں کرن لگ پیا کہ مینوں پر لگ جاون تے میں اڈ کے حضور نبی کریم ﷺ دے دربار تے حاضر ہو جاواں ---- اپریل ۲۰۰۳ء

............☆☆............

☆- سلیم آفتاب سلیم-قصور

تساں دا لکھیا ہویا سفرنامہ "ٹرپے نیں قافلے" پڑھدیاں پڑھدیاں بندے نوں جاپدا اے پئی اوہ آپ ایہ سفر کر رہیا اے تے ساریاں چیزاں اکھاں دے سامنے فلم وانگر چلدیاں نظر آوندیاں نیں ---------------- اپریل 2003ء

............☆☆............

☆- پروفیسر ڈاکٹر یونس احقر- لاہور

لکھاری دا مارچ دا شمارا میرے سامنے اے۔ ایہدے وچ جتھے دوسریاں چنگیاں لکھتاں شامل نیں۔ اوتھے تہاڈے حج دے سفرنامے "ٹرپے نیں قافلے" نے بڑا سرور عطا کیتا اے۔ ایس توں پہلاں وی اک قسط چھپی سی۔ میں ایہ دوویں قسطاں بڑے اچیچ نال پڑھیاں نیں، ایہناں وچ تہاڈے اسلوب دی سادگی، بے ساختگی تے سچائی نے اثر آفرینی وچ یقیناً وادھا کیتا

اے۔ لگدا اے ایہہ سفر تساں واقعی سچے عشق دی لور وچ کیتا اے تے سفرنامے راہیں تسیں ایہدا فیض پڑھن والیاں تائیں وی پوری دردمندی نال اپڑا رہے او۔ دعا اے کہ اللہ سوہنا تہاڈے ایس مبارک سفر نوں قبول کرے۔ آمین ــــــــــــــ اپریل 2003ء

............☆☆............

☆۔ ڈاکٹر مہر الدین شاہد۔ لاہور

"ترپے نیں قافلے" وچ مدینے دا تذکرہ بڑا چنگا لگیا اے۔ اللہ تعالیٰ ہر اک نوں ایس سعادت توں نوازے ــــــــــــــ مئی 2003ء

............☆☆............

☆۔ مطلوبہ شاہین۔ بھوانہ

بھلا ہووے لکھاری دے ایڈیٹر دا جے اوہناں حجاز دی سرزمین ولے جاون آلے قافلے وچ ساڈے ورگے کم نصیباں نوں وی شامل کیتا ــــــــــــــ مئی 2003ء

............☆☆............

☆۔ کلیم شہزاد۔ بورے والا

"ترپے نیں قافلے" دی چوتھی لڑی نے اپنا اک وکھرا سواد دتا اے۔ تساں اکھراں وچ جذبیاں دی مہک رچا چھڈی اے ــــــــــــــ جولائی 2003ء

............☆☆............

☆۔ حسن ملک۔ مصطفیٰ آباد قصور

مولانے کویں بھاگ لائے نیں۔ تسیں سوہنے دا گھار ویکھ آئے۔ تہاڈی بھاگاں والی بیگم صاحبہ اپنے اسجد واسطے رومال حجر اسود توں لے کے ہر بخشی جگہ نوں چھوا کے دعاواں نال پورے پروار لئی ابرِ کرم لیا ئیاں۔ اللہ اوہناں نوں تہاڈے سنگی ساتھی دے طور تے تہاڈے پروفیسر پتراں دے سراں تے سوئنی چھاں وانگ قائم رکھے۔ ایہہ اوہ انعامات نیں جہناں بارے رب دا ارشاد اے۔ انعمت علیہم تے فبای الاء ربکما تکذبان ــ جولائی 2003ء

............☆☆............

☆۔ ارشد شاہد۔ ہڑپا ساہیوال

تہاڈا سفرنامہ پڑھ کے کئی وار اکھاں چوں اتھرو وی آ گئے۔ ایس قسم دے دل نوں موہ

لین والے مناظر تسیں سانوں اپنے قلم راہیں وکھائے کہ مدینے دی تاہنگ ہور ودھ گئی تے پل پل ایہو دعاواں کیتیاں کہ یا اللہ تینوں تیرے حبیب ﷺ دا واسطہ کدے اوہناں گلیاں دے پھیرے ساڈے لیکھاں وچ وی لکھ دے ------------------ جولائی 2003ء

............☆☆............

☆- ڈاکٹر غلام شبیر رانا - جھنگ

"ترپے نیں قافلے" میں بڑی توجہ نال پڑھدا ہاں۔ تسیں حجاز مقدس دے سفر نوں عقیدت تے محبت دے دل کش انداز نال دل تے روح دی گہرائیاں نال لکھیا اے --- اگست 2003ء

............☆☆............

☆- ارشد شاہد - ہڑپا ساہیوال

"ترپے نیں قافلے" دا جواب نہیں۔ اللہ تعالیٰ تہاڈے ایس عشق نوں ہور نکھارے جیہدا تسیں قلم راہیں ثبوت دیندے رہندے او ------------------ اگست 2003ء

............☆☆............

☆- عبدالرشید ملتانی - قصور

جدوں میں آپ دا لکھیا سفر نامہ پڑھ رہیا ساں مینوں انج لگدا سی جسراں میں خود اپنیاں اکھاں دے سامنے سب کجھ ویکھ رہیاں۔ ایہ سارا سفر نامہ پڑھ کے میریاں اکھاں چوں اتھرو وگنے شروع ہو گئے تے میرے لباں تے ایہ نعت آ گئی "روز پئے جاندے نیں سفینے کملی والیا" ویر اقبال مینوں پتا چلیا اے کہ تسیں فیر عمرا کرن جا رہے او۔ اللہ تعالیٰ آپ دی حاضری قبول فرمائے تے ساڈے لئی وی دعا کرنا ------------------ اکتوبر 2003ء

............☆☆............

☆۔ حکیم منیر احمد شکوری خطیب جامع مسجد بوہڑ والی جیا موسیٰ لاہور

میں "ترپے نیں قافلے" دیاں تقریباً ساریاں قسطاں پڑھیاں نیں۔ ایہدا مطالعہ ہر اوس مسلمان لئی ضروری اے جیہڑا مدینے جان دی سک رکھدا اے۔ ایہدے وچ اپنے گھر توں لے کے دم واپسیں تک دی پوری قلبی واردات اے۔ ایہدے وچ ساریاں زیارتاں اے تے اوہناں تھاواں دے وجد آفریں مناظر نوں محفوظ کیتا گیا اے۔ ایس سفر نامے نوں جنی وار کوئی پڑھے گا اونی وار تصور دیاں اکھاں نال مدینے پاک تے مکے پاک دے جلویاں نوں ضرور ویکھے گا۔

............☆☆............

جدہ ایئرپورٹ تے جہاز آون دیاں اڈیکاں

واپسی دا اک منظر (شاہین دلدار تے ساجد دلدار گل پاشی کر رہے نیں)

میاں اقبال زخمی ہوریں پنجابی زبان دے چنگے شاعر، سوجھوان تے نثر لکھاری نیں۔ اوہ 21 سالاں توں ماہوار رسالہ ''لکھاری'' کڈھ رہے نیں۔ حضور پاک ﷺ دی ڈونگھی محبت دا اوہناں دی طبیعت تے خاص اثر اے۔ ایسے لئی اوہ ''لکھاری'' دے پنج نعت نمبر وی پیش کر چکے نیں۔

اقبال زخمی ہوراں 1998ء وچ حج تے حرمین شریفین دیاں زیارتاں کیتیاں تے بڑیاں انملیاں یاداں سمیٹ لیائے، جنہاں نوں ''ٹرپئے نیں قافلے'' دے سرناویں تھلے رسالہ ''لکھاری'' وچ قسط وار لکھدے رہے۔ قسطاں مکمل ہوندیاں ای ایہ سوہنا سفرنامہ ''ٹرپئے نیں قافلے'' ساڈے سامنے اے۔

ایس سفرنامے وچ، پیش آون والے واقعات تے کیفیتاں نوں بڑے سادے پر اثر بھرے انداز وچ بیان کتیا گیا اے۔ اوہناں دی بیگم وی اوہناں دے سنگ سن، جنہاں نال کیتے گئے مکالمے وی بیان دا حصہ بنے نیں تے کدھرے ''بیا اے ہم نفس بنالیم'' (علامہ اقبال) ول دھیان لے جاندے نیں۔

سیرت تے تاریخی آثار نوں ویکھن واچن دی سدھر تے ہر شے دا رج کے مشاہدہ کرن دی عادت، نال نال چلدی نظر آندی اے۔ سعودی راکھیاں دے ہوڑن ہٹکن تے کئی سدھراں دے پوریاں نہ ہوسکن دی گل بات وی ہوئی اے۔

ادب ہر تھاویں سنگ نظر آوندا اے۔ شوق تے چاہ ہر سرناویں توں لے کے سطر سطر تے حرف حرف وچوں پھٹ پھٹ پیندا اے، جیہڑا ایس سفرنامے نوں پہلیاں نثری سفرنامیاں و... ...اندا اے۔ حج پچھوں اقبال زخمی عمرے دا سفر دی کر چکے نیں۔ ایس لئی اوہناں دی نویں ...ہانی دی اڈیک اے۔

پرو... ...ب

...11